

Over the Top

Gereben Ferenc

OLVASÁSKULTÚRA ÉS IDENTITÁS

A Kárpát-medence magyarságának kulturális
és nemzeti azonosságtudata

Alapítva 1998

KISEBBSÉGKUTATÁS KÖNYVEK

Gereben Ferenc

**OLVASÁSKULTÚRA
ÉS IDENTITÁS**

Gereben Ferenc

OLVASÁSKULTÚRA

ÉS IDENTITÁS

A Kárpát-medence magyarságának kulturális
és nemzeti azonosságtudata

Beolvastam

*Eelőbb a regőlést
artam a regét
előbb a földet
artam az ottant
előbb az iskolát
artam a szolvet
előbb a hitet
artam fejtét
előbb a jövőt
artam a múltat
és mindent
egyemre: jelenidőben!*

Kovács

BUDAPEST
2005

A kötet megjelenését
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma –
Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatta

A tanulmány alapját képező felméréseket
az alábbi intézmények támogatták:

XX. Század Intézet,
Kerkai Jenő Egyházzsociológiai Intézet,
MTA Kisebbségkutató Intézete,
Oktatási Minisztérium,
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
Országok Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások Közalapítvány
(OKTK) VIII/b főiránya

A címlapon: *Temesvári Pelbárt: Pomerium de Tempore* – A Mátyás udvari humanizmusával egyidőben kivirágzott kolostori irodalom jeles mestere, Temesvári Pelbárt egy gyümölcsös kert terméseként gyűjtötte össze latin prédikációit. A kor szokásának megfelelően fametszetekkel illusztrálták a könyvet. Gyümölcsös kertben elmélyülten olvasó barátot ábrázol az ismeretlen művész (M. Kiss Pál: *Művészetről mindenkinek*, Corvina Kiadó, 1966);
Kovács István: Beolvasztás című verse.

Sorozatszerkesztő: Cholnoky Győző

Grafikai tervező: Szabó János

A térképeket készítette: Sebők László

Felelős kiadó: A Lucidus kiadó ügyvezetője

ISSN 1586 3144

ISBN 963 9465 27 5

© Gereben Ferenc

© Lucidus Kiadó (Az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete tagja)

TARTALOM

Előszó és köszönetnyilvánítás	7
I. BEVEZETÉS	9
II. A HATÁRON TÚLI MAGYAR OLVASÁSKULTÚRA KUTATÁSA	15
1. Kutatási előzmények	17
2. Ezredfordulós felméréseink	26
III. IDENTITÁSTUDAT, NEMZETTUDAT	33
1. Tartozik-e valamelyik nemzethez?	36
2. „Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?”	38
3. Identitástípusok	48
4. Nemzeti identitás – más empirikus megközelítésben	58
IV. NYELVHASZNÁLAT, NYELVVÁLASZTÁS	61
1. Anyanyelv és a házastárs anyanyelve	66
2. Iskolai tananyelv	69
3. Hétköznapi nyelvhasználat	72
4. „Intim” nyelvhasználat	76
5. Összegzés	79
V. SAJTÓ ÉS KÖNYVOLVASÁS	81
1. Sajtóolvasók és nem olvasók	83
2. Milyen nyelven olvassák a sajtótermékeket?	85

3. A sajtóolvasás nyelvhasználati és könyvolvasási háttere	90
4. A könyvolvasás gyakorisága öt ország magyar népességében	91
5. A könyvolvasás rétegspecifikus jegyei	97
6. A könyvolvasás nyelve	102
7. Az olvasmánybeszerzés forrásai	105
 VI. OLVASÓI ÉRDEKLŐDÉS, OLVASÓI ÍZLÉS	111
1. Mit olvasnak a Kárpát-medencében?	114
2. Olvasmányszerkezet	122
3. Kedvenc írók, emlékezetes olvasmányok	129
4. Olvasói ízléskategóriák	134
5. Szükség van-e a klasszikusokra?	142
 VII. MÚLT- ÉS JÖVŐKÉP MINT AZ IDENTITÁS RÉSZE	149
 VIII. OLVASÁSKULTÚRA ÉS NEMZETI IDENTITÁS	163
 IX. FÜGGELÉK	175
1. Térképek	177
2. Táblázatok	183
3. Kérdőívek	187
 X. IRODALOMJEGYZÉK	207

ELŐSZÓ ÉS KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

„Örök dilemma a harc és a belenyugvás között” – válaszolta egyik kisebbségben élő interjúalanyunk arra a kérdésre, hogy mit jelent a számára magyarnak lenni. Ennél tömörebben nehéz lenne megfogalmazni a kisebbségi identitás drámáját: a saját azonossághoz való ragaszkodás és az alkalmazkodás, az elzárkózás és a beolvadás, a távozás és a helyben maradás két partja közötti hányódás, a választások és a kompromisszumkeresések „örök dilemmáját”. Ebbe az összetett és nagyon bonyolult drámai helyzetbe szeretnénk betekinteni a szociológiai vizsgálódások korántsem korlátlan eszközeivel, fő megközelítési szempontként a dráma egyik szereplőjét, az olvasáskultúrát választva.

Immár több évtizedes olvasásszociológiai munkálkodás tapasztalata alapján úgy vélem, hogy az olvasás nem csak egy az ún. szabadidős tevékenységek közül, hanem kitüntetett, mondhatni szimbolikus szereppel bíró cselekedet. Különleges vonása nem merül ki abban, hogy nehezen képzelhető el más tevékenységek kulisszáját jelentő „háttértevékenységként”, hanem abban az értékegyüttesben (kreativitás, nyitottság, harmonikus személyiség stb.) ölt főleg testet, amelyet a „fontos dolgok” széles választékából magához vonz. Az olvasásról készített kép tehát – úgy vélem – nem csak az olvasásról szól. Főleg ha figyelembe vesszük, hogy egy több országban élő, kisebbségi sorsra jutott nyelvi közösség olvasáskultúrája a témánk.

Öt ország magyar népességére kiterjedő kutatásunknak két vezérmotívuma volt: egyrészt a lehető leghitelesebben kívántuk feltárni a magyar olvasáskultúra határon inneni és túli (többségi és kisebbségi) változatainak jellemzőit; másrészt arra törekedtünk, hogy kiderítsük: e jellemzők kapcsolatba hozhatók-e a kollektív identitástudat különböző formáival, s ha igen, e kapcsolatok milyen természetűek. Ilyenfajta vizsgálódásokra magam sem először vállalkoztam,* de – támaszkodva a korábbi kutatá-

* Az ezredfordulós vizsgálatok alapján Kósa László 60. születésnapjára *Hagyomány, közösség, művelődés* címmel összeállított kötetbe (Ablonczy et al. [szerk.] 2002) írtam erről tanulmányt. Ebből az írásból nőtt ki ez a kötet. Mindezt azért is tartom szükségesnek megjegyezni, mert Kósa László volt az, aki 40 évvel ezelőtt – Eötvös-kollégiumi szobatársamként – felkeltette az érdeklődésemet a határon túli magyarság sorsa iránt.

sok eredményeire – először nyílt alkalmam arra, hogy a (csaknem teljes) Kárpát-medencei méretekhez egy-egy ország magyar felnőtt népességének *reprezentatív* mintáit is társítsuk.

*

Ezúton szeretnék köszönetet mondani az egyes országokban végzett empirikus felméréseket támogató alábbi intézményeknek: *XX. Század Intézet; Kerkai Jenő Egyházszociológiai Intézet; MTA Kisebbségkutató Intézete; Oktatási Minisztérium (Magyar–Holland Együttműködési Program); Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma*; valamint az *Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások Közalapítvány (OKTK) VIII/b főiránya*.

Köszönettel kell megemlítenem munkahelyemnek, a *Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának* gesztusát: azáltal, hogy 2004 őszi szemeszterében felmentett az oktatói feladatok végzése alól, nagymértékben elősegítette e könyv megszületését.

Az öt országban végrehajtott adatfelvétel koordinálásával és irányításával nagy segítséget nyújtottak: *Apró István* (Budapest), *Dobos Ferenc* (Budapest), *Gábrity Molnár Irén* (Szabadka), *Lampl Zsuzsanna* (Pozsony), *Sorbán Angéla* (Kolozsvár), *Véssey Péter* (Budapest). Köszönöm nekik és az általuk képviselt intézményeknek (ezekre a felmérések ismertetésekor még visszatérünk) a hathatós kollegiális együttműködést és támogatást.

Köszönettel tartozom *Bolváry Endrének* immár negyedévszázados – és a mostani munkám alapját képező felméréssorozatban is megnyilvánuló – számítástechnikai segítségéért; valamint az adatfeldolgozás speciális feladatainak elvégzésében ugyancsak régóta fontos segítséget nyújtó *Bárdos Katalinnak* és *Havas Katalinnak*. Köszönöm továbbá *Sebők Lászlónak* a térképek, *Gereben Orsolyának* a grafikonok elkészítését.

Végül, de nem utolsó sorban köszönöm *Cholnoky Győzőnek*, a Lucidus Kiadó igazgatójának, hogy a téma iránti egyéni és kiadói érdeklődésével, valamint türelmes, kollegiális biztatásával oly jelentős részt vállalt e könyv megszületésében.

A szerző

I. BEVEZETÉS

Abban a helyzetben vagyunk, hogy a *magyarországi* olvasáskultúra útját, főbb állomásait empirikus vizsgálatok segítségével a hatvanas évek elejétől folyamatosan nyomon tudjuk követni. A határon túli magyarok esetében azonban más a helyzet.

A hatvanas évek első felében – és (felmérések nélkül is erősen valószínűsíthető, hogy az ötvenes években is) a magyarországi könyv olvasó társadalom többsége – a hatalom agitációja ellenére – a politikai rendszer *ellenében*, annak kritikájaként, illetve attól való menekülésként olvasott: lásd Jókai, Gárdonyi, Hugo és a többi klasszikus akkori elsöprő népszerűségét. (Nem tartozik szorosan ide, de jellemzőnek mondható, hogy a magyarországi olvasáskutatás kezdeti korszakában a kutatók idősebb nemzedékének is volt – indirekt módon – rendszerellenes attitűdje: Ughy Jenő, Mándi Péter, Józsa Péter, Tánczos Gábor, Polónyi Péter, Katsányi Sándor – kisebb-nagyobb mértékben – mind a rákosista, illetve az 1956-os forradalom leverését követő kádári megtorlások szenvedő alanyai voltak.) Az olvasás, a művészet, és általában a szellemi kultúra akkoriban súlyos társadalmi töltetet hordozott, eredeti funkcióinak jelentős kitágításával politika-, tudomány-, sőt sokak számára valláspótló szerepet játszott. Mindez megnövelte az irodalom és az olvasás jelentőségét, s az ezredforduló éveiből visszatekintve megállapíthatjuk, hogy – az olvasmányszerkezet esztétikai értékességét tekintve – a hatvanas évekre esett a háború utáni magyarországi olvasáskultúra virágkora.

A kultúra kérdését a kommunista hatalom is kezdettől majdnem bukásiáig (főleg a Rákosi-rendszerben és a Kádár-rendszer első felében) fontos, sőt harci kérdésnek tekintette, és sorozatos lépéseket tett egy rendszert támogató kulturális közeg (s azon belül olvasáskultúra) kialakítására. Ennek voltak államhatalmi dimenziói (a szocialista művelődéspolitikai intézkedései, az ún. „három T” stb.) és voltak „társadalmasított” intézményei (olvasómozgalmak, pl. a Hazafias Népfront „Olvasó Népért” mozgalma, és az ún. szocialista brigádok mozgalma stb.). Miután a diktatúra „puhulni” kezdett, és létrejött az íratlan kiegyezés a Kádár-rendszer és a magyar társadalom többsége között, a 60-as és 70-es évek fordulójától kezdve az olvasáskultúra is egyre inkább *rendszerpártivá* vált. (Gondoljunk a Kádár-rendszer két emblematis

írókedvencének: Berkesi Andrásnak és Szilvási Lajosnak több évtizeden át tartó, hatalmas népszerűségére!) Természetesen megmaradt, csak megvékonyodott az olvasáskultúra rendszerkritikus irányultsága is, hadd utaljunk itt Németh László, Bulgakov, később Esterházy és mások jelentős rétegsikereire. Talán nem tűnik utólagos mítoszteremtési szándéknak az a megállapítás, hogy az olvasáskutatás, bár „a szocialista kulturális forradalom” hatalomgyakorlói igyekeztek nyomást gyakorolni rá, lényegében végig megmaradt a tényfeltárási attitűdnél, és egyre differenciáltabb képet igyekezett adni az olvasás társadalmi jelenségeiről, a különböző (fiatal és felnőtt) rétegek és az egész ország olvasási kultúrájáról, egyes jelentős művek befogadásáról, az olvasás tudatbéli környezetéről (értékorientáció, identitás, vallásosság stb.).

A hetvenes és nyolcvanas évek során a magyarországi (olvasás) kultúra egyre jobban elsekélyesedett, míg a kilencvenes évek rendszerváltoztató bizonytalanságainak és az eluralkodó piaci szemléletnek közegében az olvasás „privatizálódott”, egyre inkább a pusztán „jólérzet” és az utilitarizmus szolgálóleányává szegődött: az emberek már nem valami ellen vagy valami mellett, hanem pusztán *önmagukért* olvasnak. Ez a fajta privatizálódás nem a fejlett individuumok differenciált és értékteljesített kulturális orientációjának tűnik, hanem a globális divatáramlatok, a kereskedelmi televíziós csatornák kvázi-kultúrája előtti tömeges behódolásnak, és – fogalmazzunk valamivel pozitívabban – az információk iránti határtalan, de többnyire strukturálatlan és haszonelvű éhségnek.

Ez tehát a magyarországi olvasáskultúra utóbbi 40 évének vázlatos folyamatábrája, nagyon leegyszerűsített, és a korszak tanújának talán kissé szubjektív előadásában. (A fő folyamatokról a későbbiekben objektívebb és dokumentált formában is szó fog esni.)

Mindaddig azonban a magyar olvasáskultúrának magyarországi szeptetéről esett csak szó. Vajon mi történt ezekben az évtizedekben a Kárpát-medence *határon túlra szakadt magyar társadalmának* kulturális világában? Rendelkezőnk-e egyáltalán az olvasáskultúrájukról olyanfajta *empirikus adatokkal*, mint amilyenek az anyaországi folyamatokról tudósítanak?

A válasz egyszerű és rövid: sajnos *nem*. De ez nem jelenti azt, hogy a határon túli magyar tanárok, könyvtárosok, újságírók és társadalomtudósok ne érezték volna szükségét annak – ha a nagyobb méretű felméréseknek nem is kedveztek a fennálló politikai és gazdasági körülmények – hogy egy-egy górcső alá vont vízcseppben megpróbálják visszatükröztetni a tengert: egy-egy mikrotársadalmi jelenségben megkíséreljék megragadni a makrotársadalmi folyamatokat. A kisebb (lakóhelyi, iskolai, munkahelyi stb.) közösségekben, a helyi szakemberek által (egymástól sokszor teljesen elszigetelten) végzett vizsgálatok mozaikszemeiből úgy-ahogy összeállítható valamilyen kép az erdélyi, felvidéki, délvidéki magyarok olvasási szokásairól, és erre a rekonstrukciós munkára történtek is – később ismerttetendő – kísérletek. Mindezek alapján már a rendszerváltozás előtt felsejlettek egy olyan körkép kontúrjai, amelyek az egész Kárpát-medence (sőt a világ) magyarságának olvasói arculatát rajzolták ki – igaz, hogy meglehetősen hézagosan és bizonytalanul. E kép alapüzenete az volt, hogy a határon inneni és túli magyarság olvasáskultúrája – a hasonló vonások mellett – jelentős különbségeket is felmutat: a környező országokban élő magyarok zöme ugyanis már a hetvenes–nyolcvanas években is jóval *hagyomány- és értékőrzőbbnek* mutatkozott, mint az anyaországi olvasótábor.

Az olvasáskultúra múltbéli és jelenlegi helyzetének vizsgálata önmagában is fontos lehet – főleg egy olyan világban, amelyekben a tradicionális olvasáskultúra drámai mértékű átalakulása folyik.

De vizsgálódásaink látószögét szélesíti az a tény, hogy az olvasáskultúrának a *kisebbségi* (és többségi) helyzettel kapcsolatba hozható tipikus jelenségei kitüntetett érdeklődésünkre számíthatnak, és azok a tudati jelenségek is (identitástudat, történelmi tudat, vallásosság stb.), amelyekről a nyolcvanas évek elején még csak sejtettük, de empirikus bizonyítékok birtokában azóta már tudjuk, hogy mind a kisebbségi sorssal, mind pedig az olvasáskultúra minőségével markáns tendenciákat kirajzoló kapcsolatokat alkotnak.

II. A HATÁRON TÚLI MAGYAR OLVASÁSKULTÚRA KUTATÁSA

1. Kutatási előzmények

A határon túli magyarság olvasáskultúrájával, illetve ennek szisztematikus, összehasonlító kutatásával a nyolcvanas évek elején az Országos Széchényi Könyvtár olvasásszociológiai műhelyében kezdtünk el foglalkozni. A kiindulási pontot az a hiányérzet jelentette, hogy a magyarság egyharmada addig kívül esett a magyarországi – addigra már csaknem negyedszázados – olvasásvizsgálatok látókörén: „úgy érezzük, olyan hiányosság ez, amelyet (...) mindenképpen fel kell számolnunk. A magyar olvasáskultúráról felrajzolt térkép korántsem lehet még viszonylag sem teljes, amíg a potenciális olvasóközönség egyharmada eleve fehér foltként kezelődik.” (Gereben [szerk.] 1985: 11) Akkoriban szó sem lehetett arról, hogy egy magyarországi kérdőívvel végigkérdezzük a Kárpát-medence magyarságát, ezért azt a módszert választottuk, amely akkor egyedül tűnt lehetségesnek: végignéztük a *hatvanas évek dereka és 1982 közötti* határon túli megjelent magyar sajtóközleményeket (a kulturális folyóiratoktól a napilapokig), esetenként tanulmányköteteket, évkönyveket, monográfiákat, sőt a hazai (főleg folyóirat-) publikációkat is, és igyekeztünk kigyűjteni belőlük minden olyan empirikus (szociológiai, szociográfiai, statisztikai stb.) adatot, amely a határon túli magyarok olvasás- és könyvkultúrájáról tudósított. (Ebben a munkában a fő segítségem, aki a gyűjtőmunka oroszlánrészét végezte, *Mezey László Miklós* OSZK-beli kollégám volt.¹⁾

Az így összegyűlt anyag meglehetősen egyenetlen: voltak közöttük komoly (1000 fős) felmérések eredményeiről szóló beszámolók is, de zömmel szűkebb körben (2-3 iskolai osztályban, egy faluban) eltérő módszerekkel és eltérő mélységben felvett adatokról volt szó, mivel-

¹ Nevét azért is kell külön megemlítenünk, mert a hosszas huzavona után, kezdetlenes nyomdatechnikával megjelent kötetben (a *Határon túli magyarság olvasáskultúrája* [szerk.: Gereben Ferenc] Bp. OSZK 1985) Mezey László Miklós neve nem szerepel a közreműködők között. Az ok az akkori időkre nagyon jellemző: Mezey családi okokból rendszeresen járt Erdélybe, és tartván attól, hogy a határon zaklatások érik, ha nyilvánosságra kerül egy ilyen kötetben való közreműködése, inkább neve elhallgatását kérte.

hogy a határon túli magyarság (művelődés)szociológiai vizsgálatainak egyik országban sem volt rendszeres felméréseket végző intézménysített műhelye (mint Magyarországon). Az összegyűjtött információk heterogenitása földrajzilag és társadalmi rétegeket illetően egyaránt érvényesült: a legtöbb adatot az erdélyi, majd a szlovákiai magyarságról, illetve a tanulói fűjságról sikerült feltárni, a legkevesebbet pedig Kárpátaljáról, illetve a nagyobb városok magyar kisebbségéről.² A sokszor amatőr módszerekkel, de a tanári, könyvtárosi hivatásérzettől vezérelt, őszinte kíváncsisággal létrehozott dokumentumok mégis sok olvasmánylistát, írói népszerűségi rangsort, könyvtári kölcsönzési adatot és egyéb értékes információt tartalmaztak. Ezek szolgáltatták a legfőbb bizonyítékot az alábbi következtetés levonására: „...a magyar (romantikus és realista) klasszikusok iránt az erdélyi és a szlovákiai magyarság (felnttek és fiatalok egyaránt) »hűségesebbnek« mutatkozik, mint a hazai (vagy a jugoszláviai fiatal) olvasóközönség.” (Gereben [szerk.] 1985: 15.) Érdekes, hogy az akkori – meglehetősen gyér – vajdasági adatok némi kommercializálódási jelenségekre engedtek következtetni, feltehetőleg a titói Jugoszlávia viszonylagos jólétével és a magyar lakosság körében is hódító „jugoszlávizmussal” (vagyis a nemzeti identitás elhalványodásával) összefüggésben. (Ezek után különösen érdekes lesz majd a zűrzavaros kilencvenes években a vajdasági magyarok körében a nemzeti hagyományok iránti érdeklődés újbóli megerősödését tapasztalni!)

A határon inneni és túli olvasáskultúra különbözőségei közé tartozott még a házi-könyvtárak kötetszámának értékelhető magyarországi fölnye, ami a magyar könyvek határon túli általánosan megfogalmazódó hiányával magyarázható. De hasonlóságokra is fény derült: pl. a könyvtárhasználat város–faló ollójának szétnylása, az ismeretközlő irodalom iránti érdeklődés növekedése stb.

Fekete Gyula írta az idézett kötet előszavát. Többek között Illyés Gyula *Haza a magasban* című költeményét idézi, a politikai határok

² A kötet helynévmutatójában közel 200 (túlnyomórészt határon túli magyarok által lakott) faló és város neve szerepel.

feletti kultúrnemzeti összetartozás-tudat akkoriban még ritkán emlegetett szimbolikus alkotását:³

„...te mondd magadban, behunytt szemmel,
csak mondd a szót, miktől egyszer
futó homokok, népek, házak
Magyarországgá összeálltak.”

A Magyarországról egységes elvek szerint koordinált határon túli vizsgálatok terve – többszöri részleges próbálkozás ellenére – csak terv maradt 1991-ig, amikor is a történelem elhozta az ilyenfajta kutatások lehetőségét. Az Országos Széchényi Könyvtár kutatócsoportja (Lőrincz Judit, Nagy Attila, Vidra Szabó Ferenc és e sorok szerzője) 1991 tavaszán kezdte el a felmérő munkát *Székelyudvarhelyen* (és a környék két székely falujában), amit néhány héttel később – ugyanazzal a kérdőívvel – Nagy Attilával a *Csallóközben* (Dunaszerdahelyen és környékén) folytattunk.⁴ A két határon túli tömbmagyar területen végzett felmérésnek volt egy hasonló nagyságrendű *magyarországi* várost (Hatvant) és két környező falut érintő kontrollvizsgálata is.⁵

A három városban a *középiskolai tanulókból* és ettől elkülönülten (a környékbeli falvak lakosságával kiegészítve) a *felőtt népességből*

³ Talán e sorok is közrejátszottak abban, hogy a már elkészült kézirat évekig várt kiadásra, mert a Művelődésügyi Minisztérium könyvkiadási ügyekért felelős szerve (Kiadói Főigazgatóság) két éven át úgy ítélte meg, hogy a dokumentumgyűjtemény „sértené a környező szocialista országok érzékenységet”. (Ez a kitétel akkoriban a határon túli magyarok ügyeinek kezelésében a Kádár-rendszer tipikus attitűdjét fejezte ki.)

⁴ Lőrincz Judit és Vidra Szabó Ferenc a pedagógusképző intézmények hallgatóinak olvasáskultúráját vizsgálták: ők Nyitrán, majd Jászberényben folytatták munkájukat.

⁵ Szélesebb körű adatfelvételle nem volt lehetőségünk, ezért országos művelődésszociológiai felmérések azon tapasztalatának (mely szerint az össztársadalmi átlagos mutatókhoz legközelebb a kisvárosi lakosság – illetve a kisváros és a nagyközségek „határvidéke” – áll) felhasználásával 3 ország 3 túlnyomórészt magyarok lakta kisvárosában, illetve azok közelében egy kisebb és egy nagyobb faluban töltöttünk ki – a személyes kérdés módszerével – országonként 150 kérdőívet.

vettünk mintát.⁶ Egy-egy ország mintacsoportját nem mondhatjuk reprezentatívnak, de mivel a három országban *ugyanazt* a módszert alkalmaztuk a kérdezettek kiválasztásánál és lekérdezésénél, a különböző régiók magyarságának kulturális viselkedéséről, illetve ennek hasonlóságáról és különbözőségéről, ezért levonhattunk bizonyos következtetéseket. Ezt végül is a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézetének két évvel később megjelent kötetében tettük meg (Gereben–Nagy–Lőrincz–Vidra Szabó 1993).

A kötet néhány fontos tanulságának rövid ismertetése előtt engedjék meg egy anekdota. 1992 tavaszán a felmérések eredményéről Székelyudvarhelyen konferenciát szerveztek a helyi tanítóképző (és más középiskolák) tanárai, akik egyébként az adatfelvétel során is fő segítőink voltak.⁷ A konferenciára készítették egy meghívót, és annak tetejére mottóként a következő, Zrínyi Miklóstól (a költőtől és hadvezértől) vett idézetet tették: „...A könyvek olvasásából azt nyerheti az ember, hogy soha nem találhatja az embert ismeretlen szerencsétlenség, akinek immár mását ne olvasta volna, és nem tébolyodik meg annyira, mint az, kinek elméjében soha az nem volt, hanem szokatlan hozzá és készületlen.” A szövegből érződő közép-európai ihletettségű pragmatizmus (az olvasás mint a balsorsra való „trenírozás”) már erősen sejtetni engedte, hogy Székelyföldön (és általában a kisebbségi magyarság körében) másfajta, „érdesebb” olvasási motívumokkal és mentalitásokkal fogunk találkozni, mint odahaza. (És mivel ezt felmé-

⁶ A kérdezettek kijelölésének módszere a szerény minta-elemszámhoz és a körülményekhez alkalmazkodott. A mintaválasztás területi elvű, rétegezett véletlenszerű mintavétel volt, kvótás elemekkel. Arra törekedtünk, hogy minden tipikus városrész (centrum, családi házas övezet, panelházas lakótelep stb.), illetve falusi településrész („alvég”, „felvég” stb.) képviselve legyen egy-egy utcával, és azon belül véletlenszerűen keresték fel a kérdezők a családokat. A családon belül felnőtt családtagok közül a férfiak és nők azonos arányára törekedtünk, és preferáltuk a fiatalokat és a középkorúakat.

⁷ Említsük meg őket név szerint is: *Elekes Tibor, Lukács István, Róth András, Szallós-Kiss Ferenc, Tókécs Zsolt*. És csatlakoztassuk hozzájuk fő csallóközi (*Hodossy Dezső, Horváth Ágnes*), valamint hatvani (*Kocsis István, Fazakas Zsigmondné*) segítőinket is. Nélkülük nem indulhatott volna el a magyar olvasáskultúra több országra kiterjedő vizsgálata, köszönet illeti mindannyiukat a közös ügyben való fáradozásukért!

rési adataink is igazolták, a konferencia meghívójának mottója átvándorolt 1993-as kutatási beszámolómk élére is.) Egyébként felmérésünk 150 fős székely (felnőtt) mintacsoportja bizonyult a leghagyományörzőbbnek: preferált értékei a lelkiismeretesen végzett munka, az udvariasság, a rendbe való beilleszkedés, és az átlagosnál lényegesen erősebb vallásosság körül mozogtak. A székelyeknek erősebb és tevőlegesebb volt az identitástudatuk az anyaországi kérdezettekénél, ráadásul a jövőképük is derülátóbb volt. És nem utolsó sorban: olvasmányanyaguk is lényegesen nívósabbnak mutatkozott a már akkor is főleg a szellemi dömpingárucikket felvonultató hazai olvasmány-szerkezetnél. A csallóközi mintacsoport teljesítménye viszont – a „tradicionalitás – pragmatikus haszonlevűség” virtuális skálán jórészt az erdélyi és a magyarországi adatok között (de többnyire a magyarországi adatokhoz közelebb) helyezkedett el, értékorientáció, vallásosság, identitás és olvasói beállítódások tekintetében egyaránt.

A három város (ország) magyar *középiskolásai* között a felnőttekhez hasonló relációk alakultak ki, csak az olvasmányanyag és a kedvelt írók összetételében volt kisebb a különbség (feltehetőleg a közös életkori sajátosságok miatt), mint a felnőttek esetében. A *pedagógusképző* intézmények tanulóinak összehasonlító vizsgálatának tanulságait pedig Vidra Szabó Ferenc a következőképpen foglalta össze: „A válaszokból úgy tűnik, hogy amikor pedagógusképzőbe jelentkeztek, akkor a jászberényiek főleg *foglalkozást* választottak, a nyitraiak *szakmát*, a [székely]udvarhelyiek viszont *hivatást*. A kisebbségi leendő pedagógusok mindennapjaiban fontos szerep jut az olvasásnak, az önképzésnek; nagy a jelentősége a magyar anyanyelvűségnek, a magyarság sorsdöntő kérdéseinek.” (Kiemelések a szerzőtől.)⁸

A kilencvenes évek első felében a kutatómunka tovább folytatódott, és örömdetesen bővült a felmérésekbe bevont földrajzi területek köre. A *középiskolás* fiatalok kérdőíves vizsgálatát Nagy Attila Kárpátaljára és a Vajdaságra is kiterjesztette (Nagy A. 1994/95), a *pedagógusjelöltek* olvasási szokásainak szemrevételezése pedig Kárpátalján folyatód-

⁸ Vidra Szabó Ferenc: „Most van szükség jó tanárookra...” In: Gereben–Lőrincz–Nagy–Vidra Szabó 1993: 148.

dott (W. Péterfi 1997). A felnőtt népesség olvasáskultúrájának vizsgálati köre is egyre jobban kitágult,⁹ és a kilencvenes évek derekára 7 ország 110 településén összesen mintegy 2500 tömbszerűen vagy szóróványban élő magyar nemzetiségű magyar felnőttel töltötték ki a vizsgált terepen élő kollégáink (lényegét tekintve) ugyanazt a kérdőívet.

A mintaválasztás módja hasonló volt az 1991-es, három ország szűkebb körzetére kiterjedő vizsgálathoz, azzal a lényeges különbséggel, hogy itt már kellő képviselőt kaptak a magyarság által ritkábban (sőt kifejezetten szóróványszerűen) lakott települések is.¹⁰ A felméréssorozat (nemcsak olvasáskultúrával kapcsolatos) eredményeiről a kilencvenes évek végén külön kötetben számoltunk be (Gereben 1999).

A kisebbségi magyar olvasáskultúráról – az ismételten igazolódott erősebb hagyományörző hajlandóság mellett – két fontosabb üzenete volt a kutatásnak. Az egyik az ún. *olvasási aktivitással*,¹¹ illetve annak hiányosságaival volt kapcsolatos: következetesen azt tapasztaltuk, hogy a kisebbségben (határon túl) élő könyvolvasók minden országban (de különösen Erdélyben, s másodsorban Szlovákiában) aktívab-

⁹ 1992-ben Kárpátalja és a Vajdaság; 1993-ban Erdély és Felvidék további (többek között szóróványmagyarság által lakott) területei; valamint Magyarország további városai és falvai; 1993–1995 között az ausztriai (emigráns) magyarság néhány fontos lakóterülete (Bécs, Linz, Wels és környékük); s végül 1995/96-ban Szlovénia magyarsága választott ugyanannak a kérdőívnek a kérdéseire.

¹⁰ Területi elven véletlenszerűen kiválasztott kérdezettek, kvótás korrekcióval. Volt azonban egy elem, amelynek szemszögéből nézve a 2500 fős minta reprezentatívnak is volt tekinthető: a *magyarság részaránya* tekintetében a vizsgált települések kb. az országos arányoknak megfelelően oszlottak meg, tehát a tömbmagyarság, a szóróvány (és a közbülső kategóriák) a mintákon belül hasonló arányt képviseltek, mint az adott ország magyar nemzetiségű populációjában.

¹¹ Az *olvasói aktivitáson* (jelen esetben) olyan olvasási módot értünk, amely hajlamos az olvasottakon való elgondolkodásra, utánanézésre, jegyzetelésre, visszalapozásra stb., vagyis a *több energiát követelő értelmező olvasásra*. Ellenkezője a felületes, türelmetlen, az aktivitás alacsony fokon megvalósított olvasás, amely viszont az átlagosnál hajlamosabb az olvasmányok abbahagyására, egyes részeinek kihagyására, a (regények) befejezésének előre való megtekintésére stb. Mindezen olvasási szokásokat egy kérdéssorozattal teszteltük le, és annak alapján az olvasói aktivitás mutatóját is kialakítottuk (Gereben 1999: 191–196.).

ban (gondolkodóbban, nagyobb szellemi energiákat mozgósítva) olvastak, mint az anyaországiak. És ez a tétel nemcsak általában véve, hanem külön az alig, és külön a rendszeres olvasókra is igaznak bizonyult, sőt (a határon belüli és túli) értelmiségre is. Vagyis ugyanazon társadalmi csoportok is (pl. a rendszeresen olvasó értelmiségiek) egymástól eltérő magatartásra hajlamosak attól függően, hogy többségi vagy kisebbségi helyzetben élnek: az utóbbiak érzékelhetően nagyobb, elmélyültebb olvasói aktivitásról tesznek tanúbizonyságot. Ennek alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy *„az eltérő anyaországi és »határon túli« (kisebbségi) szituáció olyan erős és maradó nyomokat rajzol az emberek szellemi arculatára, amelyek a kulturális aktivitás peremvidékén és centrumaiban egyaránt láthatóvá válnak.* Ezeket a nyomokat – egyrészt – kétségtelenül magának a kisebbségi helyzetnek a szorítása sajtolja bele az emberek kulturális viselkedésmódjába.” (Gereben 1999: 195. Kiemelés az eredeti szövegben!) Másrészt természetesen a regionális kulturális hagyományok, a modernizációs szint különbségei stb. is szerepet kapnak az eltérő kulturális habitusok kialakításában.

További tapasztalatunk szerint az olvasási aktivitás mutatója a különböző országok magyarsága körében (kivéve Erdélyben) rendre magasabbnak bizonyult *szórványhelyzetben*, mint tömbmagyar szituációban.¹² Ez a tendencia átvezet minket a kilencvenes évek első felében végzett olvasás-tárgyú vizsgálataink másik fő tapasztalatához, mely szerint a kulturális és egyéb társadalmi hátrányok halmozódásra való hajlandóságát kifejező ún. „Máté-effektus”¹³ nem volt érvényes a

¹² A szórványhelyzet jelen esetben olyan településeket jelent, ahol a magyarság részaránya 30% alatt marad. A szórványhelyzet egyébként nemcsak a tömbszerű (70% feletti) létmódot, hanem az átmeneti kategóriákat is meghaladta az olvasás aktivitása tekintetében (ld.: Gereben 1999: 196).

¹³ A „Máté-effektus” a következő újszövetségi mondaton alapul: „Mindannak ugyanis, akinek van, még adnak, hogy bővelkedjék; akinek pedig nincsen, attól még azt is elveszik, amije van.” (Mt25, 29–30). Az effektus művelődésszociológiai vonatkozásban azt jelenti, hogy a társadalmi helyzet hátrányosító tényezői kulturális hátrányokat, a társadalmi előnyök pedig általában kulturális előnyöket vonzanak. (Ld. bővebben: Gereben 1997.)

kisebbségi helyzetre (legalábbis akkor és a vizsgált társadalmi közegben ez így látszott). Ez konkrétan azt jelentette, hogy a kisebbségi helyzet, amelynek felfokozott állapota a szórvány-helyzet, tendenciaszerűen nem járt együtt kulturális hanyatlással, sőt: az olvasási magatartás több területén (nem csak az olvasás aktivitásában) átlag feletti teljesítményszinteket vonzott. Így például a fokozott kisebbségi lét tapasztalataink szerint általában intenzívebb könyvgyűjtésre, gyakoribb könyvolvasásra, és a hagyományos formanyelvű értékes irodalom (klasszikusok!) nagyobb mértékű preferálására ösztönözte azon határon túli vidékek lakóit, ahol a magyarság aránya alacsonyabb volt. Az utóbbi jelenséggel kapcsolatosan érdemes egy idézettel élni: „...a szórványhelyzet felé haladva minden régióban erősödik a XX. századi realista irodalom, ezen túlmenően Kárpátalján és Erdélyben a romantikus, a Vajdaságban pedig a XIX. századi realista irodalom olvasottsága. A szórakoztató irodalom népszerűsége pedig – a tömbmagyar (vagy legalábbis többségi magyar) vidékeken a legnagyobb, vagyis az olvasás rekreációs, kapcsolódó funkciójával, mondhatjuk úgy is: a *szórakozás „luxusával” inkább a többségi helyzetben lévők élnek, a kisebbségi (főleg a szórvány-) szituáció az olvasmányok tradicionális értékeket hordozó vonulatait erősíti.* (Gereben 1999: 206–207; kiemelés az eredeti szövegben.) Ugyanezt tapasztaltuk a nagy olvasmányélmények, kedvenc írók megnevezése alapján képzett ízléskategóriáknak a magyarság részarányához viszonyító kereszt tábláink tanulságaként is. Vagyis a kisebbségi lét kétségtelenül hátrányos helyzet,¹⁴ de mégsem egészen úgy viselkedik, mint más társadalmi hátrányosító tényezők, mint pl. az alacsony, kvalifikálatlan társadalmi státusz, az öregség, a betegség, a rossz lakáshelyzet, a szociális helyzet megromlása stb. Bár a felsorolt tényezők zöme a kisebbségi helyzetnek nagyobb eséllyel velejárója, mint a többségi létnek, a kisebbségi lét hátrányai a jelek szerint – legalábbis a közelmúltig – inkább *lélektani–kulturális* síkon jelentkeztek, és ezért kulturális eszközökkel bizonyos mértékig kompen-

¹⁴ Az erre vonatkozó, az alacsonyabb mértékű iskolázottságról, urbanizációs szintről, a nagyobb arányú munkanélküliségről, előregedésről stb. szóló adatokat ld.: Sebők-Gyurgyik (szerk.) 2003 kötet tanulmányait.

zálhatónak bizonyultak. Kétségtelen, a szórványhelyzet interetnikus kihívásaira nemcsak az önértéktudat és a nyelvi–kulturális identitás erősítésével, hanem a többségi néphez való csendes, majd egyre buzgóbb alkalmazkodással is lehet válaszolni. És az ilyen típusú, kisebbségi környezetben és a kisebbség nyelvén fogalmazott kérdőívekkel végzett vizsgálatok jóval nagyobb arányban férnek hozzá az első, mint a második típushoz. Ez a tény viszont elősegíti a vizsgálatba bevonni akart szóránymagyarok pozitív kiválasztódását, és ezáltal növelheti a magyar identitás általunk mért hőfokát.

Az elkerülhetetlen torzítások ellenére több témakörben és több régióban makacsul újrajelentkező tendencia tehát az, hogy a kisebbségi hátrány élenkítheti (vagy legalábbis szinten tartja) a kulturális és identitásbeli kompenzációs törekvéseket. Vagyis nagy valószínűséggel elmondhatjuk, hogy a fokozott önmegőrzési vágy következtében a „Máté-effektus” éle kicsorbul a kisebbségi környezetben. Amíg látványos cáfolatával nem találkozunk, fogadjuk el tehát a hipotézist, hogy a „Máté-effektus” nem úgy (enyhébben) érvényesül kisebbségi, mint többségi helyzetben.

Pár év erőgyűjtés után az ezredfordulóhoz közeledve – kezdetben a Kerkai Jenő Egyházzsociológiai Intézet projektjeként – újabb felméréssorozat kezdődött a határon inneni és túli magyarok nemzeti, vallási és kulturális identitásának feltérképezésére. A mintacsoportok nagyobbak és megbízhatóbbak voltak, bár a vizsgált országok száma (nyolcra öt-re) csökkent. Mielőtt azonban áttérnénk az új felméréssorozat tapasztalatainak (könyvünk valódi tárgyának) ismertetésére, meg kell jegyezni, hogy a két kutatási lépcső között volt egy jelentős szintetizáló vállalkozás, amely arra törekedett, hogy a határon túli magyarok olvasáskultúrájáról egy minél szélesebb körű és megbízható állapotrajzot készítsen (Katsányi 2000). Katsányi Sándor számba vette az előzményeket, a Magyarországról kiinduló és az elcsatolt részekben saját kezdeményezésként végzett vizsgálatokat, és mérleget vonva ki mutatja a különböző országok magyarságának olvasási szokásaiban meglévő különbségeket és hasonlóságokat. (Legfőbb közös tulajdonságnak épp a „Máté-effektus” hatásának kisebbségi környezetben bekövetkező visszaszorulását látja. Katsányi összegzése már egy-két

esetben – kutatási gyorsjelentések alapján – ezredfordulós vizsgálataink részeredményeire is kitér.)

Az ezredforduló táján örömdetesen megszorodtak azok a határon túli vizsgálatok, amelyeket általában helyi kulturális gyökerekkel rendelkező fiatal kollégák végeztek. Így például több településre kiterjedő felmérés született a vajdasági olvasási szokásokról (Suller Szabó 2000); a kolozsvári magyarok olvasás- és könyvkultúrájáról (Miklós–Kiss D. 2000); a vallásos irodalom székelyföldi olvasottságáról (Róth 2002) stb. Magyarországról kiinduló vállalkozás volt a Pázmány Péter Katolikus Egyetem szociológia szakos hallgatóinak az ugyancsak székelyföldi Zetelakán végzett 2002 nyári terepkutatása, amely szintén célba vette (más témák mellett) az olvasási szokások vizsgálatát (Havas 2005).

Végül, de nem utolsó sorban említést kell tennünk a Nemzeti Ifjúságkutató Intézet két nagyszabású vállalkozásáról („Ifjúság 2000” és „MOZAIK 2001”). Mindkettő a 15–29 éves ifjúságot célozta meg és foglalkozott kulturális kérdésekkel is: Magyarországon és a határon túli fiatalok körében. (Szabó A. et al. [szerk.] 2002; Bauer–Tibori 2002)

2. Ezredfordulós felméréseink

Az ezredfordulóra hajló években, különböző támogatók jóvoltából¹⁵ – immár országonként szélesebb és megbízhatóbb bázison – újabb vizsgálatsorozatra nyílt lehetőségünk. Ennek során – Tomka Miklós vallásszociológussal szövetkezve¹⁶ – **Erdély** (1998), **Kárpátalja** (1999), **Felvidék** (1999), **Vajdaság** (2000) és **Magyarország** (2000) *felnőtt* (18 éven felüli) *magyar lakosságának* (500 főtől 1000 főig terjedő) *reprezentatív mintáin* végeztünk kérdőíves felmérést a nemzeti, vallási és kulturális identitástudat témakörében. (A vallásosság kérdésével a későbbiekben nem foglalkozunk, mivel az e témakörben nyert adatok kiértékelése Tomka Miklós feladata volt, megállapításaira hivatkozni fogunk.)

¹⁵ Felsorolásukat ld. a kötet címlapverzióján.

¹⁶ Tomka Miklós az akkor folyamatban levő „Aufbruch” nemzetközi vallásszociológiai projekt (amelynek egyik vezetője volt) kérdőívének rövidített változatával jelentősen gazdagította az én – ugyancsak rövidített – kérdőívemet.

Az 1. táblázat részleteiben is bemutatja az öt országban 1998 májusa és 2000 októbere közötti végzett felmérések főbb paramétereit. A Kárpát-medence kisebb-nagyobb, magyarok által (is) lakott 244 településén a kérdezőbiztosok (akik mindig az adott ország polgárai voltak) összesen 3837 kérdőívet töltöttek ki.

1. táblázat

Öt közép-európai ország 18 éven felüli felnőtt magyar népességében végzett felmérések főbb adatai

A felmérés paraméterei	Magyarország	Szlovákia (Felvidék)	Ukrajna (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Szerbia (Vajdaság)
Időpont	2000. okt.	1999. nov.	1999. aug.–szept.	1998. máj.–jún.	2000. máj.
A kitöltött és felhasznált kérdőívek száma	1035	794	497	949	562
A felmérésbe bevont települések száma	70 (és Bp. 23 kerülete)	48	30	75	21
Adatfelvétel módszere	lakáson lefolytatott személyes (kérdőíves) kérdezés				

Térképmellékletünk – ld. 1. ábra – az összes felmérési pontot tartalmazza, de csak a városoknak tünteti föl a nevét. Az egyes országok felmérési helyszíneit részletesebben a Függelék térképei mutatják be. (Ugyancsak a Függelékben ismertetjük az egyes minták társadalmi rétegek szerinti összetételét) Az erdélyi (1998) és a kárpátaljai (1999) adatfelvételt a budapesti Balázs Ferenc Intézet szervezte és koordinálta, Erdélyben a Stúdium Társadalomkutató Műhely, Kárpátalján pedig a Spektrum Társadalomkutató Műhely végezte el.¹⁷ Mindkettő rétege-

¹⁷ Az erdélyi vizsgálatot az András Imre S. J. által vezetett budapesti Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet finanszírozta, és ez adta ki a kutatás legfontosabb eredményeit tartalmazó kiadvány első kiadását is (Gereben–Tomka 2000). A kárpátaljai vizsgálat gyorsjelentését lásd: Gereben 2000/b.

zett, és az előre kiválasztott „településmintán” belül (nem, életkor, település nagyságrendje szerinti) kvótás mintaválasztással élt. A *szlovákiai* (1999), a *vajdasági* (2000) és a *magyarországi* (2000) felvételeket a KÓD Kft. koordinálta, a felvidéki kérdőíveket a Fórum Társadalomtudományi Intézet, a vajdaságiakat a szabadkai Magyarágkutató Tudományos Társaság kérdezőbiztosai kérdezték le.¹⁸ Az utóbbi régióban ugyancsak rétegzett kvótás módszerrel történt a mintaválasztás. Felvidéken kombinált módszerrel dolgoztak a felmérők: azokon a településeken, ahol a magyarság aránya meghaladta a 30%-ot, az interjúalanyokat a kérdezők megadott pontokról kiinduló ún. „véletlen séta” módszerrel választották ki; a 30%-nál kevesebb magyarnak otthont adó településeken viszont ugyancsak a kvótás módszer került alkalmazásra.¹⁹ Magyarországon a rétegzett mintaválasztás több lépésben valósult meg. Az egyes településtípusok országos arányában kiválasztott „település-mintán” belül az egy-egy település megadott pontjáról kiinduló „véletlen séta” vezetett el egy-egy háztartáshoz, az egyes háztartásokon belül pedig a Leslie Kish-féle kulcs alkalmazásával történt a megkérdezendő családtag kiválasztása.

Végeredményképpen a lekérdezett mintasokaságok meglehetősen jól reprezentálják a kisebbségi magyar társadalmakat, bár akadnak kisebb aránytalanságok.²⁰

¹⁸ A vajdasági kérdezés meglehetősen kritikus időszakban: egy évvel a NATO bombázások után, a milosevicsi Jugoszlávia utolsó hónapjaiban, 2000 májusában folyt. Ennek a bizonytalan és félelmek szítására felettébb alkalmas szituációnak lehettek identitást erősítő, de a kisebbségi identitás vállalásától távoltartó hatásai egyaránt.

¹⁹ A felvidéki felmérés részleges és rövid beszámolóját ld: Gereben 2001/a. A vajdaságiét: Gereben 2001/b.

²⁰ Az erdélyi és a felvidéki minták pl. kissé alulreprezentálják az idősebb népességet, a vajdasági viszont pont ellenkezőleg, és a középkorúakat szorította kissé háttérbe. Megfigyelhető a fiatalabb korosztályok enyhe túlreprezentáltsága is. És ami figyelemre inkább érdemes: lényegében minden határon túli mintában valamelyest túlreprezentált a diplomás réteg. (A Vajdaságban ezt a tényzt az érettségizettek alulreprezentáltsága némileg ellensúlyozta.) Szlovákiában azonban még az érettségizettek aránya is magasabb volt a valóságosnál. Azon változók esetében, amelyek az iskolázottság mértékére különösen érzékenyek (pl. az olvasás is ilyen) a minta felüliskolázottságát, illetve az ebből eredő aránytalanságokat súlyozással korrigáltuk.

A magyarországi minta kifejezetten jól reprezentálta a 18 éven felüli népességet.²¹

Általánosságban elmondható, hogy a (főleg a határon túli) mintasokaságok tagjai *valamelyest fiatalabbak és főleg iskolázottabbak* a valószínű arányoknál. (Közben az élet egyes vonatkozásokban a maga megváltozott tényeivel közelebb került adatainkhoz: az új (ezredfordulós) népszámlálások pl. növekvő iskolázottságot mutatnak a kilencvenes évek elejének adataihoz képest (amelyek eddig mintáink fő viszonyítási alapjául szolgáltak). Sajnos más vonatkozásban nem kedvező adatainknak az idő múlása: az elöregedés általános tendenciája (Gyurgyik–Sebők [szerk.] 2003) a kilencvenes évek során is folytatódott, vagyis mintáink többsége relatív értelemben kissé tovább „fiatalodott”.

Meg kell még jegyeznünk valamit, ami szintén *torzító tényezőnek* számíthat. *Kérdőívünk magyar nyelvű* (tehát nem kétnyelvű) volt, és minden országban magyar nyelven folyt a kérdezés. Egyébként logikusan, hiszen a megcélzott alapsokaság a magyar nemzetiségűek halmaza volt. A magyarul kért kérdőív mégis egyeseket meggátolhatott a válaszadásban, nemcsak nyelvtudásuk, hanem magyar identitásuk esetleges fogyatékosága miatt is. Ezért ez a vizsgálat nem volt igazán alkalmas a kisebbségi lét *peremhelyzeteinek* feltárására, az asszimilálódás útjára lépett emberek tudatvilágának, nyelvhasználati szokásainak feltárására. Ugyanakkor a kisebbségi anyanyelven folytatott kérdezés feltehetőleg – szándékainktól függetlenül – valamelyest erősíthette a magyar (nemzeti és kulturális) identitás vállalását.²²

Mindezen tényezőknek a (határon túli) eredményeinket kissé pozitívabbra színező hatásával tehát végig számolnunk kell a nemzeti–nemzetiségi szempontot is tartalmazó adataink (nyelvválasztás, nemzeti identitás, nemzeti klasszikusok olvasása, történelmi tudat stb.) értelmezése során, még ha erre külön-külön nem is tudjuk mindig felhívni

²¹ Ami annak is köszönhető, hogy itt módunk volt az arányoknak a KSH 1996-os mikrocenzusának adataitól való kisebb eltéréseit pótlólagos adatfelvétellel korrigálni.

²² Az identitás-vizsgálatoknál használt nyelv megválasztásának jelentős eredmény-módosító hatásáról ld: Gereben 1999: 143–144.

az olvasó figyelmét. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy e tendencia *ellenében* is működik némi kiegyensúlyozó erő: mintáinknak a szükségesnél valamivel fiatalabb volta valamelyest a tradicionális–emocionális gondolkodásmód ellenében, s egy pragmatikusabb attitűd irányában fejti ki hatását.²³

A *kérdőív* nyelve után annak *tartalmáról* is szólnunk kell röviden. A kárpátaljai, a szlovákiai és a vajdasági kérdőív lényegében teljesen azonos volt, az erdélyi (a vizsgálat sorozat első darabja) ezeknél valamivel rövidebb (már ami a nemzeti identitásra és az olvasásra vonatkozó kérdéseket illeti), és ezért néhány témakörben sajnos hiányoznak az erdélyi adatok. (A csekélyebb számú kérdés viszont a többi országban használt formában szerepelt.) A kérdések adekvát jellege a magyarországi vizsgálatra is igaz, bár itt egy hosszabb, jórészt a régebbi hazai vizsgálatokban már kipróbált (de határon túli vizsgálatok kérdéseit is tartalmazó) kérdőívet használtunk.²⁴

Ezredfordulós vizsgálataink bemutatásának *összefoglalásaként* elmondható, hogy az egyes vizsgálatok kisebb mintavételi hiányosságai elég jól kiegyenlítik egymást és eredményeik jól összehasonlíthatók. Közös vonásuk (egyedül a magyarországi felmérés a kivétel), hogy valamelyest túlreprezentálták a felsőfokú végzettségűeket, de a kirívóbb

²³ Természetesen ez a tendencia is összetettebb a valóságban. A szóban forgó felméréseink mintáiból elkülönített fiatal felnőtt (18–30 éves) csoportok mind az értékrend, mind a vallásosság, mind pedig a nemzeti identitástudat esetében csak részben hajlanak a pragmatikus és közömbös magatartásra, másfelől érzékelhető volt a nyitottság, a vallásosság új, személyes formái, és az identitás kulturális elemei iránti fogékonyság jegyei is. (Részletesebben ld.: Gereben–Görgöy–Kolozsvári 2003; Szabó Andrea et al. [szerk.] 2002.)

²⁴ Magyarországon Tomka Miklós és én magam külön-külön végeztük felméréseinket, de a vallásossággal foglalkozó néhány kérdés az én kérdőívemben is (ld. Függelék 2. sz. kérdőív) az Aufbruch-projektbeli formájában szerepelt. Itt jegyezzük meg, hogy a határon túli vizsgálatok kérdőíveit a Függelékben a legkésőbbben lekérdezett (1. sz.) vajdasági képviseli, illetve annak az identitással, olvasáskultúrával foglalkozó második fele. (Az első rész Tomka Miklós kérdéseit tartalmazta.) A magyarországi kérdőívet – bár több olyan témakört is lefed, amely után határon túl – kapacitáshiány miatt – nem érdeklődtünk, teljes terjedelmében közöljük.

eltéréseket korrekciós számításokkal igyekeztünk tompítani. Határon túli adatfelvételeink, mivel a magyar nemzetiségű interjúalanyokat vették célba, kevésbé voltak alkalmasak kisebbségi identitás peremhelyezeteibe sodródott (a nyelv- és/vagy identitásváltás felé hajló) emberek megszólítására. Ezért (és a valamelyest magasabb iskolázottsági mutatók miatt) a felmérések által – főleg a határon túli – nemzeti és kulturális identitásról rajzolt kép kissé „szebb” lehet a valóságosnál.

III. IDENTITÁSTUDAT, NEMZETTUDAT

A kilencvenes évek első felében végzett, és a Kárpát-medence hét régiójára (majd nyolcadikként Horvátországra is) kiterjedő vizsgálatunk fő témája a nemzeti identitástudat volt, a fogalom tisztázásától az azonosságtudat – empirikus eljárásokkal kialakított – többségi és kisebbségi változatainak leírásáig. (Lásd: Gereben 1999: 56–139)¹ Az identitás témája ezredfordulós vizsgálatainkban is fontos szerepet játszott, sőt régebbi kérdésfelvetéseinket ki is bővítettük. Kutatási eredményeink mostani prezentációja azonban az olvasáskultúrát, és az abban kifejeződő kulturális identitást állítja középpontba, és a nemzeti azonosságtudat kérdéskörének – a szociológia kifejezésével élve – csak a *magyarító változó* szerepét szánja. Ezért ismertetésünk csak a legfontosabb tanulságok bemutatására szorítkozik, különös tekintettel a határon túli magyarság identitástudatának a *kilencvenes években bekövetkezett hangsúlyváltozásaira*.

Bár az elmúlt években a nemzeti identitás problematikájának ideológiai, sőt politikai felhangjai csak növekedtek (gondoljunk az ún. státustörvénnyel, majd a kettős állampolgársággal és a 2004. december 5-ei népszavazással kapcsolatos közéleti csatározásokra), mi változatlanul tartjuk magunkat korábbi kutatási alapelvünkhöz: a nemzeti identitás kérdésének lehetőleg *ideológiamentes* (de nem értékmentes!), az *interjúalanyok vélekedését minél objektívebben kifejező* empirikus jellegű vizsgálatára törekszünk. Ez pontosabban azt jelenti, hogy az elméleti megközelítések alapján leszűrt tanulságokat, illetve az ezek segítségével operacionalizált identitásfogalmat egy aránylag széles körű populáció véleményével szembesítjük, és nem az lesz a fontos, hogy mi előzetesen hogyan és milyen rendszerben gondolkodtunk a nemzeti identitás kérdéseiről, hanem az, hogy a megkérdozeteken keresztül a Kárpát-medence magyarságának megközelítési és gondolkodási módját próbáljuk minél hitelesebben és differenciáltabban megismerni, és szociológiai eszközökkel rekonstruálni.

¹ Az identitás, kultúra, kisebbség című kötet (Bp. 1999. Osiris K.) részletesen ismerteti az egyes identitástípusokon kívül a nemzeti önképpel, jövőképpel stb. foglalkozó identitáselemekkel kapcsolatos kérdőíves és mélyinterjú kutatási eredményeket, és az ún. MINISSA-eljárás segítségével megkísérli a nemzeti identitás belső struktúrájának felvázolását is.

Az azonosságtudatot egy olyan összetett és rétegesen tagolt tudati kapcsolathálónak tartjuk, amely számos szállal köti az egyént a társadalom szűkebb–tágabb formációihoz: a családhoz, a lakóhelyi, szakmai, felekezeti stb. közösségekhez, a nemzethez, s végül az emberiséghez. Ezek a kötődések általában nem helyettesítik, hanem kiegészítik egymást. Mi az alábbiakban a nemzeti (nemzetiségi) közösséghez kapcsolódó érzelmi–tudati viszonyt, vagyis a nemzeti identitással foglalkozunk. E fogalom lényegét a témát több évtizede kutató Pataki Ferenc a következőképpen összegzi: „A nemzeti identitás én-rendszerünknek az az összetevője, amely a nemzeti etnikai csoporthoz (kategóriához) tartozás tudatából és élményéből származik – ennek minden értékelő és érzelmi mozzanatával, valamint viselkedési diszpozíciójával egyetemben.” (Pataki 1997: 177)

A nemzetfogalom körül zajló szinte permanens vitát és a különböző definíciók buktatóit is úgy kívánjuk elkerülni, hogy kijelentjük: *azt tekintjük nemzetnek, ami az általunk megkérdézett reprezentatív minták véleménye alapján nemzetképként összeáll.* Az így létrejött nemzetfogalmat azután természetesen górcső alá kell venni, és meg kell vizsgálni, hogy az elméleti szakirodalom kategóriái (államnemzet, kultúrnemzet stb.) közül mely formációkhoz áll közelebb.²

1. Tartozik-e valamelyik nemzethez?

A kilencvenes évek elején végzett felméréseink során még nem gondoltunk arra, hogy a magyarnak tartott személyek esetleg (valamilyen

² A *nemzet- és nacionalizmuselméletek* nemzetközi (főleg angolszász) irodalmának legfrissebb összefoglalását ld.: Kántor (szerk.) 2004. A *közép-európai térség* nemzeti, regionális és vallás-felekezeti identitásáról – sorra véve az egyes népeket – tudósít: Ábrahám et al. (szerk.) 2003. A *határon túli magyarok* identitásvizsgálatainak korábbi listájához (Gereben 1999:57) néhány azóta megjelent művet csatolunk, amelyek egyébként az erdélyi, ill. szlovákiai magyarok identitásvizsgálatához interetnikus (román és szlovák) relációt is társítottak: Csepeli–Örkény–Székelyi 2002; Gereben–Tomka 2000; Gyurgyik 2004; Veres 2000. A határon túli magyarokat közvetlenül érintő *identitáspolitikai* kiadványokból két fontos mű: Bárdi 2004; Szarka 2004.

okból) nem vállalják nemzeti identitásukat vagy kettős (többses) identitásúnak mondják magukat. Az ezredfordulós vizsgálatainknál már más volt a helyzet. A nemzettudat meglétét nem tekintettük evidenciának, a Kárpát-medencei magyarság mintegy „kötelező” tartozékának. (Ezt annál is kevésbé tehattük, mert Kocsis Károly elemzéseiből is kitűnik, hogy Közép-Európában csökkenőben van azok aránya, akik a népszámlálásokon vállalnak valamilyen nemzetiségi hovatartozást [Kocsis 2003].) Mielőtt részletesebben vizsgáltuk volna összetevőit, típusait stb., rákérdeztünk arra, hogy egyáltalán *Számon tartja-e Ön magát egy (vagy több) nemzet, nemzetiség tagjaként (ha igen: melyik-ként)?* (ld. 2. táblázat) A kérdezettek 97–99%-a válaszolt igennel a határon túli régiókban, s ezen belül általában közel kilenctizednyi rész tartotta magát egyedül magyarnak. A két érték közötti mintegy 10%-os különbséget a vegyes (túlnyomórészt magyar–szlovák, magyar–ukrán stb.) identitásúak töltik ki. Erdélyben azonban az egyértelműen magyar identitást vállalók arányát magasabbnak – 95%-osnak – találtuk. Magyarországon pedig érzékelhetően alacsonyabb volt az identitást (90%), és a kifejezetten magyar identitást vállalók (85%) aránya.

2. táblázat

„Számon tartja-e magát egy (vagy több) nemzet, nemzetiség tagjaként?”

Öt ország felnőtt magyar népességének adatai,
(1998–2000)

(18 éven felüli reprezentatív mintákszázalékos megoszlása)

Nemzetiség	Magyar-ország 2000	Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Románia (Erdély) 1998	Szerbia (Vajdaság) 2000
Magyar	85,0	87,7	88,3	94,6	87,4
Magyar és nem magyar (együtt)	2,6	8,9	9,3	4,3	10,1
Valamilyen nem magyar nemzetiség	2,1	nincs adat	1,2	0,5	nincs adat

A táblázat folytatódik!

A 2. táblázat folytatása

Nemzetiség	Magyar- ország 2000	Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Románia (Erdély) 1998	Szerbia (Vajdaság) 2000
Nincs nemzetisége	10,1	2,6	0,4	0,4	2,3
NT, NV	0,2	0,8	0,8	0,7	0,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Ha figyelembe vesszük a felmérések mintáinak és módszereinek a válaszokat a magyar identitás irányába módosító hatásáról korábban mondottakat, akkor a határon túli adatokat kissé felülértékeltnek ítéltethetjük. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk azt is, hogy kérdésünk megfogalmazása kifejezetten felkínálta a kettős identitás vállalásának lehetőségét, ami viszont tompította az előbbi hatást. Mindezek alapján erősen valószínűsíthető egy olyan kijelentés valóságtartalma, hogy a *kisebbségi helyzetben élő megkérdezettek mindenütt (de főleg Erdélyben) nagyobb aktivitással vállaltak nemzeti hovatartozást és magyar identitást, mint az anyaországiak.*

2. „Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?”

A címben szereplő kérdést azoknak a (túlnyomó többségben lévő) interjúalanyoknak tettük fel, akik valamilyen szinten (akár kettős identitásként is) vállalták a magyarsághoz tartozásukat. A kérdés nyitott volt, a válaszadók spontán módon, rövidebben-hosszabban reagáltak. (Mint látni fogjuk: mintha Erdélyben különösen hajlottak volna a részletezőbb válaszokra.) Mielőtt ismertetnénk azokat a törekvéseinket, amelyek a válaszok különböző típusú kategorizálását célozták, szeretnénk bemutatni egy válogatást ezekből az életszerű, csorbitatlan megnyilatkozásokból. A több ezer válasz között aszerint válogattunk, hogy minél gazdagabb választékát nyújtsa a vélemények tematikájának, és a nyilatkozók társadalmi, életkorbeli és regionális összetételének; s egyúttal jelezze azt is, hogy az egyes válaszmotívumok – különböző

variációkban – mennyire hajlamosak az ismétlődésre. Reprezentatív tematikai arányokat azonban természetesen nem várhatunk ettől a prezentációtól. (A válaszok egymásutánja véletlenszerű: a felmérések időrendjében országonként, azon belül a kérdőívek mechanikusan adódó sorszámának emelkedő sorrendjében követik egymást.) A kérdés tehát, amelyre a válaszokat kaptuk: „*mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?*”

Erdély

(1998. május–június)

33 éves férfi, újságíró: *Nem egy magam választotta tényező, hanem egy felsőbb hatalom döntése, amely elsősorban felelősséget rótt ki ezáltal. Nem külsőség. Életem egész folyásának egyik meghatározója. Kisebbségként a minden természetű kisebbség iránti empátia eredője. (3. sz. kérdőív)*

52 éves férfi, esztergályos: *Ezen a nyelven beszélek, gondolkodom és álmodok. Büszke vagyok rá, hogy magyarnak születtem, bár ez egyszer-egyszer hátrányt is jelentett. (14.)*

45 éves óvónő: *Egy adottság, ami arra kötelez, hogy megőrizzük és ápoljuk a magyar nyelvet s hagyományokat, s továbbadjuk az utánunk következő nemzedékeknek is. (23.)*

60 éves nő, nyugdíjas: *Ez az anyanyelvem, ebbe születtem, meg vagyok elégedve. Jobb volna több nyelvet is ismerni, a magyarság nem hoz semmi örömet. (60.)*

72 éves nő, nyugdíjas: *Ha magyar vagyok, akkor magyar kell lenyem; erkölcsi kötelesség. (133. sz.)*

50 éves férfi, tanár: *Anyanyelvismeret, ahhoz való ragaszkodás, Kárpát-medencében élő magyarokkal való összetartozás érzete, valamint a világ magyarságával való rokonságérzet. (187.)*

26 éves ápolónő: *Magyarnak annyit jelent, mint magyarul cselekedni. Vagyis vállalni történelmünket, kultúránkat, hagyományunkat, nyelvünket, vallásunkat életünk minden pillanatában. (211.)*

39 éves szakmunkás férfi: *Szent István felajánlása által Mária kiválasztott gyermekei lettünk, és ez különös örömmel tölt el.* (229.)

27 éves orvosnő: *Magyar zsidónak lenni kétszeres megkülönböztetés.* (266.)

49 éves nő, nyugdíjas technikus: *Harcolni jogainkért, nem megalkudni a rendszerrel, magyarul beszélni hivatalos helyeken, gyerekeinket magyarul tanítani.* (311.)

50 éves nő, laboráns: *Kisebbségben élni nem könnyű. Engem az én apám úgy nevelt: te kell tanulj, mert magyar vagy, te kell dolgozz, mert magyar vagy, te kell hallgass, mert magyar vagy. Kisebbségi érzést adott.* (377.)

48 éves férfi, szakmunkás: *Megtanulni a nyelvünket, nem tagadni meg magunkat, gyerekeket magyar iskolába járatni, magyar újságokat támogatni.* (381.)

44 éves nő, egészségügyi „középkáder”: *Magyar nyelven kifejezni embertársaim iránt érzett tiszteletemet és szeretetemet.* (426.)

47 éves (magyar-román kettős identitású) háziasszony: *Magyar férjem lett és boldog vagyok, hogy megtanultam magyarul, és gyermekeim magyarok, református kollégiumba járnak.* (489.)

73 éves nyugdíjas tanítónő: *Büszkeséget. Mélyen magyarnak érzem magam, és ebből nem tántoríthatnak el.* (500.)

25 éves tanítónő: *Azt jelenti, hogy magyarul gondolkodom, a magyar kultúrát ismerem el sajátomnak és szeretem, a magyar embereket közelebb érzem magamhoz, mint más embereket.* (507.)

67 éves férfi, nyugdíjas szakmunkás: *Jó érzés, mert szellemi nagyhatalom vagyunk: zene, fizika, számítástechnika!* (511.)

42 éves nő, munkanélküli: *Néha büszke vagyok rá, néha szégyellem magam miatt.* (544.)

45 éves férfi, vállalkozó: *Becsület, küzdő munkás ember, jövőbe tekintő.* (560.)

31 éves férfi, mezőgazdasági magánvállalkozó: *A magyar néphez tartozni, egy széthúzó család tagjának lenni.* (565.)

32 éves háziasszony: *Nálunk nem könnyű magyarnak lenni, de én büszke vagyok rá, ha sokszor meg is aláznak miatta.* (590.)

45 éves férfi, könyvelő: *Az ember nem egy más nemzet rovására tett, nagy, melldöngető kijelentésekkel, hanem az életével, munkájával mutatja ezt meg.* (594.)

59 éves férfi, nyugdíjas: *Anyanyelvem megőrzése, nemzetiségem, hovatartozásom ápolása és érte való kiállás. Erkölcsünk és büszkeségünk táplálása, a nemzethez való örök hűség.* (645.)

25 éves férfi, tanár-helyettes: *Beszélni és ápolni az anyanyelvet, ismerni és tanulni a magyar irodalmat, tiszteletben tartani a nemzeti ünnepeket és támogatni a jogainkért való harcot.* (658.)

41 éves háziasszony: *Semmit, mert nekem az a fontos, hogy valaki ember legyen. Nem érdekel a nemzetiség.* (712.)

67 éves nyugdíjas munkás: *Isten ezt rendelte nekem, és ezen nem változtathatok, mert így természetes.* (785.)

56 éves férfi, biztosítási tisztviselő: *Megőrizni az identitást és kiállni a jogaink és az elképzeléseink mellett, mindaddig, míg nem megy más ember vagy nép rovására.* (811.)

24 éves óvónő: *Más kultúrához tartozás abban az országban, amelyben élsz.* (902.)

60 éves nő, nyugdíjas: *Küzdelmet, védekezést. Mostanság bizonyítani a román ismerősöknek, hogy politikai követeléseink számukra nem ártalmasak, hogy gondolkozzanak is, mielőtt elhiszik a tévé, sajtó rólunk terjesztett rágalmait.* (952.)

? éves varrónő: *Én sehol sem érzem otthon magam, ezt jelenti nekem magyarnak lenni Romániában. Ne kelljen megtagadjam önmagamat és a magyarságomat!* (956.)

64 éves nő, nyugdíjas: *Jó is, meg sokszor nehéz is. 62 éves fejjel kellett megélnem, hogy az orvos kiutasított a rendelőből, mert magyarul beszéltem az asszisztensnővel.* (961.)

18 éves férfi, tanuló: *Kötelességtudat, valahová tartozás. Itt nehezebb magyarnak lenni, de azért kiváltságot jelent. Büszke vagyok arra, hogy magyar vagyok.* (975.)

Kárpátalja

(1999. augusztus–szeptember)

71 éves nyugdíjas nő: *Én szlovákként láttam meg a napvilágot, de férjem igazi magyar ember volt, aki mellett én is magyarrá váltam. Tisztelem, szeretem a magyarságot.* (1106.)

44 éves nő, raktáros: *Kárpátalján nehéz, de szép magyarnak lenni és maradni.* (1109.)

40 éves férfi, mérnök: *Tartást ad. Hazát ad. A hagyomány és a szülők tiszteletét. Hovatartozást. A magyarok közt érzem jól magam. Magyarnak lenni a sorsom.* (1147.)

18 éves nő, napszámos: *Jó, hogy magyar vagyok, és szeretnék minél hamarabb áttelepülni Magyarországra.* (1175.)

68 éves nő, nyugdíjas: *Büszke vagyok rá, hogy magyar vagyok, de úgy érzem, hogy elnyomott vagyok és másodrendű állampolgár a szülőföldemen.* (1189.)

41 éves nő, munkanélküli: *Magyar vagyok és kész. Milyen lehetnék, ha egyszer annak születtem. A fiam az már magyar is, orosz is.* (1283.)

19 éves férfi, munkanélküli: *Tulajdonképpen büszke vagyok arra, hogy magyar vagyok, mert sok híres magyar tudós, sportoló van. Az igazat megmondva: különb nép, mint az ukrán.* (1288.)

55 éves nő, újságíró: *Elsősorban ember szeretnék lenni, s mint magyar, szeretnék ember lenni.* (1295.)

44 éves férfi, kertész: *Mi Jehova tanúi mindnyájan egymás testvérei vagyunk, nemzetiségünktől függetlenül.* (1318.)

68 éves férfi, nyugdíjas: *Teljes szívvel, lélekkel: nem szabad megtagadnunk származásunkat. Kitartást, harc a fennmaradásért.* (1380.)

68 éves férfi, nyugdíjas: *Magyarul énekelhetek a templomban, magyarul imádkozom és beszélek barátaimmal.* (1397.)

34 éves férfi, asztalos: *Folytatni szüleim és nagyszüleim hagyományait, hogy a magyar népszokások ki ne haljanak.* (1400.)

Szlovákia

(1999. november)

58 éves nő, tanítónő: *Az jelenti a mindent. Az ember kettőt örököl az őseitől: a nemzetiségét és a vallását. Ezt pedig meg kell tartani. Büszke vagyok rá.* (2056.)

25 éves nő, programozó matematikus: *Tudom, hogy tartozom valahová, és ez nyugalommal tölt el. Mindemellett tudom, hogy nem vagyok sem több, sem kevesebb, mint más nemzetek fiai.* (2065.)

21 éves nő, tanuló: *Magyarul beszélni, gondolkodni, tanulni, és tisztelni más nemzetiségét.* (2086.)

74 éves nő, nyugdíjas: *Néha nagyon fáj, hogy a gyerekeim szlovák párt választottak.* (2136.)

63 éves nő, nyugdíjas: *Magyarnak születtem, de semmi bajom a szlovákokkal, a férjem is az. A magyar is olyan ember, mint más.* (2140.)

20 éves nő, tanuló: *Emberi lényem egy összetevője, vagy minek nevezem. Benne van gondolataimban, érzelmeimben, elválaszthatatlan tőlem.* (2173.)

30 éves férfi, reklámmenedzser: *Büszke vagyok rá, hogy ilyen gazdag kultúrával és történelmi múlttal rendelkező nemzet része lehetek.* (2243.)

54 éves férfi, szerelő: *Magyarul beszélni félelem nélkül!* (2261.)

50 éves férfi, munkás: *Ugyanazt, mintha más lennék.* (2297.)

24 éves nő, építésztechnikus: *Négy „m”-et jelent: maradj meg mindig magyarnak!* (2311.)

50 éves nő, gazdasági igazgatóhelyettes: *Számomra ez olyan természetes, mint levegőt venni, erőt tudok meríteni magyar irodalomból és művészetekből.* (2341.)

71 éves nő, nyugdíjas: *Sokat szenvedtünk! Ki is lakoltattak mindet, az uram még fiatal volt, kényszermunkára vitték.* (2353.)

38 éves tanítónő: *Valahová tartozni. Képviselni egy kisebbség érdekeit. Örök dilemma a harc és belenyugvás között.* (2430.)

41 éves férfi, logopédus: *Személyiségem ezzel a jellemzővel teljesedik ki, nem tudom magamat elképzelni más nemzetiségűnek.* (2465.)

52 éves nő, hitoktató: *Magyarul tanított imádkozni anyám, hogy szeresselek szép magyar hazám!* (2542.)

39 éves nő, egészségügyi alkalmazott: *Nincs különösebb vonzódásom a magyar nemzetiség iránt, de azért örülök is neki.* (2593.)

22 éves nő, főiskolai hallgató: *Én meg vagyok elégedve, hogy magyar vagyok, de szerintem az nem olyan fontos, kinek milyen nemzetisége van. Én nem látok semmi hátrányt abban, hogy magyar vagyok, igaz, sok előnyöm sincs belőle.* (2619.)

52 éves nő, hivatalnok: *Megtartani apáink, őseink nyelvét, hitét. Az a magyar, akinek a gyermekei is magyarok maradnak.* (2662.)

30 éves nő, vállalkozó: *Semmit, ez nem fontos. Jobb, ha az ember félig az lesz, amilyenek körülötte többségben vannak. Így könnyebb az érvényesülés.* (2677.)

19 éves nő, munkanélküli: *Büszkeséggel tölt el, hogy anyanyelvemként tarthatom ezt az ősi nyelvet, ismerhetem történelmét, kultúráját.* (2719.)

58 éves nő: *Anyanyelv, kultúra, származás, mindenféle jelző (határon túli nemzetiség, nemzetiség) nélkül csupán csak „magyar”, minden előnyével és hátrányával együtt, dolgozni az identitásunk megtartásáért.* (2748.)

Vajdaság (2000. május)

24 éves elárusítónő: *Semmi különöset. Ugyanazt, mint jugoszlávnak lenni.* (3042.)

22 éves férfi, informatikus: *Magyarnak lenni azt jelenti, hogy büszke lehetek a régmúltra, de szenvedek a jelenben.* (3086.)

49 éves nő, irodai alkalmazott: *Fontos, hogy az ember magyarnak tartsa magát, és ne olvadjon be más nemzetekbe.* (3177.)

24 éves férfi, váltókezelő: *Magyar legyen az anyanyelvem, ismerjem a magyar kultúrát, irodalmat, művészetet.* (3186.)

57 éves nyugdíjas, varrónő: *Ez számomra nem jelent semmit, annak ellenére, hogy ennek születtem, Szerintem az embereket nem kell nemzeti alapon megítélni.* (3204.)

43 éves titkárnő: *Ebben születtem, ebben élek, letagadni soha nem fogom, annak ellenére, hogy a gyerekeim nem beszélnek magyarul.* (3205.)

48 éves férfi, önálló vállalkozó: *Semmi különösöt, mert félig magyar és félig szerb vagyok.* (3210.)

43 éves nő, bírósági jegyzőkönyvvezető: *Rossz érzés, mert nem kellek se e hazámnak, sem az anyaországnak.* (3211.)

41 éves nő, műépítészeti technikus: *Büszke vagyok a nemzetiségemre! Tisztaság, szorgalom jellemez bennünket.* (3243.)

73 éves nő, nyugdíjas: *Jó magyarnak lenni, csak nehéz a viselet.* (3259.)

79 éves nő (munkaképtelen): *Jó érzés, mert nem nézik le úgy őket, mint a cigányokat.* (3270.)

22 éves nő, eladó: *Magyar vérrokonsági kapcsolatokat, és idegen környezetben is megtartani a magyarságot.* (3341.)

22 éves óvónő: *Szegénység, lenézettség, kevés lehetőség.* (3361.)

47 éves férfi (érettségizett) gazdálkodó: *Magyarnak születtem, magyarnak neveltek, magyar nyelvű könyveket olvasok, főképp a magyar nyelvű kultúra és művészet érdekel. Általában az egész magyarság sorsa érdekel.* (3394.)

81 éves férfi, nyugdíjas üzletvezető: *Aki magyar, az legyen magyar, ne csak mutogassa azt, hanem akként is cselekedjen!* (3397.)

31 éves férfi, mérnök-tanár: *Könnybe lábad az ember szeme, ha meghallja a magyar himnusz.* (3444.)

70 éves nő, háztartásbeli: *Alkalmazkodni a más nemzetekhez, itt Vajdaságban mi örökké elnyomásban leszünk.* (3476.)

Magyarország

(2000. október)

58 éves férfi, rokkantnyugdíjas: *Magyarnak lenni jó, de a munkásosztályt nem nézik semmibe.* (4042.)

26 éves nő, helyettes meős: *Bárhova megyek, bármelyik országba, lenéznek bennünket. Szegénység, sok lemondás.* (4101.)

32 éves nő, munkanélküli: *Egyfajta biztonságérzetet. Kultúra és a szellemi zsenik miatt is jó érzés magyarnak lenni.* (4110.)

74 éves nyugdíjas, ruhagyári varrónő: *Nem tudom, mondja meg maga! Én mondanék valamit: nem sok magyar lesz már itt tíz év múlva, ez így lesz! Szeretek magyarnak is lenni meg katolikusnak is.* (4123.)

53 éves nyugdíjas nő: *Nehéz magyarnak lenni, nehezebb, mint a cigánynak. Őket jobban segítik.* (4132.)

54 éves férfi, főrevizor: *Történelmi közösség tagjaként bízni a jövőben.* (4193.)

66 éves nő, nyugdíjas: *Mindent. Sírok, ha hallom a Himnuszt. Engem minden ide köt: nyelv, család, ismerős.* (4245.)

19 éves háziasszony: *Én Jugoszláviából települtem át, és nekem sokat jelent, hogy én magyar vagyok.* (4266.)

38 éves férfi, fuvarozási vállalkozó: *Születésemnél fogva, de nem vagyok fajgyűlölő. Fontos, hogy magyar az ember, de a másik nemzetnek is a sajátja fontos.* (4270.)

45 éves nő, raktáros: *Élhettem volna máshol, próbáltam is, de itt érzem magam igazán jól.* (4271.)

54 éves szociális ápolónő: *Mióta ez a rendszer van, nem érdemes magyarnak lenni.* (4348.)

53 éves takarítónő: *Jelenleg inkább cigány lennék, mert jobb neki, mint a magyarnak, őket támogatja mindenki.* (4356.)

49 éves nő, östermelő: *Büszke vagyok rá, bár beszélem a horvát nyelvet, én inkább magyarnak érzem magam.* (4429.)

35 éves takarítónő: *Semmi különöset, egy a sok nép közül.* (4478.)

34 éves nő, fényképész: *Itt élni, dolgozni, nevelni a következő generációt és megtenni mindent, hogy itt legyen jó.* (4546.)

51 éves férfi, tanár: *Hiszem, hogy kiválasztott nemzet vagyunk, feladatunk van a világban is.* (4567.)

58 éves nő, nyugdíjas: *Hazáért becsületesen dolgozni és a hit, ami mostanában nincs, és a szeretet, tisztelet.* (4618.)

47 éves ügyviteli asszisztens: *Egy állandó bizonytalanságot, stresszt jelent a korosztályomnak magyarnak lenni.* (4634.)

72 éves nő, nyugdíjas: *Örülök, hogy magyar vagyok, büszke vagyok rá és az őseimre is, mert az őseim Árpáddal jöttek be ide.* (4882.)

65 éves férfi, nyugdíjas: *Itt születtem, és ezt tekintem hazámnak minden gondjával, bajával.* (4975.)

A fenti válogatás csak szűk szeletét képviselte a fejezetcímben jelölt kérdésre adott több ezer válasznak, de mégis a vélekedések, a hozzáállások és érzések széles skáláját vonultatta fel: a közöny és a szociális elesettség által meggyengített azonosságtudattól a cselekvően és tudatosan vállalt emelkedett identitásig; az asszimilálódásba való apatikus vagy haszonelvű beletörődéstől a nem magyar házastársnak a magyarság számára való megnyeréséig és a harcos kisebbségi önvédelemig; az üldözöttség érzésétől a kiválasztottság küldetéstudatáig; a gyermekeket a többségi népek átengedő lemondástól addig a meggyőződésig, hogy az identitást át kell hagyományozni (ahogy egy felvidéki tisztviselőnő mondta: „az a magyar, akinek a gyermekei is magyarok maradnak”); az otthontalanság, a „két haza” közötti hazátlanság érzésétől a szilárd kulturális hovatartozás-tudatig; a másodrendűség, a megalázottság szégyenérzetétől a büszkeségig, sőt az elittudatig; a kisebbségi másságérzet feszengésétől más kisebbség (vagy esetleg a többségi nép) lenézéséig – és így tovább. A nemzeti hovatartozást és annak megélését fontosnak tartó vélekedések domináns közegében vissza-visszatér az a vélemény is, hogy nem a nemzet, hanem az emberiség a fontosabb vonatkozási csoport, de néha előfordul a vérségi le származás-tudatra épített etnikai identitástudat is. Sok válasz tudósít a

kisebbségi helyzetnek az egyéni és közösségi szabadságjogokat korlátozó deficitjeiről, a közép-európai kisebbségi élet kommunikációs és anyagi nehézségeiről, örömtelenségéről, amelyekre a kisebbségi polgár általában vagy apátiával, vagy esetenként heroikussá növesztett önértéktudattal reagál. A kisebbségi lét deficitjei mintha a Vajdaságban állnának össze a legsűrűbb és legnyomasztóbb atmoszférává, és mint ha Erdélyben lenne legérzékeltetőbb az identitásnarratívák emelkedett stílusa. (Magyarországon pedig mintha a munka- és létbizonytalanság gondjai túlzottan is beárnyékolnák az identitásvállalás kérdéskörét.)

3. Identitástípusok

Természetesen nem érhetjük be a spontán vélekedések közötti tallózással. A 3. táblázat „Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?” kérdésre adott spontán válaszok visszatérő, legfontosabbnak tűnő jegyei alapján készített *kategóriákat*, és e kategóriák országokénti arányszámait mutatja be. A 4. táblázat pedig az ugyanezen válaszok tartalomelemzése során (tehát itt sem a kérdezés előtti, hanem válaszadók megnyilvánulásait utólag elemezve) kialakított *tematikus elemeket* mutatjuk be. (Ilyen tematikus vagy szöveg-elem egy válaszban több is előfordulhatott, említésük százalékos arányának összege ezért meghaladja a 100%-ot.)

A 3. számú táblázat adatai arról vallanak, hogy a magukat (valamilyen mértékben) magyarnak tartó válaszadók mintegy 10–20%-a *negatív* érzésekkel vagy *közömbösen* reagált kérdésünkre, illetve nem akart rá válaszolni. A határon túli válaszadók mintegy 5%-a (Felvidéken 12%-a) számára a magyarság olyan *természetes* dolog, amibe „egyszerűen beleszületett”. Csaknem minden húszadik kisebbségi válaszadó a *nemzethez*, szülőföldhöz, közösséghez; 13–20%-nyi hányad (Vajdaságban a legtöbb: 28%) viszont egy sajátos nemzeti *kultúrához* (anyanyelvhez, irodalomhoz, népművészethez, szokásokhoz, hagyományokhoz stb.) való tartozásban éli meg a maga magyarságát. A kultúrán kívüli „legizmosabb” kategóriákat – határon túl (különösen Kárpátalján és Erdélyben) – a *pozitív érzelmekre*, illetve a *cselekvéses vállalás* (8. sz. kategória) gesztusára építő azonosságtudat jelenti.

3. táblázat

„Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?”
Identitáskategóriák* öt ország felnőtt magyar népességének körében
(1998–2000)
 (18 éven felüli reprezentatív minták százalékos adatai)

Sor-szám	Identitáskategóriák	Magyarország 2000	Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Románia (Erdély) 1998	Szerbia (Vajdaság) 2000
1.	Nem tudja, ill. nem válaszolt.	11,1	8,1	7,8	9,8	5,8
2.	(Kizárólag) negatív élmény: hátrányos kisebbségi helyzet, nehézségek, szenvedés, nyomasztó élmények, elnyomás.	4,4	3,3	2,1	1,7	7,4
3.	Közömbös , „mindegy, mi vagyok”, olyan, mint más néphez tartozni; semmi (különösét) nem jelent; „fontosabb embernek lenni”, „vegyes” identitás.	2,2	5,9	0,8	3,9	7,2
4.	Természetes , magától értetődő adottság , ami-be beleszülettünk; származás dolga: őseink is magyarok voltak.	16,0	12,0	5,3	5,2	5,9
5.	Tartozni valahová (egy közösséghez, nemzethez, néphez, országhoz, szülőföldhöz, szűkebb környezethez, családhöz).	14,8	4,6	3,1	4,0	6,3
6.	Közös (anya)nyelv, kultúra , hagyomány, történelem, vallás, szokások, magyar iskolázás, nevelés.	9,6	19,8	13,7	12,9	28,2
7.	Büszkeség , ill. más pozitív érzés (öröm, boldogság, dicsőség, megtisztelő dolog, megnyugvás, „mindent jelent”); illetve pozitív jellemvonások (becsülettel, tisztességgel kell – magyarként – élni).	37,5	24,5	29,9	29,4	21,9

A táblázat folytatódik!

* Amennyiben a válasz több kategóriába is besorolható lett volna, a besorolás a magasabb sorszámú (és értékelésünk szerint a tudatosság magasabb fokán álló) kategóriába történt.

A 3. táblázat folytatása

Sor-szám	Identitáskategóriák	Magyarország 2000	Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Románia (Erdély) 1998	Szerbia (Vajdaság) 2000
8.	(Nehézségek ellenére) vállalás, küzdelem, helyzet-állás, feladat ; kisebbségi lét, hátrányos helyzet ellenére megőrizni, ápolni, megmaradni kell; a szabadságot, kisebbségi jogokat meg kell védeni ill. ki kell harcolni; az identitást át kell hagyományozni a következő generációkra.	4,4	21,8	37,3	33,1	17,3
	Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

4. táblázat

„Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?”

Tartomelemzéssel feltárt tematikus elemek és előfordulásuknak öt ország felnőtt magyar népessége körében mért százalékos aránya (1998–2000)
(18 éven felüli reprezentatív minták adatai)

Sor-szám	Válaszok, szövegelemek	Magyarország 2000	Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Románia (Erdély) 1998	Szerbia (Vajdaság) 2000
1.	Nincs érdemi válasz („nem tudom”)	8,6	2,8	3,4	9,4	2,8
2.	Rossz, negatív érzés , dolog; nehéz sors, széttagoltság, hontalanság, kirekesztettség, hátrányos helyzet, „máshoz” tartozás, kisebbségi sors hátrányai stb.	6,0	7,4	8,4	6,4	14,1
3.	Közömbös , semmi különös, mindegy; épp olyan, mint más nemzetiségűnek lenni; „fontosabb embernek (mint magyarnak) lenni”; vegyes identitás	1,8	7,1	4,2	4,3	7,1
4.	Természetes , magától értetődő állapot; adottság, amibe <i>beleszülettünk</i>	29,5	14,1	20,0	13,3	2,3

A táblázat folytatódik!

A 4. táblázat folytatása

Sor- szám	Válaszok, szövegelemek	Magyarország 2000	Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Románia (Erdély) 1998	Szerbia (Vajdaság) 2000
5.	Valahová tartozás érzése, összetartozás-érzés	16,4	9,9	7,4	4,4	7,5
6.	(Közelebről meg nem nevezett) közösség (hez való tartozás)	2,3	2,9	2,3	3,2	3,7
7.	Származás, ősök („őseim is magyarok voltak”); az elődök tisztelete stb.	2,9	5,4	7,8	6,3	4,6
8.	Család, szülők, családi nevelés („magyarnak neveltek”)	4,1	5,9	6,9	4,1	4,6
9.	Szülőföld (tisztelete, ill. egyszerű említése)	3,6	0,9	1,1	4,0	1,1
10.	Nemzet (nek tagja lenni); nemzetiség(hez), nép(hez), népcsoport(hoz), hazá(hoz), magyarság(hoz való tartozás)	24,6*	14,6	19,4	10,4	15,5
11.	(Anya)nyelv , nyelvi közösség	9,0	21,2	29,5	22,7	22,6
12.	(Közös) kultúra, iskoláztatás, művészet (irodalom, népművészet stb.), tudományos ismeretek, kiemelkedő kulturális, tudományos eredmények	5,2	12,5	18,1	12,3	19,0
13.	(Közös) hagyományok, szokások , mentalitás, gondolkodásmód, életmód („magyarul élni”)	2,2	7,7	12,6	9,7	16,9
14.	(Közös) történelem , magyar történelmi/nemzeti ünnepek megtartása	2,8	6,3	3,8	4,1	8,5
15.	(Közös) vallás , felekezet, (magyar) egyház	0,6	2,3	6,7	3,1	2,0
16.	(Magyarnak lenni) pozitív jellemvonásokat, erkölcsi követelményeket, értéket jelent: tisztesség, becsület, összetartás, hűség, felelős magatartás stb.	2,3	4,5	5,9	5,4	5,0
17.	Büszkeség, önérzet	7,8	15,6	18,5	15,9	11,6

* Magyarországhoz tartozással, magyar állampolgársággal kiegészítve.

A táblázat folytatódik!

A 4. táblázat folytatása

Sor- szám	Válaszok, szövegelemek	Magyarország 2000	Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Románia (Erdély) 1998	Szerbia (Vajdaság) 2000
18.	(Egyéb) pozitív érzések : jó, felelő, megnyugtató, örömteli; szeretem, becsülöm, tisztetem (népemet, nemzetiségetem stb.)	28,3	19,6	25,5	21,8	18,0
19.	Ragaszkodás a magyarsághoz („nem tudnék, nem akarnék más néphez tartozni”); és a szülőföldhöz („itt születtem, itt halok meg”; „nem hagyom el szülőföldemet”; „nem tudnék máshol élni” stb.)	13,4	2,4	4,8	2,3	3,4
20.	(Valami olyan [azonosságtudat]), amit vállalni kell, meg kell tartani , meg kell őrizni, (az is, hogy „magyarnak tartom magam”, „ebbe születünk, ebben halunk meg”); ami mellett ki kell állni ; ragaszkodni kell hozzá stb.	7,4	20,4	26,1	23,8	20,5
21.	(Megtartása) feladat ; tenni kell érte : cselekvést, munkát, ápolást, áldozatot, (a kisebbségi sorsból adódó nehézségek, joghátrányok) leküzdését, harcot , küzdelmet stb.	3,0**	9,8	10,5	9,3	14,8
22.	Vágy, törekvés a szabadságra (szabad életre, szabad nyelvhasználatra), a jog- és esélyegyenlőségre : olyan létfeltételekre, amelyeket a többségi nép élvez	0,6	1,3	2,8	9,3	0,9
23.	Áthagyományozás szükségessége, kötelezettsége, törekvés az identitás, nyelv, kultúra stb. átadására a következő generációknak	0,6	10,1	11,2	7,1	5,5
24.	Környező más népek olyan fajta (pozitív v. semleges) említése, amely arra utal, hogy a vállalt magyar identitás más népek megbecsülésével társul.***	1,3	nincs adat	nincs adat	nincs adat	nincs adat
	Együtt:	183,7	204,0	255,4	206,1	222,0

** A kisebbségi sors hátrányainak emlegetése nélkül

*** Ezt a tematikus elemet csak a kutatássorozat végén, a magyarországi mintánál alkalmaztuk, mert itt a válaszok „kikövelelték”. Utólag úgy gondoljuk, hogy a határon túli mintákon is jó lett volna alkalmazni, még ha kevésszer is fordult volna elő, de ott figyelmünket magyarságtudat-elemeire koncentráltak.

Megállapíthatjuk, hogy az ezredforduló *határon túlról* származó adatait *sok hasonló vonás* köti össze. Különösen az identitástípusok erdélyi megoszlási arányszámai és a kárpátaljai adatok hasonlítanak egymásra, másfelől a szlovákiai és a vajdasági magyarok identitásstruktúrája mutat megegyező vonásokat. (Ugyanezeket a hasonlóságokat tapasztaltuk korábbi vizsgálódásaink során az értékrend vonatkozásában is: Gereben 1999:41.) Mind a négy említett régióra jellemző, hogy a nemzeti hovatartozás-tudat három pillérének – és ez már a kilencvenes évek elején is így volt – a *kulturális elemek* (pl.: anyanyelv), a *pozitív érzelmek*, és az identitást nehézségek ellenére *vállaló magatartás* (melynek – a konkrét válaszok ismeretében – bizonyos *etikai* tartalmat is tulajdoníthatunk) bizonyult. Mind a 3. táblázat, mind pedig a tartalom-elemzéses módszer tanulságaira (4. táblázat) támaszkodva azt mondhatjuk, hogy az utóbbi („vállaló”) elemet különösen Kárpátalján és Erdélyben találtuk erősnek, a pozitív érzelmi elemeket pedig főleg Kárpátalján. Az identitás *kulturális* összetevői – összevont kategória szintjén – Vajdaságban tűnnek a legerősebbnek, részletesebben nézve azonban a kulturális elemek közül a *vallásosság* identifikációs energiáit Kárpátalján tudatosítják leginkább. A vajdasági magyarok nemzettudatának sajnálatos *specialitása* a negatív élmények (hátrányos helyzet, ki-rekesztettségérzés) nyomatékos jelenléte.

A kilencvenes évek elejére—első felére visszatekintve (ld. Gereben 1999) pedig azt a tanulságot szűrhetjük le, hogy ekkorra mind a négy vizsgált határon túli magyar közösségben átrendeződtek az identitás-vállalás hangsúlyai: *érzékelhetően csökkent a nemzettudat érzelmi teletettsége, viszont növekedett tudatossági, vállalási intenzitása, valamint kulturális* (főleg anyanyelvi!) *kötődése*. Mindez azt jelenti, hogy a megfigyeléseink szerint a kilencvenes évek során a Kárpát-medence (Magyarországon kívüli) térségeiben *erősödött a magyar népesség pusztá érzelmeket meghaladó kultúrnemzeti összetartozás-tudata*. (Az új évezred első éveiben bekövetkezett esetleges változásokról – elképzelhetők ilyenek – új felméréseknek kell majd tudósítaniuk.)

A 3. és 4. számú táblázatban ugyancsak szereplő anyaország identitásképlete sajátos vonásokkal rendelkezik, és több tekintetben eltér a kisebbségi nemzettudat szerkezetétől. A kilencvenes éveken végig-

vonuló tapasztalatunk szerint a „természetes dolog, adottság, amibe beleszülettünk”, valamint a „tartozni valahová (országhoz, nemzethez)” választípusok megőrizték, sőt némileg növelték a magyarországi identitástudat szerkezetében betöltött meghatározó (a határon túli magyarokét jelentősen meghaladó) szerepüket. A jelek szerint azonban az anyaországban nem következett be az identitás pozitív (de sokszor szinte közhelyszerű) érzelmi elemeinek a kulturális, és egyéb tudatosabb („vállalás–feladat–áthagyományozás”) összetevőkre való ama áthangolódása, ami a határon túl a kilencvenes évek fő változási tendenciájának mutatkozott. A nemzet és haza-fogalmak bizonyos mértékű erősödését tehát nem kísérte kellő tudatosulási folyamat, s a leegyszerűsítő érzelmi hozzáállás („jó érzés magyarnak lenni” stb.) masszív jelenléte mellett – sajátos ellenpontként, és a nemzeti identitástudat „szétfelődésének” jegyeként – mintha erősödött volna az identitás problematikájától való *tartózkodás* is. A jelek szerint a nemzeti hovatartozás kérdése Magyarországon a kilencvenes évek során jórészt megmaradt *egy népbe való beleszületés, illetve egy országhoz tartozás evidenciájának*, vagy kevéssé differenciált pozitív érzelmek tárgyának, vagy éppen valamilyen gyanús, kerülendő dolog vált belőle. A nemzeti összetartozás érzése talán növekedett, de annak tudatossági szintje, kulturális telítettsége és etikai tartalma már kevésbé. (Igaz: a vérségi leszármazástudatra épülő etnikai jelleg is alárendelt szerepben maradt, mint ahogy határon túl is nagyon visszafogottan szerepelt.)

A határon inneni és túli identitás szerkezetének különbségei bizonyos mértékig érthetők. Belátható ugyanis, hogy kisebbségi helyzetben (ahol – egy másik kérdésükre válaszolva – az interjúalanyok 50–60%-a nyilatkozott úgy, hogy ritkábban vagy gyakrabban *hátrányt szenved* nemzeti hovatartozása miatt) és az identitás vállalása és megőrzése sokkal inkább „harci kérdésnek” minősül, mint az anyaországban. Az azonban mégis elgondolkodtató, hogy Magyarországon a kulturális elemek (anyanyelv, művészet, tudomány, hagyományok és szokások, történelmi tudat, vallás stb.) mennyivel kisebb szerepet játszanak a közösségi önmeghatározásban, mint a határon túli magyarok körében. Úgy véljük, hogy *a kulturális önértéktudat mértékét és identi-*

fikációs hatásfokát erősíteni kellene ahhoz, hogy a magyarországi társadalom az európai integrációs és a globalizációs kihívások nyomását ellensúlyozni tudja.

Az identitástudat társadalmi természetének hívebb megismerése céljából az alábbiakban az egyes identitás-típusok és szövegelemek *rétegspecifikus vonásairól* szeretnénk vázlatos képet adni. (A 3. sz. táblázat kategóriára 3/1–8., a 4. sz. táblázat szövegelemeire 4/1–23. számokkal fogunk utalni.)

Kereszt tábláink talán legfontosabb, makacsul visszatérő (a kilencvenes évek elején és végén, Erdélyben, Felvidéken, Kárpátalján és a Vajdaságban egyaránt érvényes) tanulsága volt, hogy az *iskolázottság* alóbbi regisztereiben (el nem végzett vagy elvégzett alapiskolai, esetenként szakmunkás végzettség) a hovatartozás kérdését elhárító (3/1.), illetve ahhoz közömbösen viszonyuló (3/3.) magatartás a jellemző, valamint az a vélekedés, hogy az identitás az egyszerűen származás, „beleszületés” dolga (3/4.). Az emocionális telítettségű identitás (3/7.) a „közepes” végzettségi szinteken (szakmunkás bizonyítvány, középiscola) fordul elő az átlagosnál magasabb arányban mind Felvidéken, mind pedig Kárpátalján. (Erdélyben és a Vajdaságban a pozitív érzelmekre alapozó nemzettudat inkább az alacsonyabb iskolázottságú rétegek körében volt fellelhető.) Végül egyértelmű és széles körben érvényes kötődés mutatható ki a magasabb (főleg felsőfokú) végzettség, és a legtudatosabbnak mutatózó „cselekvéses vállaló” (3/8. sz.) identitástípus (illetve ennek az identitás vállalását, ápolását, megőrzését stb. előtérbe állító altípusai 4/20., 21., 23.) között. Hasonló mondható el az összetartozás érzésének (4/5.) igényéről, és különösen ennek a nemzet fogalmával megragadható változatról (4/10.), valamint az identitás különböző kulturális elemeiről (4/11–14.) is.

Vagyis összefoglalóan: *az iskolai végzettséggel tendenciaszerűen együtt emelkedik a nemzeti összetartozás tudatossági szintje és kulturális tartalma* (ez utóbbiba beleértve az anyanyelvhez, a hagyományokhoz és a történelmi múlthoz való viszonyt is). A nemzeti identitás legtudatosabb (és legkevésbé pusztá érzelmektől vezérelt) képviselőinek tehát – határon innen és túl – a tanultabb, főként az értelmiségi rétegek mutatkoztak.

A *nemi* hovatartozás úgy tűnik, nem befolyásolta említésre méltó mértékben az identitással kapcsolatos válaszadói megnyilvánulásokat. Az *életkor* viszont már igen: a fiatal (18–30 éves) felnőtteket az egyéb korosztályoknál mintha valamivel kevésbé érdekelné a nemzeti önazonosság kérdésköre. (Kivételt képeznek a vajdasági huszonévesek.) De ha igen, a többi korcsoportot meghaladva nagyobb eséllyel sorolódtak be a kulturális (3/6.), ugyanakkor az átlagosnál kisebb valószínűséggel a vallásosság szerepét hangsúlyozó (4/15.), és a cselekvően vállalásos (3/8.) kategóriába (valamint annak altípusaiba). A nemzettudat „vállalásos” és feladatcentrikus kategóriái leginkább a fiatal középkorú (31–40, és 41–50 éves), valamint a Vajdaságban ezeken kívül a huszonéves korcsoporthoz álltak közel; az emocionális típusok pedig az 50 év feletti idősebb korosztályokhoz. Ami a huszonéveseket illeti, a korábbiakhoz hasonlóan most is feltehető a kérdés: vajon ez a fiatal korosztály egész életére szólóan jelent-e új, pragmatikusabb stílust a kisebbségi nemzettudat megélésében, vagy egy-két évtized múltán ők is átveszik az idősebb korosztályok identitáskészletének domináns motívumait? (Legvalószínűbb eredménynek a két alternatíva közötti középút látszik.)³

A különböző *településtípusok* lakosságának identitásarculata a két vizsgált országban nem mutat markáns és egyértelmű tendenciaszerű eltéréseket. Sajátosnak mondható, hogy a pozitív érzelmek, mint a nemzeti azonosságtudat fontos elemei (4/18.), a szlovákiai magyarok körében leginkább a kisebb falvakban, Kárpátalján viszont a nagyobb városokban kerülnek előtérbe. Közös vonás, hogy a családot (4/8.) és bizonyos kulturális jelenségeket inkább a nagyobb településeken tekintik identifikáló tényezőnek. Erdélyi tapasztalatunk viszonylag széles körűnek mondható: a legkiegyensúlyozottabb pozitív identitás-formációk mintha leginkább a közepes nagyságú (10–50 ezres) településekhez, a *kisvárosokhoz* vonzódnának.

³ A nemzeti és vallási identitás generációs változatairól, jelesen a huszonéves korosztályról részletesebben ld.: Gereben–Görgöy–Kolosvári 2003; Szabó A. et al. (szerk.) 2002.

A magyarságnak az adott *településen belüli számaránya* alapján elkülönülő szórvány (30% alatti részarány), és a tömbmagyar (90% feletti) életszituáció identitásalakító hatása is felemásan alakult. A felvidéki szóránymagarság inkább a kitérő válaszok terén, valamint a „beleszületés” (4/4.), származás (4/7.), a család (4/8.) és a hagyományok (4/13.) szerepének hangsúlyozásában tűnt ki. A felvidéki tömbmagarság soraiban főleg a büszkeség (4/17.) és a pozitív érzések (4/18.) szolgáltak önmeghatározásként; a markánsabb identitásjegyek (pl. kultúra, a vállalás, áthagyományozás) preferálásával inkább a közbülső (főleg a 31–50% és az 51–70%-os) kategóriákban találoztunk. Kárpátalján más volt a helyzet, korábbi erdélyi tapasztalatainkhoz hasonlóan a szórványban (30%-os részarány alatt élők között) találtuk a markánsabb identitásképletet a nemzet (4/10.), a kultúra (4/12.), a hagyományok (4/13.), a pozitív érzelmek (4/18.), a vállalás (4/20.) és az identitás megőrzését feladatnak tekintő (4/21.) elemek élenjáró (vagy legalább átlag feletti) szerepeltesével. Ugyanezen szövegmotívumokat általában épp a tömbmagyar vidékeken élők említették meg a legalacsonyabb arányban, vagyis a fokozottan kisebbségi helyzet asszimilációs inspirációi⁴ mellett a kívülről megkérdőjelezett identitás belső megerősítését is eredményezheti, és tipikus módon ezt is eredményezi. Ezt a tendenciát nemcsak 1998-as erdélyi vizsgálatunk során, hanem korábban, a kilencvenes évek elején is tapasztaltuk. Kivéve – akkor is, most is – a szlovákiai és (az ezredfordulón) a vajdasági magyarságot, amelyeknek szórványban, illetve fokozott kisebbségi szituációban élő csoportjai a jelek szerint hajlamosak bezárkózni a származás, család, az „ennek születtem”, (sőt a Vajdaságban a közömbös) meglehetősen reflektálatlan identitástípusokba, és mintha lemondanának a nemzeti hovatartozás tudatának szélesebb horizontú kialakításáról. Lehetséges, hogy ez a kevésbé tudatos és passzívabb azonoságtudat a fokozott kisebbségi helyzetben élők átlagánál nagyobb asszimilációs hajlandóságot takar, de az is lehet, hogy egyszerűen csak egy más országoztól eltérő, kevésbé markáns, de szilárd bázisra épített fennmaradási ösztönt szimbolizál. (Ez utóbbi feltevés

⁴ Amelyeket most nem nagyon tudunk regisztrálni, mivel a magyar nyelvű kérdés eleve nem kedvezett az asszimiláció útján elindult személyek válaszáadási hajlandóságának.

mellett szólhat a vajdasági szórvány szerény, de mégis vezető szerepe a „ragaszkodás” (4/19) tematikus kategóriában.)

Végül górcső alá vettük az identitástudat *regionális* eltéréseit is. Mind a felvidéki, mind a kárpátaljai szűkebb régiók lényegében nyugat–keleti elrendezésűek voltak: Szlovákiában Nyugat-, Közép-Nyugat, Közép- és Kelet-Szlovákia, Kárpátalján Ung, Bereg, Ugoicsa és Felső-Tisza-vidék (illetve Máramaros). Ugyanakkor sem Felvidéken, sem Kárpátalján alig talákoztunk olyan identifikációs vonásokkal, amelyek nyugatról keletre haladva egyenletesen erősödtek vagy gyengültek volna, s amelyekből valamilyen koherens tájjellegű identitásképletre lehetne következtetni. Erdélyi és vajdasági régióink téri elhelyezkedésében már – a nyugat–keleti mellett – az észak–déli reláció is komoly szerepet kapott. Erdélyben Székelyföld identitásstruktúrája (elsősorban az emocionális és a feladatcentrikus elemek átlagosnál erősebb preferálásával) jelentősen eltért Közép-Erdély és a Partium magyarságáétól, és az erősen elszórványosodott Dél-Erdély is felmutatott speciális jegyeket: a „vallás” motívum jó szereplése mellett az identitás-válaszoktól való nagymértékű tartózkodást. (Részletesebben ld.: Gereben–Tomka 2000: 64–65.) A Vajdaságban Közép- és Dél-Bácska magyarsága tűnt a legfogékonyabbnak az identitás „vállalás” kategóriája iránt, a bánátiak a kulturális (és az emocionális) elemek terén mutattak az átlagosnál erősebb affinitást.

4. Nemzeti identitás – más megközelítésben

Felméréseink során – kontroll funkcióban – egy zárt kérdést is feltettünk a magyarsághoz tartozást befolyásoló tényezők fontosságát illetően. Kérdőívünk 17 tényezőt sorolt fel alfabetikus sorrendben az anyanyelvvel és az állampolgársággal kezdődően, a vallásossággal és a vérségi kötelékekkel záródóan (ld. 5. táblázat).

Ezek közül minden vizsgált országban (Magyarországon is!) az anyanyelv kapta az 1-től 5-ig terjedő skálán az (egyik) legmagasabb pontszámot. Tehát zárt kérdésünk alapján *a magyar mivolt legfontosabb „kellékének” – Kárpát-medencei konszenzus alapján – magát a magyar nyelvet tekinthetjük, valamint az általában a második helyen szereplő „magyarnak tartja magát” kritériumot*, amely rokon a korábban ismertetett spontán identifikációs tipológia „vállalás” kategóriájával.

5. táblázat

„Véleménye szerint a következő tényezők mennyire fontosak a magyarsághoz tartozás szempontjából?”
1–5 pontszámok* átlaga öt ország felnőtt magyar népességének körében (1998–2000.)**
 (18 éven felüli reprezentatív minták adatai)

Sor-szám	Identitástényezők (A–V)	Magyarország 2000	Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Románia (Erdély) 1998	Szerbia (Vajdaság) 2000
1.	Anyanyelv	4,84	4,70	4,71	4,98	4,80
2.	Állampolgárság	4,41	2,23	2,06	2,76	2,46
3.	Barátok	3,98	3,00	3,48	3,48	3,20
4.	Családi neveltetés	4,44	4,25	4,47	4,49	4,14
5.	Erkölcsei értékek	4,41	3,54	4,04	4,14	3,73
6.	Érzelmi hangoltság	3,94	3,06	3,83	3,56	3,33
7.	Hagyományok és szokások	4,43	4,15	4,59	4,65	4,45
8.	Iskolai tanulmányok	4,07	3,79	4,00	4,25	3,73
9.	Kultúra, irodalom, művészet	4,46	4,37	4,29	4,61	4,32
10.	Magyarnak tartja magát	4,80	4,62	4,78	4,77	4,69
11.	Magyar nyelvű egyház	3,72	3,99	4,40	—***	4,32
12.	Magyar történelem ismerete	4,58	4,33	4,45	4,51	4,14
13.	Sorsközösség	3,97	3,69	4,17	4,25	3,48
14.	Származás (születés)	4,42	3,86	4,50	4,35	3,76
15.	Szülőföld	4,66	3,88	4,03	4,28	3,53
16.	Vallásosság	3,29	2,72	3,49	4,43***	3,16
17.	Vérségi kötelék	4,18	3,29	4,05	4,07	3,60

* 1 = nem fontos, 5 = nagyon fontos

** Egy-egy vizsgálati terep 5 legfontosabbnak tekintett tényezőjének átlagpontszámát kövéren szedték.

*** Erdélyben a 11. sz. tényező külön nem szerepelt, a 16. számú viszont így szólt: „vallásosság, magyar nyelvű egyház”.

A fontossági sorrendben ezek után a különböző *kulturális természetű* tényezők (hagyományok, történelem, művészetek stb.) és a „*családi neveltetés*” következtek. A „szülőföld”, a „származás” és a „magyar nyelvű egyház” csak egy-egy vizsgálati terepen került be a legfontosabb öt tényező közé (az utóbbi a Vajdaságban). Egyébként a „magyar nyelvű egyház” Kárpátalján és Erdélyben (az utóbbi helyen a vallásossággal együtt méretett meg) is fontos identifikáló tényezőnek bizonyult, és mindenütt fontosabb volt, mint a „vallásosság” maga. Ez a tény megerősíti korábbi tapasztalatunkat, mely szerint (főleg az egyházakhoz szorosabban kötődő) vallásosság főként azokban az országokban rendelkezik erősebb identifikációs hatással, ahol a többség zöme felekezetiileg elűt a kisebbség zömétől. (Szlovákiában tehát nem.) Figyelemre méltó, hogy az „érzelmi hangoltság” mint identifikáló tényező – összhangban az emocionalitás fentebb tapasztalt viszonylagos visszavonulásával – szinte mindenütt (leginkább a Felvidéken) meglehetősen szolid értékelést kapott. *Legkevesbé fontosnak minden határon túli régióban az állampolgárságot tekintették*, vagyis az ezredfordulós közmegítélés szerint – a magyarsághoz tartozás szempontjából – az állampolgárság milyenségének van a legkisebb identifikációs ereje. Kivéve természetesen Magyarországot, ahol az állampolgárság – egybeesvén a többségi nyelvvel és kultúrával – tisztes pontszámot kapott. (Itt kell megjegyeznünk, hogy az állampolgárság fogalma a felmérések idején még nem rendelkezett olyan konnotációkkal és politikai gyúanyaggal, mint 2004-ben. Utolsó helyét az magyarázhatja, hogy a kérdezettek zöme a választadásnál minden bizonnyal annak az országnak az állampolgárságára – és annak identifikáló hatására – gondolt, amelyben élt.)

Összegzésül elmondható, hogy az anyaország és a kisebbségi magyar társadalmak nemzeti identitással kapcsolatos megnyilvánulásai a spontán választadások alkalmából jelentősebben, a zárt kérdésre adott feleletek során kisebb mértékben tértek el egymástól. A nemzeti identitás típusai és alkotórészei tekintetében az egyes régiókat a különbözőségek és a hasonlóságok, a regionális és az össznemzeti jegyek sajátos egysége jellemzi, amelyben – elsősorban az anyanyelvi és más kulturális elemek konszenzusos preferálására alapozva – az *össznemzeti vonások tűnnek erősebbnek*.

IV. NYELVHASZNÁLAT, NYELVVÁLASZTÁS

Az előző fejezetben, az identitástudat vizsgálata során meggyőződhattünk róla, hogy a Kárpát-medencei határon túli magyarok közösségi azonosságtudatában az egyik legfontosabb (sőt mondhatjuk, hogy a legfontosabb) alkotóelemnek az *anyanyelv* mutatkozott. Érdemes tehát közelebbről megvizsgálni, hogy azokban a közép-európai országokban, amelyekben a magyarság nagyobb létszámú nemzeti kisebbségként él, milyen mértékben használja (illetve tudja használni) identitásának e szimbolikus jelentőségű elemét az élet különböző szintjein és szituációiban.

Előre kell bocsátanunk, hogy konkrét vizsgálati terepünkön, a környező országok magyarlakta vidékein a kisebbségi beszélők alapvetően kétnyelvűnek tekinthetők, még akkor is, ha egy részük (és arról még szó lesz, hogy kb. mekkora hányaduk) domináns módon anyanyelvén éli is az életét. Ezt a nyelvi szituációt jól jellemzi Lanstyák Istvánnak a kétnyelvűségről szóló egyik definíciója: „Az olyan beszélőközösségeket, amelyek közösségként csak úgy tudnak létezni, hogy rendszeresen két nyelvet használnak, kétnyelvű beszélőközösségnek nevezzük. A kétnyelvű beszélőközösségek egyik legjellemzőbb változatát a nyelvi kisebbségek közösségei alkotják, amelyek az anyanyelvükön kívül az ország többségi lakosságának a nyelvét is kénytelenek használni. A Kárpát-medence peremállamaiban élő magyarok szintén kétnyelvű beszélőközösségeket alkotnak. Így van ez annak ellenére, hogy az e közösségbe tartozó beszélők egy része maga egynyelvű. Ám ezek az egynyelvű beszélők is »teljes jogú tagjai« e kétnyelvű beszélőközösségeknek.”¹

Hogy ezek a gyakorlatilag egynyelvű emberek miért tagjai a kétnyelvű beszélőközösségnek, annak indoklását Lanstyák másutt így adja meg: „Egyrészt azért, mert e két nyelv használatának szabályait ők is ismerik (tudják, hogy milyen beszédhelyzetben lehet magyarul megszólalni), másrészt pedig azért, mert ők is a kétnyelvű anyanyelvváltozatot beszélik, mert azt sajátították el anyanyelvként.” (Lanstyák 1998: 77.)

¹ Idézi: Bartha 1999: 65.

A kétnyelvűség (bilingvizmus) kérdése az utóbbi évtizedekben (magyar nyelvterületen az utóbbi években) jelentős kutatói figyelmet kapott. Mi most nem tekintjük feladatunknak, hogy a kérdést kimerítő részletességgel taglaljuk. Megtették ezt olyan kiváló szakemberek, mint Kiss Jenő (Kiss J. 1995) és Bartha Csilla (Bartha 1999), valamint a szomszédos országokban élő nyelvész-kollégák, akiknek az adott régiót érintő kutatásairól az alábbiakban még említést teszünk. A bilingvizmusnak ugyanis nagyon sok változata van, a Lanstyák István által fentebb jelzett *rendszeres* kettős nyelvhasználattól egészen a másodnyelv (jelen esetben a többségi nyelv) minimális ismeretéig.

A kétnyelvűség világszerte korántsem számít elszigetelt jelenségnek, egyes vélekedések szerint az emberiség többségére kiterjed.² Az is kétségtelen, hogy az anyanyelven kívüli más nyelvek ismerete bővítheti az ember látókörét, empatikusabbá teheti másfajta kultúrák, eltérő identitások és mentalitások iránt. (Ezt a szakirodalom [Göncz, 1985; Kiss J. 1995; Bartha, 1999; stb.] mellett az ismert közmondás is megtámogatja: „ahány nyelvet tudsz, annyi ember vagy”). Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell a fentebb idézett definíciónak azt az elemét, amely szorosan kötődik vizsgálati helyszíneinkhez: nevezetesen azt, hogy jelen esetben kisebbségi kétnyelvűségről van szó, mégpedig olyan őshonos kisebbségi csoportok kétnyelvűségéről, amelyek jórészt csak néhány évtizeddel ezelőtt, fejük felett hozott voluntarista döntések eredményeképpen kerültek kisebbségi helyzetbe.

A Kárpát-medencei magyarság nyelvi helyzetének ezt a nem természetes fejlődéssel létrejött alapváltozatát Péntek János „egyoldalú, függő, aszimmetrikus kényszerkétnyelvűségnek” nevezi (Péntek 1996: 36), másutt pedig így jellemzi: „a kisebbségi kétnyelvűség olyan, jellegzetesen aszimmetrikus típusa a kollektív kétnyelvűségnek, amelyben kisebb vagy nagyobb mértékben mindig érvényesül a kényszer és a tiltás motívuma. [...] Azaz az erő és a hatalom határozza meg a két nyelv viszonyát.” (Péntek 2001: 178–179.) Természetesen a kisebbségi nyelvnek ez a kényszerek által vezérelt jellege sokkal áttételesebben, megsűrtebben érvényesül olyan helyeken, ahol a ki-

² Ismertetésüket lásd: Bartha 1999: 18.

sebbség tömbyszerűen, tehát lokálisan többségben él, és sokkal direk-
tebb módon szórványhelyzetben.

Az erősen aszimmetrikus helyzetbe kerülő kisebbségi nyelv fő ve-
szélye, hogy instabillá válik, erodálódik, és végső soron a nyelvcsere
felé sodródik. Ugyancsak Péntek János metaforájával: „Minden aszim-
metrikus kétnyelvűség zsilipként működik, amely rövidebb vagy hosz-
szabb idő alatt a beszélőt vagy utódait átvezeti egyik nyelvből a másik-
ba.” (Péntek 2001: 179)

A határon túli magyarok nyelvhasználati szokásai (mint általában a
kisebbségi kétnyelvűség helyzetei) rendkívül bonyolult és összetett
rendszer képeznek, amelynek átfogó bemutatására felmérésünk már
csak azért sem vállalkozhatott, mert kutatási célkitűzéseink alapvetően
nem szociolingvisztikai jellegűek voltak. A határon túli magyarok tuda-
ti-kulturális arculatáról, azon belül is főleg olvasáskultúrájáról szeret-
nénk képet alkotni, és ennek vizsgálatához van szükségünk – fontos
háttér-információként – a nyelvi jelenségek bizonyos szintű ismereté-
re. Nem kívánunk vetélkedni a Kontra Miklós által szerkesztett könyv-
sorozat jeles nyelvész-szerzők (Csernicskó István, Göncz Lajos,
Lanstyák István) által írt köteteivel³, amelyek Trianon nyelvi követke-
zményeiről kívánnak széles látószögű képet adni a történeti, demográ-
fiai, etnikai (kulturális) intézményi háttér felvetítésétől az elméleti kér-
dések (pl. a kétnyelvűség problematikájának) felvázolásán át egy-egy
empirikus adatfelvétel eredményéig. (Ez utóbbiak a nyelvismeret, az
egyes nyelv- és stílusváltozatok használatának, és a többségi nyelv
hatására létrejött ún. kontaktusjelenségek rétegspecifikus sajátossá-
gait taglalták.)

³ A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén c. sorozat eddig meg-
jelent, a *kárpátaljai*, a *vajdasági* és a *szlovákiai* magyarság nyelvi helyzetével foglalko-
zó kötetei: Csernicskó 1998.; Göncz 1999.; Lanstyák 2000. Jegyezzük meg, hogy az
említett könyvsorozat által (még) le nem fedett területekről is rendelkezünk a magyar ki-
sebbségek nyelvhasználatára, nyelvválasztására, stb. vonatkozó információkkal. A tel-
jesség igénye nélkül felsorolunk néhány munkát. (Erdélyi magyarság: Péntek, Szilágyi
N.: i.m.; *ausztriai* magyarok: Zelliger 2000., 2001.; *szlovéniai* magyarok: Vörös 1996.; a
horvátországi magyarság: Gereben 2000/a.

A mi kérdőívünk némileg átfedte a Kontra-féle Kárpát-medence-projekt kérdéseit, de mi nem foglalkoztunk az egyes nyelvi változatok használati arányaival és társadalmi megítélésével: megmaradtunk a bizonyos élethelyzetekben és szintereken használatos *nyelvek megválasztásának* kérdésénél, valamint a különböző nyelv választási szituációk rétegspecifikus jellemzőinek feltárásánál. Úgy véljük, hogy a nyelvhasználat kérdésével foglalkozó fejezetünk legfőbb hozadéka az lehet, hogy az említett kérdésekkel az eddigi vizsgálatoknál (beleértve saját korábbi felméréseinket is) *megbízhatóbb módon* (nagyobb és reprezentatív mintákon), valamint – egyes kérdésekben – *differenciáltabb* vizsgálati eszközökkel foglalkoztunk.

Érdeklődési körünk homlokterébe az anyanyelvhasználatnak a kisebbségi helyzet által felülírt változatai tartoztak, beleértve ebbe az anyanyelvnek (egy esetleges jövődő nyelvcserét előrejelző) háttérbe szorulásának esetét is. Feladatunknak tekintjük az egyes nyelvi témakörök legfontosabb alapadatainak áttekintését, és az egyes témák (vegyes házasság, iskolai tannyelv, a hétköznapi és az „intim” nyelvhasználat) kissé differenciáltabb, rétegspecifikus tendenciákra is kitérő bemutatását egyaránt.

1. Anyanyelv és a házastárs anyanyelve

A 6. és a 7. számú táblázat áttekintő képet ad határon túli felméréseink legfontosabb nyelvhasználati adatairól.

A 6. táblázatban elsőként a *magyar anyanyelvűek* önbevallásos arányszámaival ismerkedhetünk meg. Ezek, amint látható, nem esnek teljesen egybe azoknak a körével, akik valamilyen szinten magyar identitást vállaltak (ami által kérdezettjeinkké váltak): leginkább az erdélyi, legkevesbé pedig a kárpátaljai magyarok körében fedik le a válasszadók teljes körét. (Ehhez kapcsolódóan érdemes megjegyezni, hogy Kárpátalja volt az egyetlen régió, ahol az identitást befolyásoló tényezők sorában az anyanyelv nem tudott abszolút primátusra szert tenni, hanem – bár az élen –, de holtversenyben végzett a „magyarnak vallja magát” kritériummal.)

6. táblázat

**Magyar nemzetiségű felnőtt népesség
anyanyelvvel, illetve „hétköznapi” nyelvválasztással kapcsolatos
százalékos adatai négy országban (1998–2000)**
(18 éven felüli reprezentatív minták adatai)

Nyelvválasztás	Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Románia (Erdély) 1998	Szerbia (Vajdaság) 2000
Anyanyelve: magyar	93	92	98	95
Házastárs: nem magyar anyanyelvű (a házások százalékában)	14	14	10	13
Iskolai tannyelv				
– végig magyarul tanult	57	52	55	62
– vegyes tannyelv	35	32	41	35
– végig többségi nyelven	8	16	4	3
Végig magyarul tanult:				
– a legfeljebb általános (alap)iskolát végzettek közül	76	77	73	80
– a legfeljebb szakiskolát végzettek közül	31	17	40	64
– a legfeljebb érettségizettek közül	48	52	50	51
– a diplomások közül	22	6	31	33
Hétköznapi nyelvhasználat				
Kizárólag v. főleg magyarul szoktak beszélni:				
– családi körben	92	90	96	92
– baráti körben	75	79	83	68
– munkahelyen	49	50	51	43
– vásárlás közben	52	34	44	35
– hatóság előtt	22	22	24	11
A hétköznapi nyelvhasználat összevont mutatója				
– erősen anyanyelvdomináns nyelvhasználat	24	17	20	8
– anyanyelvdomináns nyelvhasználat	28	31	20	17
– vegyes nyelvhasználat	36	44	50	70
– többségi nyelv dominanciája	12	8	10	5
Az utóbbi év könyvolvasmányainak legalább 90 %-a magyar nyelvű (a könyvolvasók százalékában)	67	82	77	78

A táblázatban szereplő anyanyelvi adatok azokat a kérdezetteket foglalják magukban, akik *egyértelműen* (és kizárólag) a magyar nyelvet jelölték meg anyanyelvükként. Ha ehhez hozzászámítjuk a „vegyes” kategóriát, tehát azokat, akik a magyart a többségi nyelvvel *együtt* jelölték meg anyanyelvükként (ugyanis az anyanyelvre kérdező [zárt] kérdés ilyen válaszlehetőséggel is szolgált), akkor lényegében mindenütt 99%-os eredményt kapunk (Kárpátalján talán egy árnyalattal kevesebbet). A magas vállalási arányszámok ellenére az anyanyelv oly „keménynek” tűnő kategóriája tehát mintha „felpuhulóban” lenne, és – főleg a nyelvileg vegyes családokban – egyre inkább pluralizálódik. (Ez a jelenség – vizsgált helyszíneink közül – leginkább a szlovákiai és a kárpátaljai magyarok körében figyelhető meg.) Mindez nem lehet meglepő: amint az előző fejezetben láttuk, a nemzeti(ségi) identitás vállalásának is vannak fokozatai: részint a vállalás és a nem vállalás, másrészt egyik vagy másik nemzethez (esetleg mindkettőhöz) való tartozás határmezsgyéjén alakultak ki átmeneti zónák. Sőt úgy látjuk, hogy a nemzeti azonosságtudat valamelyest az anyanyelvnél is puhább, képlékenyebb fogalom: a kifejezett magyar identitás (a kettős identitást most nem számítva) vállalása minden vizsgált országban valamivel alacsonyabb arányban fordult elő, mint a magyar anyanyelv egyértelmű (kizárólagos) választása.⁴ Vagyis – némi relativizálódása ellenére – az anyanyelvet a válaszadók még mindig inkább *adottságnak* tekintik, míg az identitást egyre inkább *vállalás* dolgának tartják.

A 6. táblázat szerint a házas interjúalanyok mintegy 10-14%-a nyilatkozott úgy, hogy *házastársa nem magyar anyanyelvű*, vagyis hogy nyelvileg vegyes házasságban él. (Ez a válaszadóknak mintegy 5–10%-át tette ki.) A vegyes házasságok aránya bizonyára magasabb lett volna, ha az asszimilálódás útjára lépett személyeket – akik egy magyarnyelvű kérdőívre esetleg már nem szívesen válaszoltak – a realitásokhoz közelebb álló arányban sikerült volna bevonni felmérésünk-

⁴ Ez a jelenség összhangban van az ezredfordulós közép-európai népszámlálások magyar lakosságra vonatkozó adataival. Lásd: Gyurgyik–Sebők 2003.

be.⁵ Az idegen ajkú házastársak negyede-harmada azonban elég jól tudhat magyarul, ez onnan derül ki, hogy az adatfelvételünk során *ket-tős anyanyelvűként* (az egyik nyelv a magyar, a másik a többségi nyelv) regisztráltatta magát.

A vegyes házasságok – kereszttabláink országról-országra következetesen érvényesülő tanulsága szerint – az átlagosnál lényegesen magasabb arányban elsősorban a magasabb (és többnyire nem anyanyelvi) iskolázottság társadalmi talaján, valamint olyan (50 ezer lakosnál nagyobb) városokban mutathatók ki, ahol a magyarság a lakosságnak alacsony (30%-nál kisebb) hányadát teszi ki. Ebből az is következik, hogy az esetek túlnyomó többségét jelentő nyelvileg *homogén házasságokkal* leginkább az alacsonyabb iskolázottságú rétegekben, falusi közegben és a tömbmagyar vidékeken találkozunk.

2. Iskolai tannyelv

Nem kell külön bizonygatnunk, hogy a kulturális attitűdök, az olvasáskultúra kialakulásában – különösen kisebbségi helyzetben – milyen nagy szerepet játszanak az iskolai évek, és a nyelv, amelyen tanulmányainkat végezzük. E kérdésekkel már magunk is behatóan foglalkoztunk a Kárpát-medencében végzett korábbi vizsgálataink során (Gereben 1999) most – nagyobb és megbízhatóbb minták birtokában – szeretnénk kontrollálni, s ahol lehet, megerősíteni korábbi megállapításainkat.

Az *iskolai tannyelvre* vonatkozó adatok arról vallanak, hogy a kisebbségi magyar társadalmak mintegy 50-60%-áról mondható el, hogy az ál-

⁵ A házasságban élő romániai magyar népesség 13%-a él vegyes házasságban, s e családok gyermekeinek mintegy 70%-a válik román nyelvűvé és nemzetiségűvé. (Péntek, 2001: 188; Szilágyi N. 2002). A Gyurgyik László által hivatkozott statisztikai adatok szerint a szlovákiai magyarok körében a házasságkötések egyre nagyobb hányada mondható etnikailag vegyesnek (1990-ben 28%-uk), és a „vegyes házasságokból származóknál generációváltásról generációváltásra növekszik a többségi etnikumhoz tartozók aránya”. (Gyurgyik 2004: 91, 100) A vajdasági magyarok 1990-es házasságkötéseinek mintegy egynegyede volt vegyes házasság (Sebők 2003: 128).

taluk elvégzett iskolatípusok minden osztályában anyanyelven tanulhattak. (Ld. még: 2. ábra) Felméréseink szerint – legalábbis válaszadóink körében – meglehetősen alacsony volt (általában 10%-on belüli) azok aránya, akik teljes egészében a többségi nép nyelvén iskoláztak – ismét Kárpátalja a kivétel, ahol ezek aránya elérte a 16%-ot. (És mindjárt hozzá kell tennünk: a vegyes házasság tárgyalásánál említett okokból kifolyólag valószínűleg ez az adatsor is alacsonyabb a valóságosnál.) Természetesen a különböző végzettségű csoportok erősen eltérő eséllyel él(he)t(ek) az anyanyelvű tanulmányok lehetőségével. Leginkább (mintegy 75-80%-ban) azok, akik csak alap- vagy általános iskolát végeztek, majd a legfőljebb érettségizettek, akiknek kb. fele járt végig magyar tananyelvű iskolába, s végül a diplomások, akiknek csak egyötöde-egyharmada (Kárpátalján csak 6%-a!) vált magyar nyelven értelmiségivé. (A szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkezők arányszámai között nagy a szóródás: általában véve 30–40% között vannak, de Kárpátalján különösen alacsony (17%-os), a Vajdaságban pedig kiemelkedően magas – közel kétharmados – adattal találkozunk.

2. ábra

Visszatérő tapasztalat, hogy a diplomások, akik minden országban a magyar kisebbségi identitás legtudatosabb és legkreatívabb típusaihoz kötődtek elsősorban, mint láttuk, túlnyomó többségükben felsőfokú tanulmányaikat a többségi nép nyelvén végezték. Bár az ezredfordulóra – a kilencvenes évek első éveéhez képest – javult a végig anyanyelven tanuló diplomások aránya (mint ahogy javult a magyar nyelvű felsőoktatás határon túli helyzete is), a szükségletekhez (és a többségi népekhez) viszonyítva még jelentős az elmaradás. A *többségi nép nyelve* mint az iskoláztatás *teljes folyamatát* végigkísítő tannyelv nem annyira az értelmiségiek, hanem inkább a legfeljebb középiskolát (vagy szakiskolát) végzetek sajátosságának mutatkozott, ami azt jelenti, hogy a diplomások – a többségi nyelven végzett egyetem vagy főiskola előtt – jobbára anyanyelvükön iskoláztak. Az *elejétől-végig anyanyelven* való tanulással – mind a négy környező országban – leginkább az alacsonyabban iskolázott idősebb (60 éven felüli) korosztályokban, a kisebb (és erősen magyar többségű) településeken, valamint visszatérően (bár a két változó között inkább csak indirekt kapcsolatot feltételezhetünk) az önmagukat kifejezetten vallásosnak vallók között találkoztunk. A *vegyes* (illetve többségi) *tannyelv* főleg a középkorosztályokban, a nagyobb városokban és a szórványvidéken, valamint a nem vallásos válaszadók között fordult elő inkább. (Itt kell megemlítenünk, hogy a szlovákiai magyar tannyelv presztízse a különböző településtípusok viszonylatában nem mutatott számottevő különbséget.) Felmérési adataink szerint az egyes országok magyarlakta *régiói* közül Szlovákiában a kelet-szlovákiai régió, Kárpátalján Ugocsa, Erdélyben a dél-erdélyi régió, és Délvidéken pedig Bánát maradt el a magyar tannyelvűség átlagos mutatóitól.

Végül ugyancsak a 6. táblázat adatai alapján megállapítható, hogy a *múltbeli* (hiszen felnőtt kérdezettjeink ifjúkori élményeiről volt szó) anyanyelvi iskolázási lehetőségek – nem nagy különbségekkel – a Vajdaságban tűntek a legjobbnak, és Kárpátalján a legrosszabbnak. (A *jelenlegi* nem iskolai nyelvhasználati lehetőségeket illetően, mint látni fogjuk, egészen más sorrend alakult ki.) Az anyanyelvi iskolázottság átlagosnál alacsonyabb kárpátaljai mutatói (amelyeket már korábban is megtapasztalhattunk [Gereben, 1999]), minden bizonnyal a szovjet-

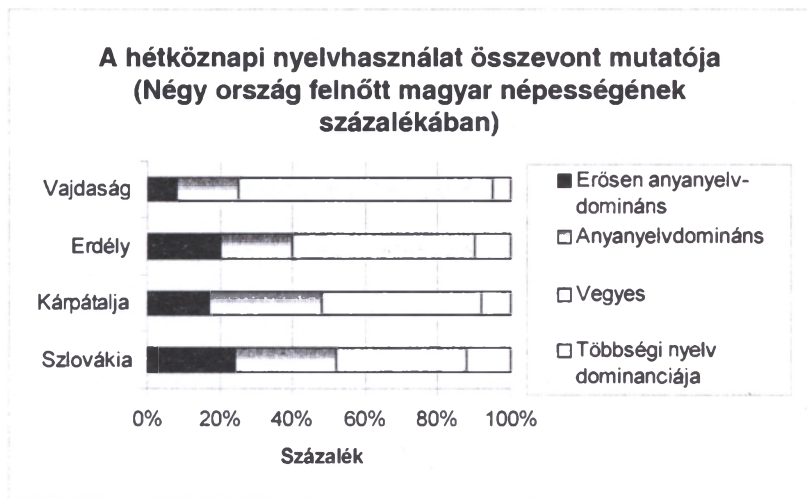
unió-beli korszak „internacionalizáló” törekvéseivel magyarázhatók (Orosz, 1992; Cserniczkó, 1995; Orosz, 2000).

3. Hétköznapi nyelvhasználat

A hétköznapi életvitel öt fontos – szűkebb és tágabb nyilvánosságú – színterére vonatkozóan kérdeztük meg, hogy melyik nyelvet (a többségit vagy a kisebbségit) szokta-e inkább használni az interjúalany, vagy esetleg egyformán mindkettőt. A válaszokból (ld. 6. táblázat) az derült ki, hogy a vizsgált országokban a *magyar családok* domináns nyelve túlnyomó többségben az anyanyelv, és ez – többé-kevésbé – még a *baráti körre* is elmondható. (Egykori) *munkahelyén* a válaszadóknak már csak mintegy fele szokott túlnyomórészt magyarul kommunikálni, *üzletben, piacon* már csak 30-40%-a (a Felvidéken fele); és a *hatóságok* előtt pedig csak kb. egynegyede-egyötöde (Vajdaságban mindössze egytizede). Vagyis a közép-európai magyar kisebbségek anyanyelve inkább csak a társadalmi élet szűkebb szféráiban: a családi és a baráti körben örvend széleskörű használatnak; a nyilvánosság tágabb fórumain, s főleg a hivatalokban már jórészt háttérbe szorul.

A hétköznapi nyelvhasználati helyszínek nyelvválasztási adatai alapján készültek azok az összevont mutatók, amelyek a táblázat alsó felében láthatók. (Ld. még: 3. ábra) Ezek azt fejezik ki, hogy az említett színterek többségében melyik nyelv kap domináns szerepet. Az *erős anyanyelvi dominancia* jelen esetben azt jelenti, hogy a kérdezett mind az öt helyszínen jórészt anyanyelvén tud kommunikálni, vagyis hogy élete teljes vertikumát jobbra anyanyelvén éli. Ez az anyaországi nyelvhasználati helyzetet közelítő állapot a kisebbségi magyar társadalmaknak mindössze kb. egyötödét jellemzi, a Vajdaságban (ahol a hétköznapi anyanyelv-használati mutatók rendre a legalacsonyabbak voltak) nem éri el a 10%-ot sem. A nyelvhasználati színterek többségében (de nem valamennyiben) érvényesülő *anyanyelvdomináns* szituáció újabb 20-30%-nyi kérdezettet jellemez. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a *Kárpát-medence kisebbségi magyar társadalmainak (közel) fele* (a Vajdaságban csak egynegyede) *többnyire anyanyel*

3. ábra

vén éli az életét. A másik oldalon viszont a *többségi nyelv* (legalább három szintéren) *domináns használata* is megjelenik, egyelőre mintáink kb. egytizedére érvényesen. Közül pedig a – széles sávban (egy-egy minta 40–70%-ára kiterjedően) – a kétnyelvűség többé-kevésbé kiegyensúlyozott arányával találkozunk, egy olyanfajta állapot aleseteivel, amelyet a szociolingvisztika nyomán (itt most főleg mennyiségi vonatkozásban) *balansz kétnyelvűségnek* nevezhetünk.⁶

A 40–70% túl nagy hányadot tesz ki ahhoz, hogy teljes terjedelmében kiegyensúlyozottnak tekinthessük a két nyelv viszonyát. Általában véve is be kell vallanunk, hogy empirikus úton létrehozott nyelvválasztási–

⁶ Az egyes életszíntereken használt nyelv után érdeklődve – a domináns anyanyelv ill. többségi nyelv mellett potenciális válaszlehetőségként szerepelt a két nyelv kb. azonos mértékű használata. Az összevont mutató készítése során azok kerültek a „kiegyensúlyozott” kétnyelvűség kategóriájába, akik az öt közül legalább három szintéren a két nyelv kb. azonos mértékű szerepéről tettek említést.

nyelvhasználati kategóriáink nem feleltethetők meg pontosan a szociolingvisztika gazdag kategóriarendszerének (Bartha 1999: 184–198; Kiss J. 1995: 212–216). Nem tudjuk például azt sem, hogy esetleges teljes kiegyensúlyozottság esetén is milyen mértékben beszélhetünk ún. *dekulturációs bilingvizmusról*, amikor a beszélő egyik nyelv kulturális közöségével sem azonosul, és esetleg mindkét nyelvet csak „félnyelvként” beszéli. Feltételezhető továbbá, hogy a többségi nyelv dominanciáját jelentő nyelvhasználat sem esik egybe az *akulturációs kétnyelvűséggel* (vagyis egyúttal a többségi identitás vállalásával). Végül az sem állapítható meg pontosan, hogy egyes kategóriáink milyen mértékben jelentenek ún. „*hozzáadó*” (additív), illetve „*felcserélő*” (szubtraktív) kétnyelvűséget, vagyis a többségi nyelvnek az anyanyelvhez való gazdagító „hozzászimulását”, vagy agresszív dominanciára törekvését.

A *családok* nyelvhasználatának erős anyanyelvi dominanciája mint ha kevésbé érvényesülne a vállalkozó (és munkás) rétegekben (valamint Kárpátalján az értelmiségiek között), és – meglehetősen logikusan – a szórványvidékek lakosai körében. (A szórvány hátrányos nyelvi helyzete olyannyira végigvonult minden vizsgálati terepünkön, hogy a következőkben mellőzzük témakörönkénti taglalását.)⁷

A *baráti kör* nyelvhasználata is erősen az anyanyelvet preferálja (leginkább Erdélyben), valamint – minden vizsgált országban – az inaktívak (nyugdíjasok és háziasszonyok), és legkevésbé (Felvidéken és Délvidéken) a vállalkozók (és munkások), valamint – Kárpátalján – az értelmiség körében.

A jelenlegi, illetve (inaktívak esetében) a legutóbbi *munkahelyen* beszélt nyelv már csak mintegy 50%-os eséllyel az anyanyelv. E téren hátrányos helyzetűnek leginkább a vajdaságiak tűnnek, valamint – országtól függetlenül – a szellemi (értelmiségi) foglalkozásúak és a vál-

⁷ Felméréseink során az adatfelvételeink helyszínéül szolgáló települések közül azokat tekintettük „szórványtelepüléseknek”, ahol a magyarok nem érték el a lakosság létszámának 30%-át. Itt jegyezzük meg, hogy a szórvány fogalma és kezelése körül az utóbbi években Erdélyben élénk eszmecsere bontakozott ki. A téma fő ébrentartója Vetési László, a szórványok gondozásáért felelős református lelkész (Vetési 1996). Szilágyi N. Sándor figyelmeztet a szórvány fogalmának tisztázatlanságára, és a nemzethalállal övezett szórvány-retorikát pragmatikus és hatékony mederbe akarja terelni (Szilágyi N. 2003: 678–717).

lalkozók. A (legutóbbi) munkahely anyanyelvűsége pedig – sajátos módon – leginkább az inaktívak, a nyugdíjasok körében mutatható ki, tegyük hozzá: mint múltbéli emlék. Az inaktív rétegek tendenciaszerű anyanyelvközelsége, valamint a szellemi (főleg az értelmiségi) foglalkozásúak (valamint a Felvidéken a vállalkozók) relatíve erősen vegyes, illetve a többségi nyelvhez hajló nyelvhasználat a *vásárlási* és a *hatósági* érintkezés fórumain is érvényesült.

A hétköznapi nyelvhasználatának összefoglalásaként nézzük meg a 6. táblázat adatainak általános áttekintése során megismert összevont kategóriáink rétegotthonosságának tendenciáit. A hétköznapi élet *minden* általunk vizsgált területén (család, munkahely stb.) érvényesülő *erősen anyanyelvdomináns* nyelvhasználat, valamint a színterek többségére, de nem mindegyikére kiterjedő *anyanyelvdomináns* nyelvhasználat főképpen az idősebb korosztályokban, az alacsonyabb iskolázottságú rétegekben találoztunk, valamint kisebb (és főleg magyarok lakta) településeken (falun vagy kisvárosban), és az erősen vallásosak között. A *vegyes*, és főleg a *többségi nyelv dominanciájáról* tanúskodó nyelvhasználat pedig tendenciaszerűen inkább a fiatalabb, magasabb végzettségű (legalább érettségizett), a nagyobb városokban és szórványvidékeken élő, továbbá a vallásilag közömbös és nem vallásos válaszadók sajátjának mutatkozott. Ezek az egymáshoz logikusan illeszkedő tendenciák a lényegét illetően mind a négy vizsgált országban érvényesültek, egy-két kivétellel. Így Kárpátalján az anyanyelvdomináns nyelvhasználat nemcsak az idősebbek, hanem (a nyelvi megújulás szerény jeleként?) a 18–30 éves fiatal felnőttek körében is átlagon felülinek mutatkozott: a többségi nyelv intenzívebb használata így leginkább a középkorúakhoz kötődött. Továbbá a szlovákiai magyarok között a nyelvhasználatnak csak nagyon vékony kapcsolata volt a vallásossággal, ellentétben a kárpátaljai, erdélyi és délvidéki magyarsággal, akik körében ez a kapcsolat – többnyire a többségi nemzettől való vallásfelekezeti eltérés miatt – kifejezetten erősnek mutatkozott. A felvidéki vallásosság lazább kapcsolódási hajlandósága egyébként a kisebbségi identitás más területein is megfigyelhető volt – a most ismertetett, valamint korábbi vizsgálatinkban egyaránt (Gereben 1999). Ugyancsak erős volt az összefüggés – de ez már minden régió-

ban – a hétköznapi nyelvhasználat és az iskolai tannyelv erősen anyanyelvdomináns típusai között: vagyis aki magyarul végezte a tanulmányait, az általában anyanyelvét használja az élet lehető legtöbb szintjén is, és fordítva. A tannyelv és a hétköznapi nyelvhasználat közötti összefüggés meglehetősen logikusnak, sőt közhelyszerűnek tűnik, a korábban említettek viszont sokkal kevésbé, bár azokat sem először tapasztaljuk: minden eddigi hasonló vizsgálat (a kilencvenes évek elejétől) az tanúsítja, hogy *a modernizációs (az iskolázottsági, a státusbeli, az urbanizációs, stb.) szint emelkedése, valamint a szekularizációs folyamatok térnyerése térségünkben a kisebbségi nyelvhasználat ellenében hatnak, és a többség nyelvének kedveznek.*

Anyanyelv-használati lehetőségeik tekintetében a *vajdaságiak tűnnek a leghátrányosabb helyzetűnek* a négy vizsgált szomszédos ország magyarsága közül. (A vajdasági anyanyelvhasználat lehetőségei érzékelhetően romlottak a kilencvenes évek elejéhez képest.) A másik három határon túli vizsgálati csoport közel azonos nyelvhasználati arculatot mutat, csak az erdélyi magyarok a szűkebb körű (családi, baráti), a felvidékiek pedig a vásárlási színhelyek anyanyelvhasználatában aktívabbak valamelyest a többinél.

A *könyvolvasás nyelvéről* majd a későbbiekben (az olvasási szokások tárgyalásánál) fogunk részletesebben szólni. Most csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a kisebbségi könyvolvasók túlnyomó többsége dominánsan anyanyelvű olvasónak számít. (Ez főleg a szépirodalmi olvasmányokra igaz.)

4. „Intim” nyelvhasználat

Felmérési színtereink közül háromban: Felvidéken, Kárpátalján és Vajdaságban speciális nyelvválasztási kérdésekkel volt módunk kiegészíteni a fenti információkat. (Erdélyi kérdőívünk kissé rövidebb volt a többi helyszínen alkalmazott kérdőívénél, és így nem tartalmazta a tárgyalt témára vonatkozó kérdéseket.) A *számolás, álmodás, az ima, az istentiszteletek* nyelvét összefoglalóan privát, illetve intim nyelvhasználatnak nevezhetjük.

7. táblázat

**Magyar nemzetiségű felnőtt népesség
„intim” nyelvhasználatával kapcsolatos százalékos adatai
három országban (1999–2000)**
(18 éven felüli reprezentatív minták adatai)

	Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Szerbia (Vajdaság) 2000
Főleg (v. kizárólagosan) magyarul szokott:			
– számolni	89	91	92
– álmodni	89	88	93
– imádkozni	84	92	91
– istentiszteletet hallgatni	80	91	90
Az „intim” nyelvhasználat összевont mutatója			
– erősen anyanyelvdomináns:	70	82	80
– vegyes:	26	16	19
– többségi nyelv hangsúlyos szerepe:	2	2	1

Amint az a 7. számú táblázat adataiból kitűnik, az imént felsorolt tevékenységek túlnyomórészt (a válaszadók mintegy kilenctizedére kiterjedően) anyanyelven zajlanak, hasonlóan a családon belüli – korábban megismert – nyelvhasználatához. Ebből adódóan kumulált mutatónk „erősen anyanyelvdomináns” kategóriája (amely mind a négy tevékenység együttes maganyelvűségére utal), ugyancsak erős – 70-80%-os – túlsúlyt képez, ellentétben a hétköznapi nyelvhasználat hasonló kategóriájának 10–20% körüli arányszámaival. *A többségi nyelv a magán-szféra eme intim övezeteibe, az álmok és a fohások nyelvi világába még nem tudott igazán behatolni* egyik vizsgált ország magyar kisebbségi társadalmában sem, holott válaszadóink mindennapi életét jelentősrészt (mintegy a kérdezettek fele részét) a sűrűn gyakorolt kétnyelvűség, illetve a többségi nyelv dominanciája jellemezte. (A felvidéki magyarok valamelyest gyengébb „intim” anyanyelvi aktivitása elsősorban gyengébb vallásgyakorlási szokásaikkal magyarázható.) A szociolingvisztika több ízben tapasztalta, és le is írta azokat az eseteket, ami-

kor az anyanyelvből való fokozatos „kivetkezés”, akár már a családban is uralomra jutott többségi nyelv után még mindig marad egy kapocs az anyanyelvvel: a szakrális (a templomban, imára használt) nyelv. (Péntek 2001: 181–209; Máthé 1995.)

Vetési László szórványgondozó lelkész így ír erről a jelenségről: „Titkos és rejtélyes... a hit és nyelv keveredésének, funkcióváltásának útja, és ennek tanulmányozása mentén annak is tanúi lehetünk, hogy miként válik vagy marad lenézett, elfelejtett, elszórványosított nyelvünk kultikus, *szent nyelvvé*, az Istennel való beszélgetés titkos mélységei számára fenntartva”. [A szerző kiemelése.]⁸

Az anyanyelvhasználók magas aránya miatt az egyes intim nyelvhasználati formák nem rendelkeznek markáns rétegspecifikus jegyekkel, de a korábban megismert tendenciák: a szellemi (főleg értelmiségi) foglalkozásúaknak (és Felvidéken a vállalkozóknak), a szórványban élőknek, stb. a vegyes, illetve a többségi nyelv használatához való átlagosnál nagyobb affinitása valamelyest a számolás, az álmodás, az ima és az istentiszteletek nyelvválasztásában is megmutatkozott. A szlovákiai magyarok körében az ima és az istentiszteletek nyelve esetében nem annyira a többségi nyelv intenzívebb használata, hanem – a valláshoz való lazább kötődésük miatt – inkább a nem válaszolók magasabb aránya volt megfigyelhető. (A nem vallásosak mintegy fele – valamikori – anyanyelvi imádkozásról, magyar nyelvű istentiszteletek – egykori – hallgatásáról számolt be, a másik fele pedig nem válaszolt.)

A privát (intim) nyelvhasználat összevont mutatója az átlagosnál is erősebb anyanyelv-dominanciát – ha halványabban is – ugyanazon rétegekben mutatta ki, mint a hétköznapi nyelvhasználat esetében: az idősebbek, az alacsonyabb végzettségűek, a kisebb (és magyar többségű) településeken lakók, valamint a vallásos emberek között. *Vagyis a dominánsan használt kisebbségi anyanyelv inkább csak a legszűkebb magánszférában, a legkevésbé modernizált társadalmi rétegekben és közegekben érzi otthonosan magát, és az urbanizációs és ~~szociális~~ modernizációs tendenciák térhódítása ismét a többségi nyelvnek lát-szik kedvezni.*

⁸ Vetési 1996: 36–37. (Idézi: Péntek 2001: 186.)

Összegzés

Ha megvonjuk az iskolai és hétköznapi nyelv megválasztásával kapcsolatos felmérési eredményeink mérlegét, elmondhatjuk, hogy tapasztalatunk szerint a vizsgált országok magyar népességének bő fele végezte iskoláit végig anyanyelvén; hétköznapi beszédsszituációk viszonylag széles spektrumában érvényesülő anyanyelvi dominancia pedig a vizsgált minták szűk felerészét (Vajdaságban csak egynegyedét) jellemezte.

Az anyanyelvhasználat társadalmi háttérét kutatva annak esélyeit az egyes rétegek szempontjából nagyon különbözőnek, s az egész jelenléteket nagyon ellentmondásosnak találtuk. Fejezetünk elején – a szakirodalom megállapításai nyomán – a bilingvizmus pozitív vonásait, látóköri- és ismeretbővítő, más kultúrák megértését elősegítő hatását hangsúlyoztuk. Majd a kisebbségi kétnyelvűség nagy teherterheléről: kényszer vezérelte és jobbra aszimmetrikus jellegéről is szólnunk kellett, s arról a tényről is, hogy a kisebbségi anyanyelv sok esetben a társadalmi nyilvánosság legszűkebb belső körébe kénytelen visszavonulni. Ugyanakkor a kétnyelvűségnek a többségi nyelv számára jelentős (esetleg domináns) szerepet biztosító formáival olyan társadalmi rétegekben és közegekben találkoztunk (fiatalabb korosztályok, magasabb iskolázottságúak és státuszúak, a nagyobb városok és a szóróványvidékek lakosai, stb.), akik leginkább vannak kitéve az asszimiláció (és migráció) csábításoknak. E rétegek körében fordulnak elő a legnagyobb eséllyel és egyre nagyobb arányban a vegyes házasságok, amelyek önmagukban is a nyelv- és identitáscsere kovácsai. Főleg a (nagy)városok és a szóróványvidékek kisebbségi lakosai számítnak veszélyeztetettnek: ezeknek magyar népessége – a népszámlálások által mért általános népességsökkenés közegében (Gyurgyik–Sebők [szerk.] 2003) – sokkal gyorsabban fogy, mint a falvakban és a tömbmagyar vidékeken. (Kiss T. 2003; Szilágyi N. 2002.)

A falvak (és kisebb városok) magyar társadalmi (ha nem él szóróványban vagy lokálisan fokozott kisebbségben) jó eséllyel egy egészen más nyelvi szituáció: az anyanyelvi dominancia részese lehet, vagyis jórészt anyanyelvén élheti az életét. Tegyük hozzá, hogy az átlagosnál

idősebb és alacsonyabban iskolázott, a modernizációs folyamatok által kevésbé érintett társadalmi csoportokról van szó, amelyek ugyanakkor élvezik a primér „face to face” közösségeknek az anyanyelv megőrzésére különösen alkalmas „fészek-meleg”, családi légkörét, kommunikációs közvetlenségét. (Bartha 1999: 139; Péntek 2001: 171.)

Az ellentmondás alapmodellje szerint tehát a kisebb és tömbszerűen magyarul beszélő települések tendenciaszerűen alacsonyabb szintű civilizatórikus viszonyai (amelyekkel általában együtt jár a munkaerőpiac, az egészségügyi ellátás stb. alacsonyabb szintje is) a vallásosságot is magába foglaló hagyományos értékeivel támogató közeget jelentenek a kisebbségi anyanyelv számára; míg a fejlettebb, urbanizáltabb, jobb munka- és ellátási lehetőségeket nyújtó kétnyelvű (nagy)városi közeg – a maga modernizációs vívmányai mellett – háttérbe szorítja, sőt veszélyezteti a kisebbségi nyelvet és identitást.

A nagy kérdés az, hogy mit lehetne tenni annak érdekében, hogy az anyanyelv „kis körei” ne váljanak rezervátummá, a világtól elszigetelt zárvánnyá? És folytatva a kérdést: *a városiasodás, iskolázottsági szintnövekedés, társadalmi–gazdasági előbbre jutás, a kétnyelvűség pozitív hatásait* (az esetleges negatív hatásokat minimalizálva) *hogyan lehetne a kisebbségi nyelv, kultúra és identitás* (valamint a legfontosabb hagyományos közösségi értékek: szolidaritás, vallásosság, „face to face” kapcsolatok, stb.) megőrzésével, *egymást támogató kibontakoztatásával ötvözni?* Úgy véljük, hogy ez a kérdés az aktuális magyar kisebbségpolitika, és ehhez kapcsolódóan a nemzet-, gazdaság- és kultúrpolitika egyik kulcskérdése.

V. SAJTÓ- ÉS KÖNYVOLVASÁS

1. Sajtóolvasók és nem olvasók

A különböző típusú sajtótermékek olvasásáról a 8. táblázat (és a 4. ábra) tájékoztat, összevetve négy ország felnőtt magyar népességének adatait. Sajnálatos módon a kulturális témáknak szűkebb teret engedő erdélyi kérdőívünkben nem szerepeltek sajtóolvasással kapcsolatos kérdések, ezért összerdélyi magyar adatok nem szerepelnek a fejezet ábraín. Megpróbáltunk azonban mégis némi képet adni az erdélyi sajtóolvasásról, olyan formán, hogy két lokális vizsgálat¹ adatait fogjuk felidézni. (A kolozsvári adatsort ld. a 8. táblázatban.)

8. táblázat

**Magyar nemzetiségű* felnőtt népesség különböző sajtótermékeket
(és ezen belül magyar nyelvűeket) olvasó hányada négy országban
és Kolozsváron (1999–2000)**

(18 éven felüli reprezentatív minták százalékos adatai)

Sajtótermékek olvasása	Magyarország 2000**	Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Szerbia (Vajdaság) 2000	Románia (Kolozsvár) 2000***
Szokott napilapot olvasni (ebből főleg magyarul)	63	79 (42)	78 (61)	68 (45)	76 (55)
Szokott hetilapot olvasni (ebből főleg magyarul)	64	88 (48)	79 (62)	87 (67)	47 (25)
Szokott folyóiratot (havilapot) olvasni (ebből főleg magyarul)	29	82 (34)	67 (51)	55 (32)	41 (29)

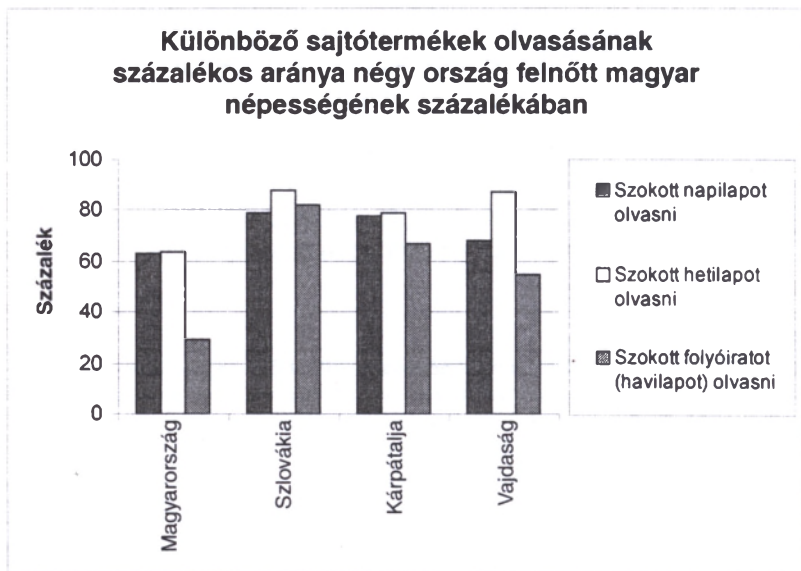
* Magyarországon: magyar állampolgár

** Magyarországon nem kérdeztünk rá a sajtóolvasás nyelvére.

*** Forrás: Miklós T.–Kiss D. 2000/b:17

¹ Kolozsvár 15 éven felüli magyar népességét reprezentáló, 2000-ben végzett vizsgálat (Miklós–Kiss D. 2000/b), valamint Zetelaka székely nagyközség (Hargita m.) 18 éven felüli népességét reprezentáló (2002-es) felmérés (Havas 2005) adatairól van szó.

4. ábra

Elöljáróban még meg kell jegyeznünk, hogy a napi-, heti- és havilapok olvasottságáról kontrollkérdések nélkül tudakozódtunk (így pl. nem kérdeztünk rá az olvasás gyakoriságára sem²). Így az egyes sajtótípusok olvasói arányait kissé bizonytalan adatoknak kell tekinteni, és ajánlatos inkább az egyes országok közötti eltérésekre, és – később – az olvasott lapok nyelvi arányaira figyelni.

Mielőtt összehasonlítanánk a különböző országokban élő magyarok teljesítményét, meg kell jegyeznünk, hogy mind a napilapok, mind a hetilapok, mind pedig a folyóiratok olvasottsága Magyarországon a nyolcvanas évekhez viszonyítva az ezredfordulóra jelentősen (15–

² Pontosabban Magyarországon rákérdeztünk, de az alapkérdés („Szokott-e Ön sajtótermékeket olvasni?”, majd a laptípusonkénti válaszlehetőség) mindenütt ugyanaz volt.

25%-kal) visszaesett, s jelentősen csökkent az egyes sajtótípusok olvasásának gyakorisága is. (Ezt a jelenséget másutt már részletesen dokumentáltuk: Gereben 2002: 25–26.)

Ami egyértelmű tendenciának tűnik az összevetés alapján: a magyarországi olvasótábor minden sajtó-műfajban kisebb a határon túlánál, csak az erdélyi adatokat helyettesítő kolozsvári adatsorban találkozunk – a hetilapok sorában – a magyarországinál alacsonyabb arányszámmal. (A kolozsvári olvasottsági arányok abban a tekintetben is rendhagyóak, hogy a hetilapok olvasótáborra – ellentétben a többi ország mintájával – nem éri el a napilapokét.)³

2. Milyen nyelven olvassák a sajtótermékeket?

Vizsgálódásunk fő iránya az olvasott sajtótermékek *nyelvének* kiderítése volt, vagyis, hogy olvasásuk milyen mértékben történik anyanyelven, illetve a többség nyelvén. (Előre megadott válaszlehetőségeinket élet-szerűvé és kiegyensúlyozottá akartuk tenni azáltal, hogy a „főleg magyarul” változat mellé beiktattuk a „főleg nem magyarul” [szlovákul, ukránul stb.] és az „egyformán magyarul és nem magyarul” kategóriákat.)

Az 5–7. ábrák szemléltetik a sajtótermékekkel kapcsolatos nyelvvalasztás következő alaptendenciáit:

- 1) Általában a határon túli napi-, heti és havilapolvasók (beleértve a kolozsvári magyarokat is) *nagyobb része* kizárólag, illetve *főleg magyarul* szokta olvasni a sajtótermékeket.
- 2) Ez az állítás leginkább a kárpátaljai magyarokra igaz, és kivételesen nem áll a felvidékiekre: az utóbbiak körében a szlovákul (is) lapot olvasók aránya eléri, sőt a havilapok esetében meghaladja a dominánsan anyanyelvi lapolvasók arányát.

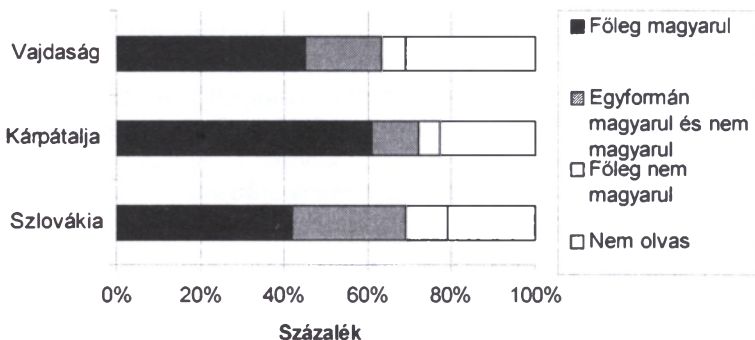
³ A székelyföldi Zetelakán a Pázmány Péter Katolikus Egyetem hallgatói által 2002-ben végzett kérdőíves felmérés során a napilapot olvasók aránya 67%, a hetilapoké 65%, és a havilapoké pedig 41%-os volt (Havas 2005: 3). A kolozsvári és a zetelaki adatok között nagyobb eltérést csak a hetilapolvasóknál találunk (csaknem 20%) – sajátos módon a zetelakiak javára.

- 3) Ha a határon túli „főleg magyarul” és „egyformán magyarul és nem magyarul” kategóriákat összevonjuk, és összevetjük a magyarországi sajtóolvasási adatokkal, akkor kiderül, hogy a különböző *magyar nyelvű sajtótermékek olvasása is elterjedtebb a határon túl, mint a határon innen.*
- 4) A sajtótermékeket (legalábbis jelentősrészt) anyanyelvükön olvasó határon túli magyarok aránya *napilapok* esetében 60–70% között (vagyis a *kétharmados* arány körül) mozog (és ez igaz a kolozsvári magyarokra is); az ennél kissé népszerűbb *hetilapok* 70–80%-os közönséget vonzanak; s a három közül a legkevésbé népszerű *folyóiratok/havilapok* – ugyancsak főleg anyanyelven – pedig 50–70%-ot. (Kárpátalján mértük a legalacsonyabb, Felvidéken a legmagasabb adatot.)

A kérdés az, hogy az egyes sajtóterméktípusok nyelvének megválasztása hogyan alakult a különböző társadalmi rétegekben.

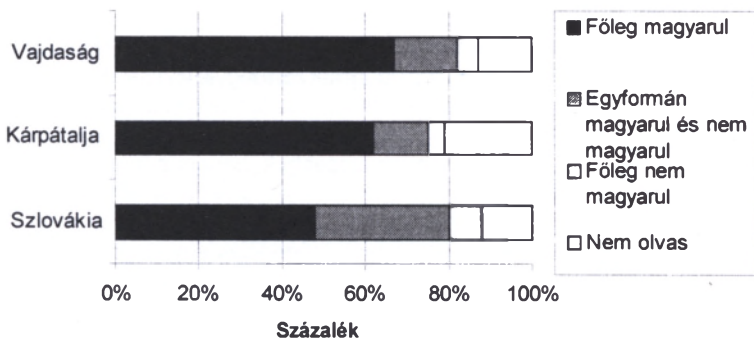
5. ábra

Milyen nyelven olvas napilapot? (Három ország felnőtt magyar népességének százalékában.)

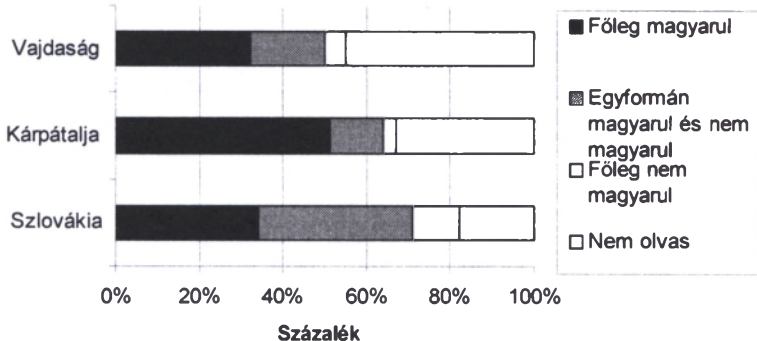
6. ábra

Milyen nyelven olvas hetilapot?
(Három ország felnőtt magyar népességének
százalékában.)

7. ábra

Milyen nyelven olvas folyóiratot (havilapot)?
(Három ország felnőtt magyar népességének
százalékában.)

Az *életkor* a *napilapok* olvasását hasonló módon befolyásolta a különböző országokban. Leginkább a (fiatal) középkorúak érdeklődnek a napilapok iránt, legkevésbé pedig (nagyon) idős megkérdezettek; az anyanyelvi lapokat viszont leginkább a (60 év feletti) idősebbek, a többségi nyelven (szlovákul vagy szerbül) írtakat pedig inkább a (huszonéves) fiatalok (Kárpátalján az 51–60 évesek) preferálták. Végül az anyanyelvükön és a többségi nyelven egyforma mértékben főleg az (idősebb) középkorúak olvasnak újságot. (A különbségek nem nagyok, de a tendenciák mindegyik vizsgált határon túli térségben azonos irányba mutatnak.) A *hetilapok* olvasásánál a napilapokhoz hasonló összefüggéseket találtunk, azzal a különbséggel, hogy Kárpátalján nem az idősebbek, hanem a huszonévesek látszanak leginkább ragaszkodni az anyanyelvi olvasmányokhoz (és egyúttal ők zárkóznak el leginkább a többségi nyelven írt lapoktól). A *havilapok* esetében a fenti tendenciák egy lényeges helyen változnak: a „főleg magyarul” olvasók táborra az idősebb korosztályokról mindenütt a (fiatalabb) középkorú korcsoportokra (a Vajdaságban pedig egyenesen a legfiatalabbakra) tevődik át.

A *társadalmi munkamegosztásban* betöltött hely, mint magyarázó változó, a különböző országokban és a különböző sajtótípusok esetében ugyancsak hasonlóan működött: napi-, heti és havilapot egyaránt az értelmiségiek illetve a szellemi foglalkozásúak olvasták a legnagyobb, és az inaktívák (nyugdíjasok) illetve fizikai dolgozók a legkisebb arányban. Főleg anyanyelvén – a Szlovákiában észlelt tendenciák szerint – két réteg olvassa legintenzívebben a különböző láptípusokat: az értelmiségiek és az inaktívák (nyugdíjasok). Ezt a képletet Kárpátalja és Vajdaság halványabban, és inkább csak a folyóirat műfajában reprodukálja, a többi láptípusnál a csekély különbségek inkább a nyugdíjasok javára mutatkoztak. A többségi nyelven íródott különböző lapok iránt a vállalkozói réteg (főleg Szlovákiában) és az (értelmiségi és egyéb) szellemi foglalkozásúak érdeklődnek.

A *magyarság* településen belüli *részarányának* növekedésével – meglehetősen logikusan – nő a magyar nyelvű sajtótermékek olvasási esélye, a szórványhelyzet felé haladva pedig a többségi nyelven írt lapok, illetve a egyes nyelvű olvasási mód lesz egyre gyakoribb. (Az összefüggés nem mindig teljesen lineáris, de a tendencia lényegében minden országban és minden láptípusnál érvényesült.)

Összefoglalva a sajtótermékek olvasásának a határon túli magyarok körében regisztrált tendenciaszerűen érvényesülő rétegspecifikus vonásait, megállapíthatjuk, hogy a különböző periodikumok olvasására a fiatal–középkorú és kvalifikáltabb szellemi foglalkozású rétegek hajlamosabbak, s ugyanők (főleg ha lokálisan is kisebbségben vagy egyenesen szórványhelyzetben élnek) olvassák leginkább az ország többségi népének nyelvén íródott sajtótermékeket (akár magyar lapokkal együtt). *A dominánsan anyanyelvi sajtóolvasással leginkább az idősebb* (folyóiratok esetében inkább középkorú) *nyugdíjas és szellemi foglalkozású, valamint a lokálisan többségben* (főleg tömbmagyar szituációban) *élő rétegekben találkoztunk*. Ezek a tendenciák alapvonásaikban megegyeznek a kilencvenes évek elején hét országban (közöttük a most csak hiányosan bemutatott Erdélyben) észlelt tendenciákkal, tehát meg tudjuk erősíteni kisebb és kevésbé megbízható mintasokaságokra alapozott korábbi megállapításainkat (Gereben 1999: 186–187). De óvatosan kell bánnunk azzal a korábbi tapasztalatunkkal, mely szerint még a szórványban élők is többen olvasnak magyar, mint nem magyar nyelvű sajtótermékeket. Ennek igazságtartalma az ezredfordulóra, ha nem is szűnt meg, de meggyengült, részlegessé és (főleg a „vegyes nyelvű” sajtóolvasók sokszor meglehetősen magas aránya miatt) bizonytalanná vált. (Így például azokon a szlovákiai településeken, ahol a magyarság részaránya nem éri el a 30%-ot, a napilapok olvasóinak kevesebb mint fele, a hetilapolvasóknak mintegy fele minősíthető anyanyelvi lapolvasónak.)

Mindez azt jelenti, hogy a környező országok magyar kisebbségi sajtójának (és a hozzájuk csatlakozó magyarországi sajtótermékeknek⁴) – különösen a Felvidéken és a szórványokban – egyre inkább számolniuk kell az adott ország többségi nyelvén írt lapok konkurenciájával. Az idősebb értelmiségiek és (ha olvasnak egyáltalán sajtót) a nyugdíjasok ugyan még kitartanak a magyar lapok egyedüli olvasása

⁴ A magyarországi lapok határon túli olvasottságáról most nem gyűjtöttünk adatot. De a kolozsvári magyarok körében végzett vizsgálat a legolvasottabb hetilapok között mutatja ki a *Kisgyedert* és a *Nők Lapját* (Miklós–Kiss D. 2000: 14), amelyek egyébként Magyarországon is listavezetők.

mellett, de a *fiatalabb, képzettebb rétegek körében egyre inkább hódít a többnyelvű sajtóolvasás.*

3. A sajtóolvasás nyelvhasználati és könyvolvasási háttere

Valamelyest talán plasztikusabbá teszi az időszaki sajtó olvasásáról rajzolt eddigi képet, ha rávilágítunk *nyelvhasználati* közegének egyes elemeire is. Így például a kérdezettek egykori *iskolai tannyelve* nagyon erős kapcsolatot mutatott a sajtóolvasási szokások nyelvválasztási tendenciáival; elsősorban azok olvasnak inkább anyanyelvükön különböző sajtótermékeket, akik iskoláikat végig magyar nyelven végezték; és a sajtó többségi, illetve „vegyes” nyelvű olvasása inkább az olyanoknál fordul elő, akik többségi vagy vegyes nyelvű oktatásban részesültek.

A magyar tannyelvű iskolák egykori növendékei között nem egyszer (főleg a folyóirat és a hetilap kategóriában, valamint a Vajdaságban a napilapok esetében is) a sajtót nem olvasók is átlagon felüli arányszámokkal szerepelnek, de jelentős hányaduk (ha ez a többi tannyelvi kategória teljesítményéhez képest viszonyítva alacsonynak is számít) szokott idegen nyelvű lapokat is olvasni. Leginkább Szlovákiában, ahol a szlovák nyelvű napi- és hetilapokat, valamint folyóiratokat a magyar nyelvűekkel azonos mértékben olvasók a végig anyanyelvi iskolát látogató kérdezetteknek mintegy egyötödét-egynegyedét tették ki.

A *hétköznapi nyelvhasználat* nyelvválasztási szokásai – meglehetősen logikusan – ugyancsak szoros kapcsolatot mutatnak az olvasott periodikumok nyelvével. Ez az összefüggés erősen lineáris: az anyanyelvdomináns hétköznapi (családi, munkahelyi stb.) környezet láthatóan anyanyelvdomináns sajtóolvasásra, a vegyes, illetve a másodnyelv- (többségi nyelv)-domináns nyelvi környezet pedig vegyes (kétnyelvű), illetve többségi nyelven történő lapolvasásra inspirál. (A másodnyelv domináns közegben élő felvidéki magyaroknak például csak egytizede olvas napilapot többnyire magyarul, az erősen anyanyelvdomináns közegben élő megkérdezetteknek viszont kétharmada. Ugyanezen kategóriák aránya Kárpátalján: 15% és 80%, Vajdaságban: 24% és 64%.)

Meg kell azonban mondani, hogy az anyanyelvdomináns környezet nemcsak anyanyelvi lapolvasással jár együtt tendenciaszerűen, hanem a folyóiratok (és Vajdaságban a napilapok) esetében az olvasás mellőzésével is; míg a *kétnyelvű közeg* (mint identitásbeli, kulturális, információs kihívás?) *láthatólag erősebb sajtóolvasói érdeklődést indukál*.

Végül ha az egyes sajtóolvasási kategóriáinknak *könyvolvasással* való kapcsolatát vizsgáljuk meg, első tapasztalatunk egy evidensnek tűnő tendencia: a könyvolvasás gyakoriságának növekedésével minden vizsgált országban egyenletesen növekszik annak esélye is, hogy valaki olvas napi-, heti- és havilapokat – vagyis hogy a két, vagyis inkább négy fajta olvasmány befogadása szorosan összetartozik. Továbbmenve megtudhatjuk azt is, hogy a különböző sajtótermékeket magyarul és többségi nyelven kb. egyforma mértékben olvasók (a könyvolvasás gyakorisági fokozatai közül) a rendszeres könyvolvasók között képviseltették magukat a legmagasabb arányszámokkal – minden laptípusban és minden vizsgálati terepen. Ez elsősorban közös réteg-háttérüknek: a fiatalabb és képzettebb olvasóknak tudható be, és bizonyára nem lebecsülhető mértékben az *információs, kulturális és nyelvi nyitottság összefonódó jegyeinek*.

A rendszeres könyvolvasóknak a „vegyes nyelvű” lapolvasáshoz való kapcsolódása azonban *relatív* természetű, és nem jelenti azt, hogy a rendszeres könyvolvasók csoportján *belül* ez a sajtóolvasási mód tenné ki a legnagyobb hányadot (bár Szlovákiában majdnem ez a helyzet): a könyvet leggyakrabban olvasók (relatív vagy abszolút) többsége (Kárpátalján például mintegy 70%-a, Vajdaságban is – laptípustól függően – 55–75%-a) többnyire anyanyelvén olvassa a különböző típusú sajtótermékeket.

4. A könyvolvasás gyakorisága öt ország magyar népességében

Bocsássuk előre, hogy a *könyvolvasónak* – egész dolgozatunkon végighúzódnak – azt tekintjük, aki a felmérésünket megelőző egy év során *legalább egy könyvet elolvasott*. (Ezzel, és a 9. és 10. sz. táblázat-

ban konkrétan meghatározott olvasásgyakorisági kategóriáinkkal folyamatosságot vállalunk a magyar olvasáskutatás hatvanas évekre visszanyúló hagyományaival.) Természetesen az olvasói magatartásnak szabhatnánk más kritériumokat is, és a változó idők gyorsuló életritmusa és új elektronikus közlési eszközei, a világháló stb. mind gazdagítja az olvasás fogalmának tartalmát. (Magyarországi vizsgáltunk, mint látjuk majd, ki is tért a számítógép- és internethasználat kérdésére, de határon túli felméréseinkbe sajnos nem fért bele ez a témakör.) Úgy véljük, az alkalmazott „olvasás”-fogalom itt és most jól használható, egyrészt mert a Kárpát-medencében az olvasásnak egyelőre még a könyv a legfontosabb és leghasználhatóbb „mértékegysége”, másrészt pedig az itt alkalmazott olvasási kritériumok meglehetősen egzaktak,⁵ és viszonylag széles körben használatosak, vagyis az eredmények időben és térben jól összevethetőek. (Magyarországon pl. az OSZK által végzett olvasáskutatók és a KSH szabadidős kutatási is ezeket a kritériumokat használják. A sajtóolvasási fejezetben említett kolozsvári vizsgálat ugyancsak a felméréseinkben alkalmazott kategóriákkal élt.)

Van még egy előnye az itt használt olvasási kategóriáknak: kontrollkérdésekkel finomíthatók, korrigálhatók az interjúalanyok általában némi önszépítő tendenciáról tanúskodó önbesoroló válaszai.⁶

Élve a több évtizedre visszatekintő összehasonlítás magyarországi lehetőségével, elsőként arra szeretnénk rámutatni, hogy az olvasás ezredforduló s magyarországi adatai milyen folyamatba illeszthetők bele (ld. 9. táblázat).

⁵ A könyvolvasókon belül „nagyon ritka” olvasónak minősül, aki egy év alatt 1–3 könyvet olvas el, „időnkénti” olvasónak az évi 4–11 könyv elolvasója, és „rendszeres” olvasó havi átlagban legalább egy könyvet olvas el, vagyis legalább évi tizenkettőt.

⁶ A kérdés is úgy szól, hogy ne ösztönözzön okvetlenül igenlő válasza: „Sok elfoglaltsága mellett hozzájut-e Ön könyvek olvasásához? (Ha igen, milyen gyakran?)” Miután az olvasó válaszadók besorolták magukat az előre megadott gyakorisági kategóriák egyikébe („nagyon ritkán”, „időnként”, „rendszeresen”), kissé később feltettük a kontrollkérdést: „Kb. hány könyvet olvasott Ön az elmúlt évben?” Az itt kapott válaszok alapján – jelentősebb eltérés esetén – az adatok előfeldolgozása során korrigáltuk (lefelé is, felfelé is) az önbesoroló válaszokat, hogy így minél realisabb eredményre jussunk.

9. táblázat

A könyvolvasás gyakoriságának időbeli változása (A magyarországi felnőtt népesség százalékában)

Gyakorisági fokozatok		Országos reprezentatív vizsgálatok					
		1964* (20 éven felüli népességre átszámolva)	1978 (20 éven felüli népesség)		1985/86 (20 éven felüli népességre átszámolva)		2000 (20 éven felüli népességre átszámolva)
Rendszeresen olvas (havi átlagban leg- alább 1 könyvet)		23	17		17		12
Időnként	Közepes gyako- risággal olvas (negyedéven- ként legalább 1 könyvet)	36	44	27	45	23	13
	Nagyon ritkán (de évenként legalább 1 könyvet)			17		22	23
Nem olvas		41	39		38		52
Összesen		100	100		100		100

* Számított adatok Mándi 1968; 30., 292–293. p. alapján. (Az „időnként” kategória ekkor még egy tömbben szerepelt.)

Jól látható, hogy már 1964 és 1978 között – ha az olvasók köre nem is szűkült – de az olvasás gyakorisága (a rendszeres olvasók aránya) elég jelentősen csökkent. 1978 és 1985 között a változás már szerényebb: a közepes gyakorisággal olvasók aránya csökkent valamelyest, s az alig olvasóké növekedett. Végeredményben ez is a könyvolvasás intenzitásának csökkenését jelenti. Az ezredforduló éveire azonban új helyzet állt elő: a hagyományos standard szerint felnőtt könyvolvasók aránya az 1985-ös 62%-ról 2000-ben 48%-ra, s az ún. „rendszeres” olvasók aránya pedig 17-ről 12%-ra csökkent. Míg az ol-

vasás gyakoriságának fékeződése végigkísérte az utóbbi évtizedeket, a könyvolvasók arányának csökkenése merőben új fejlemény, ezzel korábban, amióta olvasásvizsgálatok folynak Magyarországon, még nem találkoztunk.

Ez a csökkenés annál is inkább figyelemfelhívó, mert az iskolázottsági szint és a szabadidő növekedése közepette következett be. A szabadidőnek viszont egyre jelentősebb hányadát a televíziózás (és azon belül is elsősorban a kereskedelmi csatornák műsorainak fogyasztása) foglalja le (Falussy 2002); s ezzel egyúttal az olvasáskultúra megrendülésének egyik valószínű okát is megneveztük. A hetvenes és nyolcvanas években tapasztalt tendencia (Gereben 1998) ugyanis továbbra is érvényes: a magasabb olvasási teljesítményszintek egyértelműen a mérsékelt tévézéshez kötődnek, míg a nyakló nélküli televízió-nézés tipikus módon a nem, vagy alig olvasással jár együtt. A televízió tehát – elsősorban a kereskedelmi csatornák „jóvoltából” – fokozta saját korábbi, az olvasást visszaszorító hatását. A fogalmazás azonban így nem egészen pontos: valójában a társadalmi értékrendnek az anyagiasság, a haszonelvűség és a hedonizmus felé történt elmozdulásai csökkentették az egyik, és növelték a másik médium iránti igényt, és ők ketten – a TV és a könyv – az értékrend változó erőterében inkább csak közvetett kapcsolatban állnak egymással.

Mostanság – a művelődési és információszerzési szokások megváltozásának egyik fő okaként – sokat emlegetik a gyorsan terjedő *számítógépes kultúrát* és a világháló egyre fokozódó használatát. A számítógép-használat azonban össztársadalmi méretekben még nem lehet oka a nyomtatott könyvek iránti anyaországi érdeklődés ily mértékű csökkenésének, ugyanis felmérésünk szerint 2000 végén a felnőtt népesség mintegy negyede használt különböző okokból számítógépet Magyarországon, s az e-mail és internethasználók aránya pedig alig érte el a 10%-ot. Ráadásul – egyelőre – a számítógép-használók zöme a legalábbis közepes gyakorisággal olvasók rétegeiből kerül ki. Néhány adat: a könyvet nem olvasóknak mintegy egytizede szokott – legalább hetente – számítógépet használni, a rendszeres olvasóknak viszont egyharmada. Vagy: az internet használói a könyvet nem olvasóknak 3%-át, a közepes gyakorisággal és rendszeresen olvasóknak

pedig 15-15%-át tették ki. (A tizenéves fiatalok körében Nagy Attila nagyobb arányszámokat, de hasonló tendenciákat tapasztalt 2001-es vizsgálata során. Ld.: Nagy A. 2003.)

A 10. táblázat (és a 8. ábra) az olvasásgyakoriságot szélesebb összefüggésben, öt ország magyar népességének vonatkozásában szemlélteti. Egyértelműnek látszik az adatokból kiolvasható tendencia: a könyvolvasók legmagasabb arányával Erdélyben és Kárpátalján találkozunk (kb. kétharmados arány), majd a Felvidék és a Vajdaság következik 60-60%-kal, és végül Magyarország, ahol a könyvolvasás szokása immár „kisebbségi” tevékenységgé vált (49%).

10. táblázat

**A könyvolvasás gyakorisága
öt ország felnőtt magyar népességében
(1998–2000)**

(18 éven felüli reprezentatív minták százalékos megoszlása)

Könyvolvasás gyakorisága	Magyarország 2000	Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Románia (Erdély) 1998	Szerbia (Vajdaság) 2000
Nem olvas*	51,2	39,4	32,6	30,7	39,7
Nagyon ritkán**	23,5	24,3	35,1	28,1	27,3
Időnként***	13,7	21,7	23,1	25,5	23,4
Rendszeresen****	11,6	14,6	9,2	15,7	9,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* A felmérést megelőző 12 hónapban egy könyvet sem olvasott

** Az utóbbi évben 1-3 könyv elolvasása

*** Az utóbbi évben 4-11 könyv elolvasása

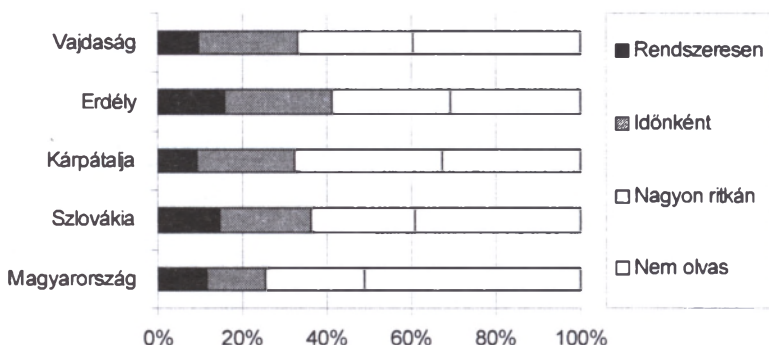
**** Havi átlagban legalább 1 könyv elolvasása

A rendszeres könyvolvasás terén már nincsenek ilyen markáns különbségek: az adatok 10–16% között mozognak, a felső határt Erdély,

majd Felvidék rendszeres olvasói közelítik meg, az alsó határt Kárpátalja és Vajdaság jelöli ki. Erdély vezet általában a könyvolvasók, s ezen belül az időnkénti és rendszeres olvasók arányában is, s ezekkel az (igaz, hogy még 1998-ból származó) eredményekkel élvorsnak számít: az ezredforduló táján mindenképpen Erdély volt – legalábbis az olvasás mennyiségét tekintve – a Kárpát-medencei magyar olvasáskultúra fellegvára.⁷

8. ábra

A könyvolvasás gyakorisága öt ország felnőtt magyar népességének százalékában

Sajátos módon a kevésbé modernizálódott keleti térségek (Erdély, Kárpátalja) tradicionálisabb értékrendjének (Gereben 1999:42–43) szellemi talaján nagyobb olvasási aktivitás terem, mint a modernizál-

⁷ A 2000-ben végzett kolozsvári felmérés során az ott élő felnőtt korú magyar lakosság körében a 10. táblázat erdélyi oszlopához nagyon hasonló, de – urbánus népességről lévén szó – annál valamivel jobb könyvolvasási eredményeket regisztráltak: rendszeres olvasó: 19%; időnkénti: 31%; ritkán olvas: 26%; nem olvas (nem válaszoltal együtt): 24%. (Miklós–Kiss D. 2000/a: 26)

tabb felvidéki és délvidéki, valamint magyarországi magyarság köreiben. Az anyaország – legalábbis társadalmának gyenge olvasási teljesítményéből kiolvashatóan – nem tartotta európai csatlakozása fontos feltételének a könyvkultúrát. (Teheti, mert a jelek szerint általában Európa sem tartja annak.) Fogyatékos polgári értékvilággal társuló modernizációs folyamat egyfelől, polgári értékeket ápoló premodern állapotok másfelől – többszörösen is ellentmondásos helyzet kontúrjai rajzolódnak ki! Persze csak akkor beszélhetünk igazi ellentmondásról, ha – például a nyolcvanas évek felmérési tapasztalataira támaszkodva (amelyek az aktív olvasás szoros vonzaskörében többek között a kreativitás és a nyitottság értékeit találták: Gereben 1998:80) – elfogadjuk, hogy az (aktív) könyvolvasás a polgári (modern) értékek (tevékenységek) közé tartozik, és nem tekintjük – legfrissebb tapasztalataink csábításának engedve – egyre inkább premodern értéknek.

Bonyolítja a helyzetet, hogy azok az idők, amelyek a jelenből visszatekintve kifejezetten (empirikusan is igazolhatóan) a háború utáni magyar olvasáskultúra pozitív korszakainak tűnnek (a negyvenes évek második fele [Levendel 1984], a hatvanas évek első fele), nemcsak egyszerűen premodernnek, hanem kifejezetten sanyarúnak, sőt az utóbbi esetben egyenesen diktatórikusnak minősíthetőek. Erre a szituációra rímel *a határon túli magyarság jelenlegi magasabb olvasói teljesítménye is, amely a kisebbségi helyzet identitáskovácsoló nyomása alatt született.* (Erre a témára még visszatérünk!) Tehát amíg a diktatúrák idején az elnyomók és az elnyomottak számára egyaránt, de más-más okokból felértékelődik a kultúra és a művészet; a szabadság és a demokrácia nem eredményez (legalábbis nem automatikusan) magasabb kulturális nívót. (Kraus 1993) És ezt nemcsak az olvasás mennyiségi adatai, hanem a magyarországi olvasmányok minőségét firtató kérdésekre adott válaszok is bizonyítani fogják.

5. A könyvolvasás rétegspecifikus jegyei

A különböző társadalmi rétegek olvasási hajlandóságáról és a hajlandóságok tendenciaszerű különbségéről már régóta elég sokat tudunk,

s a kilencvenes évek első felében végzett határon túli vizsgálataink is részletesen foglalkoztak e témakörrel. Így újabb eredményeink ismeretére néhol közhelyszerűen hathat, de úgy véljük, jelezniük kell azt is, ha az összefüggések a már ismert módon alakultak, és természetesen szóvá kell tenni az esetleges lokális eltéréseket is.

A könyvolvasói rétegvizsgálatok egyik közhelye, hogy a *nők* többen és többet olvasnak, mint a férfiak – még ha ennek okait inkább csak sejtjük, mint tudjuk (Schlemmer 2002). Ez a tétel változatlanul és maradéktalanul igaz, mind az öt vizsgált országban. Szintén érvényes, és szintén mindegyik országban,⁸ hogy a *fiatal* (18–30 éves) felnőttek aktívabb olvasók, mint az idősebb korosztályok. E a tendencia kissé differenciáltabban azt jelenti, hogy az idősök között a nem olvasók; a fiatalok körében pedig az aktívabb olvasói kategóriák („időnként”, „rendszeres”) képviselőinek aránya a legmagasabb; a középkorúak között pedig általában a „nagyon ritkán” olvasók kapnak vezető helyet. A magyarországi vizsgálat, amely korábbi évtizedek reprezentatív felméréseinek tapasztalatára is vissza tud tekinteni, megállapítja, hogy a nyolcvanas évekhez viszonyítva az olvasók aránya minden korosztályban apadóban van, de leginkább a fiatalok körében, vagyis az *életkorolló két szára – lefelé nivellálódóan – közeledik egymáshoz*. A későbbi vizsgálatoknak kell kideríteni majd, hogy ez a tendencia már a határon túl is működésbe lépett-e, vagy a kisebbségi lét erőterében más tendenciák érvényesülnek.

Az *iskolai végzettség* a művelődésszociológiai vizsgálatok legfontosabb független változójaként szokott szerepelni, és ezt a szerepét kisebbségi és többségi terepen egyaránt betölti: az iskolában eltöltött évek számával párhuzamosan nő a könyvolvasás gyakorisága is. (Természetesen azért nem szabad fetisizálnunk az iskolázottság szerepét sem: ha az olvasásra való inspirációs ereje igazán elsőprő erejű lenne, vizsgálati mintáink közül Magyarországon kellene lenni a legtöbb olvasónak, hiszen a kisebbségi magyar társadalmak iskolázottsági szintje nemcsak a saját többségi, hanem az anyaország társadalmáétól is el-

⁸ A továbbiakban külön nem hangsúlyozzuk, csak azokról az országokról teszünk említést, ahol összefüggés nem vagy módosult formában érvényesül.

marad.) A 11. táblázat mind az iskolázottság, mind az olvasottság tekintetében a végpontokat mutatja be a különböző országokban.

11. táblázat

**A könyvet nem olvasók és a rendszeresen olvasók aránya
különböző iskolázottsági fokozatokban öt ország
felnőtt magyar népességében (1998–2000)
(18 éven felüli reprezentatív minták százalékában)**

	Magyarország		Felvidék		Kárpátalja		Erdély		Vajdaság	
	1.	2.	1.	2.	1.	2.	1.	2.	1.	2.
Könyvet nem olvasók	80	16	58	5	45	3	58	2	72	11
Rendszeres könyvolvasók	3	28	12	31	3	26	4	35	1	28
N =	146	96	59	117	205	73	72	82	100	104

* Az alapiskolát végzettekkel együtt

1.: az alap/általános iskolát nem végezte el

2.: felsőfokú végzettségű (főiskolai vagy egyetemi diploma)

Öt ország magyar diplomásai közül – adataink szerint – ismét az erdélyiek állnak legközelebb a könyvekhez, de a legalacsonyabb végzettségi kategóriában viszont mintha a felvidékiek vezetnének. Magyarországon az értelmiségiek kb. egyhatoda – a hagyományos értelemben – nem szokott könyvet (el)olvasni, s ezáltal ők a Kárpát-medence legkevesebbet olvasó magyar diplomásai. (Lehet, hogy beleolvasnak könyvekbe, lehet, hogy szacikket és internetes információkat olvasnak, de könyvet sokkal kevesebbet, mint a korábbi évtizedekben.) Magyarországról ismét elmondható, hogy a kilencvenes években minden iskolázottsági fokozatban csökkent az olvasás mértéke, de olyanformán, hogy az alsó és felső végzettségi fokozatok között megnőtt a különbség, tehát az olvasás iskolázottsági ollója szétnyílóban van.

A társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely is fontos tényező volt és maradt: a fizikai foglalkozásúak (munkások és a mezőgazdaságban dolgozók) valamint az inaktívak (nyugdíjasok, háziasszonyok) között találjuk a legtöbb nem vagy ritkán olvasót, a gyakoribb könyvolvasók pedig az értelmiségiek (és egyetemisták) között érik el a legma-

gasabb arányszámokat. A nem diplomás szellemi dolgozók pedig e két tábor között helyezkednek el közepes olvasási teljesítményeikkel.

A különböző *településtípusok* olvasásra „inspiráló” hatása is egyetemlegesen csökkent Magyarországon, de a település nagyságrendjével (mint régebben) együtt nőnek az olvasási mutatók, csak a főváros nem tud olvasói többletet adni a vidéki nagyvárosokhoz képest. Határon túl mintha kissé tétovábbban érvényesülne ez a tendencia (különösen a Felvidéken és a Vajdaságban). A gyakori olvasók ugyan mindenütt az 50 ezer lakosnál nagyobb városokban fordulnak elő a legmagasabb arányban, de a nem olvasók esetében már bizonytalanná válik a tendencia: hol ugyanolyan eséllyel szerepelnek minden településtípusban (Vajdaság), hol pedig éppen a nagyobb városokban találhatók meg a legnagyobb arányban (Felvidék).

A felmérésbe bevont országok *regionális tagolódása* viszonylag kevésbé befolyásolta az olvasási aktivitást. Egyedül Magyarországon egyértelmű a tendencia: éppen úgy, ahogy a hetvenes–nyolcvanas években, az ezredfordulón is az olvasás lejtője nyugatról keleti irányban lejtett, még ha Magyarország olvasástérképe némiképpen át is rendeződött. (Például Kelet-Magyarország negatív teljesítményéhez Dél-Alföld és Észak-Magyarország is csatlakozott, a dunántúli megyék is meglehetősen nivellálódtak, csökkent körükben a Nyugat-Dunántúl primátusa.)⁹ A határon túl még elmosódottabbak a tendenciák. A kelet-nyugat tengely mintha a felvidéki magyarság körében is érvényesülne, de csak az olvasás–nem olvasás kérdésében: a kelet-szlovákiai magyarok között valamelyest magasabb a könyvet nem olvasók aránya. Ugyanennek a (kelet-nyugati) relációnak Kárpátalján is mutatkoznak halvány nyomai: a Felső-Tisza-vidéken (de ugyanakkor Ungban is) az átlagnál valamivel kevesebbet olvasnak. Az adatok bizonytalansága miatt határozott kijelentéseket e témakörben végül is nem tudunk tenni

⁹ Kelet- és Nyugat-Magyarország regionális (olvasási és identitástudat-beli) különbségeiről részletesebben (a felnőttek mellett a tizenévesek körében is vizsgálódva) lásd: Gereben–Nagy A. 2003.

A kilencvenes éves elején – sajátos kisebbségi jelenségként – azt tapasztaltuk, hogy a környező országoknak azon településein, ahol a *magyarok részaránya* alacsony (30% alatti) volt, valamivel nagyobb olvasási hajlandóság mutatkozott, mint a tömbmagyar vidékeken. Ennek a jelenségnek ezredfordulós vizsgálataink is határozott nyomait mutatták ki Erdélyben, a Vajdaságban és Kárpátalján. (Az utóbbi régióban szoros kapcsolat volt kimutatható a magyarság részarányának csökkenése és az olvasás intenzitásának növekedése között). Az általában mindenütt igaznak bizonyult a tétel, hogy *ahol a magyarok lokálisan többségben vannak, kisebb az olvasási kedv, mint ahol arányuk nem éri el a 30%-ot*. (Ez a kijelentés a szlovákiai magyarságra csak részben áll: közöttük a szórványban nemcsak a rendszeres olvasóknak volt fokozott a jelenléte, hanem a könyvet nem olvasóknak is.) A jelenség oka gyanánt csak korábbi feltevéseinket tudjuk megismételni: a szórványszerű, vagy fokozott mértékű kisebbségben élők a jelek szerint kulturális javakhoz, ezen belül az olvasáskultúrához fűződő szálaik erősítésével pótolják identitásuk megélésének hétköznapi nehézségeit (és bizonytalanságait), vagyis *fokozott olvasási aktivitással válaszolnak egy másik nyelvvel, másik kultúrával való találkozás mindennapos kihívásaira*. (Hogy ez a válaszadás milyen nyelvű olvasmányokban ölt testet, azzal a következő fejezetben fogunk foglalkozni.) A kilencvenes évek elejéhez hasonlóan ismét igazolódni látszik az a feltevésünk, hogy kisebbségi körülmények között a *Máté-effektus nem, vagy sokkal enyhébb formában érvényesül*.

Végül a könyvolvasás gyakoriságát összevetettük a kérdezettek iskolai *tannyelvével* is. Több országra szólóan (Erdélyben, Felvidéken, Vajdaságban) érvényesült az a tendencia, hogy azok a kérdezettek érték el a legrosszabb olvasási eredményeket, akik végig a többségi nép nyelvén iskoláztak. (Kárpátalján viszont azok, akik végig anyanyelvükön tanultak.) A legjobb olvasásmennyiségi teljesítményeket pedig azok nyújtották (most is és a kilencvenes évek elején is), akik a vegyes tannyelvű kategóriába sorolódtak, vagyis akik iskolai tanulmányaikat részint magyarul, részint a többség nyelvén végezték. (Tipikus esetben: alap- és középfokú iskoláikat magyarul, szakiskolájukat vagy felsőfokú tanulmányaikat a többségi nép nyelvén.) E kategória jó olva-

sási teljesítményét az a tény magyarázhatja, hogy a kisebbségi magyar értelmiség túlnyomó része – az általában a többségi nép nyelvén végzett egyetem okán – „vegyes” nyelven iskolázódott. Feltehető, hogy a magyar nyelvű felsőoktatási lehetőségeinek bővülésével, és az alapiskolától az egyetemig magyar nyelven tanulni képes értelmiség jelentős számú bővülésével a végig anyanyelven folytatott tanulmányok kategóriájának olvasási teljesítményszintje is jelentősen javulni fog.

Végül – visszatérve a végig a többség nyelvén végzett iskolák olvasáskultúráról és a kisebbségi olvasók hozzájárulásáról – levonhatjuk a következtetést, hogy az *anyanyelvtől való (kényszerű vagy önkéntes) elpártolás a jelek szerint nem kedvez a kulturális (olvasási) aktivitásnak*.

6. A könyvolvasás nyelve

A nyelvhasználati szokásokról szóló fejezetben már szó esett arról, hogy a határon túli olvasmányok többsége anyanyelven íródott (6. táblázat). Most visszatérünk erre a témára, hogy részletesebb képet kapjunk az olvasott könyvek nyelvének megválasztásáról.

A 12. táblázat adatai alapján (ld. még 9. ábra) elöljáróban leszögezhetjük, hogy a szlovákiai magyar olvasók olvassák a legtöbb nem magyar nyelvű könyvet: körükben mintegy kétharmados azoknak az aránya, akik túlnyomó többségben (olvasmányaik 91–100%-ában) magyar nyelvű könyvet olvastak az elmúlt évben, míg a többi határon túli közösségben ezek aránya 80% körül mozog. Ha azokkal is számolunk, akiknek éves olvasmányanyaga többségében (50% felett) magyar nyelvű, úgy az egyes országok között jórészt elenyészik a különbség (Szlovákia: 84%, Kárpátalja: 89%, Erdély: 88%, Vajdaság: 90%)¹⁰

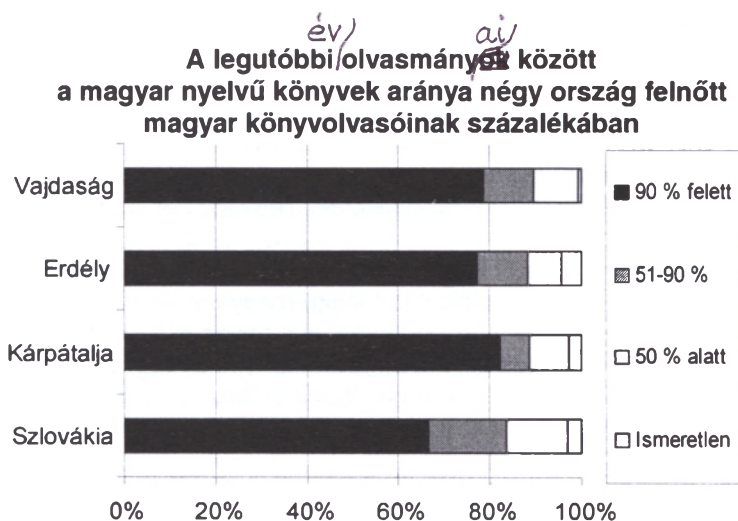
¹⁰ Kiegészítőleg megjegyezzük, hogy a 2000. évi kolozsvári felmérés az ott élő felnőtt magyarok éves olvasmányainak 85%-át találta magyar nyelvűnek, 13%-át románnak, és 2%-nyi olvasmány pedig egyéb nyelvű volt (Miklós–Kiss 2000/a:26). Zetelakán, a székely faluban a 2002-es PPKE-vizsgálat azt tapasztalta, hogy az olvasók 93%-a szinte kizárólag csak magyarul olvas. (Havas 2005:3).

12. táblázat

A legutóbbi ^{év/}olvasmányok ^{ai/}között
a magyar nyelvű könyvek aránya négy ország felnőtt magyar
könyvolvasóinak százalékában (1998–2000)
(18 éven felüli reprezentatív minták százalékos megoszlása)

A magyar nyelvű olvasmányok %-os aránya	Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Románia (Erdély) 1998	Szerbia (Vajdaság) 2000
91% felett	66,6	82,4	77,4	78,5
51–90%	17,1	6,1	10,8	11,0
26–50%	7,4	5,2	5,0	4,0
0–25%	6,0	3,7	2,3	5,7
Ismeretlen	2,9	2,6	4,5	0,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

9. ábra

Visszatekintve a kilencvenes évek első felében végzett vizsgálatainkra, a magyar nyelvű olvasmányok nagyon hasonló arányszámaival találkozunk akkor is, csak a vajdasági magyarok növelték azóta érzékelhető mértékben anyanyelvű olvasmányaik arányát. (Gereben 1999: 198). Nem változtak az alapvető tendenciák sem: az *olvasmányok nyelvi összetétele a diplomások és a szórványhelyzetben élők körében látszik leginkább eltolódni a többségi nép nyelve felé*, míg az alacsonyabb iskolázottságú csoportokban és a tömbmagyar vidékeken élők között tetőzik a magyar nyelvű olvasmányok aránya. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a kisebbségi magyar értelmiség zöme többségi nyelven olvas: 70–75%-uk (Szlovákiában 60%-uk) így is túlnyomórészt magyarul olvassa éves olvasmányanyagát. A szórvány esetében valamivel korábban azt tapasztaltuk, hogy az ott élők többet olvasnak a tömbmagyar vidékek olvasóinál. Most ehhez azt kell hozzátenni, hogy ennek a nagyobb olvasmány mennyiségnek viszont kisebb hányada magyar nyelvű, mint ott, ahol a magyarság túlnyomó többségben él. Itt is elmondható, hogy ez a kisebb hányad relatív természetű: a szórványban élő könyvolvasóknak a többsége (mintegy 55–65%-a) ugyanis túlnyomórészt magyar nyelvű könyvek olvasója. Ugyanazt állapíthatjuk meg, mint amit a '90-es évek elején tapasztaltunk: *a szórványnépesség (tömbmagyar vidékekhez viszonyított) nagyobb olvasási gyakorisága nem okvetlenül jelent több magyar olvasmányt, de több magyar, mint nem magyar olvasmányt jelent*.

Az olvasmányok nyelvét a *nyelvhasználat* egyéb színtereivel összevetve, azt tapasztaljuk, hogy a nyelvválasztási szokások erősen kapcsolódnak egymáshoz: az olvasmányok elsősorban azok körében magyar nyelvűek, akik az iskoláikat is (végig) magyar nyelven végezték, és a hétköznapi élet különböző színterein is anyanyelvdomináns két-nyelvűségben élnek. A „vegyes” tannyelv többnyire a magyar olvasmányok szerényebb (51–90%-os) többségét indukálja, a (végig) többségi nép nyelvén elvégzett iskola pedig a nem magyar olvasmányok dominanciáját mozdítja elő.

Végül megvizsgáltuk, hogy az olvasás gyakoriságának van-e kapcsolata az olvasmányok nyelvének megválasztásával. Úgy tapasztaltuk, hogy az olvasott könyvek túlnyomó többségére kiterjedő anya-

nyelvi dominancia elsősorban a ritkán olvasókra jellemző¹¹, míg a magyar könyvek szolid többségi aránya (51–90%) inkább a rendszeresen olvasók körében fordult elő. Tehát az *olvasmányok többnyelvűsége kedvez a gyakoribb könyvolvasásnak* (és fordítva), egészen addig a mértékig, amíg az idegen nyelv az anyanyelvet nem kezdi teljesen háttérbe szorítani. (A magyar nyelvű olvasmányok 26–50%-os, s főleg a 25% alatti kategóriája már ismét gyengébb olvasási teljesítménnyel járt együtt.) Vagyis a kisebbségi magyar olvasáskultúrára nem a végletes nyelvhasználati formák hatnak termékenyítőleg, hanem az *anyanyelvdomináns, de a más nyelvek által közvetített (szakmai¹² és kulturális) értékekre is nyitott beállítódás*. Ez a másik nyelv a kisebbségben élő magyarság esetében többnyire (de nem kizárólag) az állam nyelvét jelenti, de az összefüggés többségi helyzetben, például Magyarországon is működik: a magyaron kívül más nyelvet is ismerők lényegesen nagyobb arányban bizonyultak könyvolvasónak, azon belül rendszeres olvasónak, mint az egynyelvűek (Gereben 1998/b:54).

7. Az olvasmánybeszerzés forrásai

Vizsgáljuk meg nagy vonalakban az olvasmányok beszerzésével, illetve ennek potenciális forrásaival kapcsolatos adatainkat is. (Ez a témakör szintén hiányzott erdélyi vizsgálatainkból, ezért – ahol erre lehetőség lesz – a már többször említett kolozsvári felmérés adatait fogjuk ismertetni).

Úgy véljük, hogy a vonatkozó kérdéseink közül a legegzaktabb az volt, amikor a *legutóbbi olvasmány beszerzési forrására* kérdeztünk rá. (Ld. 13. táblázat és 10. ábra)

Ezek az olvasmányok konkrét azonosított könyvek voltak, és az előre megfogalmazott válaszlehetőségek segítettek még konkrétabbá

¹¹ Az összefüggésnek ez az eleme egyedül Kárpátalján nem észlelhető.

¹² Több forrásból is tudjuk, hogy a kisebbségben élő magyarok (és elsősorban az államnyelven diplomázott értelmiségiek) a többség nyelvén főleg szakirodalmat szoktak olvasni (Miklós–Kiss D. 2000/b; Gereben–Nagy–Lőrinc–Vidra Szabó 1993.)

tenni az interjúalanytól nyert információkat. (Sajnos az egzaktságnak ezzel a mértékével – kontrollkérdések híján – sem a házikönyvtárakra, sem a könyvtartásra vonatkozó kérdésünk nem rendelkezett.)

13. táblázat

A legutóbbi olvasmányok beszerzése
négy ország (és Kolozsvár) felnőtt magyar könyvolvasói körében
(1999–2000)
 (18 éven felüli reprezentatív minták százalékos megoszlása)

A beszerzés módja, forrása	Magyarország 2000	Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Szerbia (Vajdaság) 2000	Kolozsvár* 2000
Könyvtárból kölcsönözték (a kérdezett vagy családtagja)	10,3	16,2	2,6	11,6	5,9
Vásárolták (az olvasás előtt közvetlenül, a kérdezett vagy családtagja)	30,4	23,9	11,0	10,8	26,6
Családi könyvtárból	29,6	29,7	34,2	43,9	33,0
Ismerőstől kölcsönözte	16,8	16,5	33,3	24,6	22,4
Ajándékba kapta	9,3	11,4	12,2	7,9	9,4
Egyéb módon, ill. nincs válasz	3,6	2,3	6,7	1,2	2,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

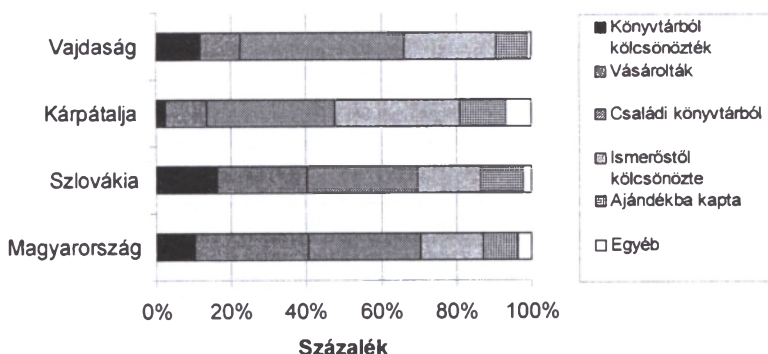
* Forrás: Miklós–Kiss D. 2000/a:27.

A felmérés idején, illetve előtte utolsóként olvasott olvasmányok beszerzési módja, illetve forrása tekintetében számottevő különbségeket észleltünk a különböző országok magyarsága között. A legfőbb olvasmányszállítónak a *családi könyvtárak* bizonyultak: kb. minden harmadik olvasmány innen került ki Magyarországon, Kárpátalján és a Felvidéken. (A Vajdaságban még jelentősebb a szerepe: 100 olvasmányból 44 származott a házi könyvgyűjteményekből.) A *frissen vásárolt* könyvek aránya Magyarországon volt a legnagyobb (itt azonos súlyt képvisel a házikönyvtárakkal), és a legkisebb pedig Kárpátalján, valamint a

Vajdaságban (mindössze 10% körül). *Közkönyvtárból* általában a legutóbbi olvasmányok 10–15%-a származott, a legtöbb a Felvidéken, a legkevesebb Kárpátalján (itt csak 3%!). Kárpátalja magyar olvasótáborában a jelek szerint a könyvesboltok és a könyvtárak (nyilván objektív okokkal magyarázható) erősen visszafogott igénybevételét részint a saját, részint viszont a baráti házikönyvtárak állományával pótolják: minden harmadik olvasmányuk *ismerősök*, *barátok* kölcsönkönyveként jutott el hozzájuk. (Ez az egyharmados arány emlékeztet a hatvanas évek Magyarországián hasonló adatára, de akkor a könyvtárak is az olvasmányoknak mintegy egyötödét közvetítették [Mándi 1968:20].) Ha a kolozsvári adatsorra is vetünk egy pillantást, feltűnő (urbánus közegekről lévén szó), a könyvtárból származó könyvek alacsony aránya. Ezt viszont a határon túli térségek legmagasabb vásárlási arányszáma pótolja.

10. ábra

A legutóbbi olvasmányok beszerzési forrása négy ország felnőtt magyar könyvolvasóinak százalékában

Ami az egyes beszerzési források *rétegspecifikus* vonásait illeti, legkarakterisztikusabb jegyei a vásárlásnak vannak: ennek az aránya mindenütt a diplomások és a gyakrabban olvasók között a legmag-

sabb, eltérően a baráti kölcsönzéstől és a családi könyvtár igénybevételétől: ez utóbbiakat az alacsonyabb vagy közepes végzettségűek és általában a ritkábban olvasók preferálják. Sajátos, hogy a könyvtárnak nincs különösebb rétegvonzata azon túl, hogy a Vajdaságban és a Felvidéken (nem diplomás) rendszeresen olvasók vették elsősorban igénybe.

Az *otthoni könyvgyűjtemények* azért tudnak jelentős szerepet vállalni a lakosság olvasmányellátásában, mert elterjedésük széles körűnek mondható. (Ld. 14. táblázat és 11. ábra)

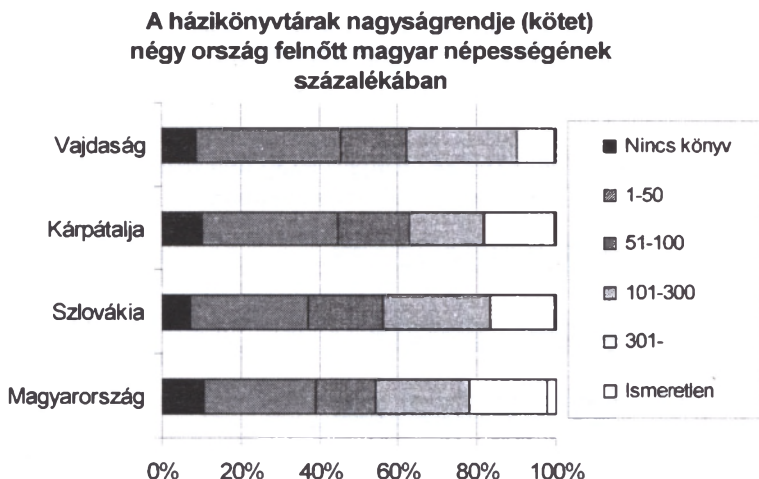
14. táblázat

**A házikönyvtár nagyságrendje
négy ország (és Kolozsvár) felnőtt magyar népességében
(1999–2000)**
(18 éven felüli reprezentatív minták
százalékos megoszlása)

Kötetszám	Magyarország 2000	Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Szerbia (Vajdaság) 2000	(Kolozsvár)* 2000
Nincs könyv	10,6	7,0	10,4	8,8	16,1
1–50	28,4	30,3	34,2	36,6	
51–100	15,2	18,9	18,1	16,9	13,6
101–300	23,7	27,2	19,3	27,8	29,9
301–500	7,9	9,2	7,2	5,3	16,1
500 kötet felett	12,1	6,9	10,5	4,2	24,3
Ismeretlen	2,1	0,5	0,3	0,4	–
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Magyar nyelvű könyvek aránya 90% felett	nincs adat	48,7	65,0	51,6	(A házi-könyvtárak kötetleinek 89%-a magyar nyelvű)

* Forrás: Miklós-Kiss D. 2000/b:20

11. ábra

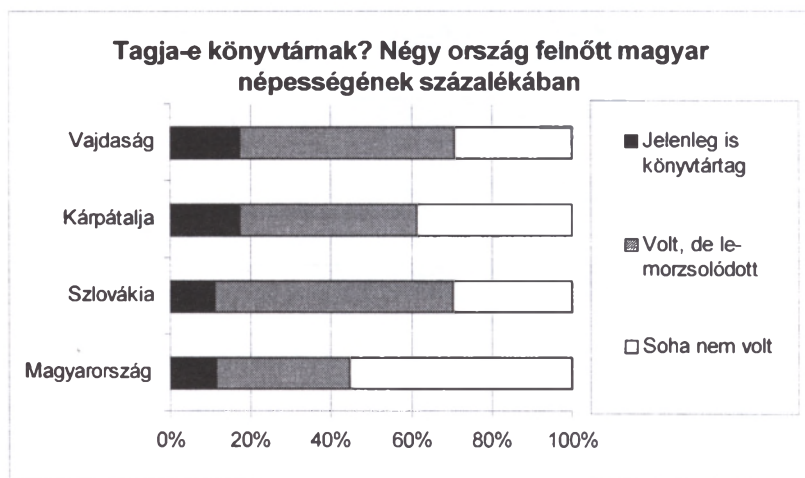

Egy-egy régió mintasokaságának legfeljebb egytizede nyilatkozott úgy, hogy nincs otthon könyvük, és a megkérdezetteknek általában 20–25%-a (a délvidékieknek csak egytizede) 300 kötet feletti állományról számolt be. Ezekben a gyűjteményekben túlsúlyban vannak a magyar nyelvű könyvek: a kárpátaljai magyarok kétharmada, a felvidékiek és a vajdaságiak mintegy fele él olyan házikönyvtár szomszédságában, amelyiknek túlnyomó többségét (több mint 90%-át) magyar nyelvű könyvek adják. (Ehhez járul még az egyes minták 20–30 %-a, ahol a magyar könyvek a házikönyvtáraknak szolid többségét [51–90%-át] képezik.) A kolozsvári házikönyvtárak nagyobbak minden más országos mintánknál (még a magyarországi átlagnál is), többletük főleg a 301–500, és az 500 kötet feletti kategóriákban mutatkozik meg.

Végül megvizsgáltuk a *könyvtartáság* kérdését is (ld. 12. ábra). A megkérdezettek között 10 és 20% között mozgott azoknak az aránya, akik jelenleg is könyvtárnak mondták magukat: Felvidéken és a Vaj-

daságban közelebb az egyötödös, Kárpátalján és Magyarországon pedig az egytizedes arányhoz. A szlovákiai magyarok valamivel magasabb könyvtárhasználói aránya az olvasmányközvetítésben is hasznosulni látszik (lásd fent), a vajdaságiaké kevésbé.

12. ábra

VI. OLVASÓI ÉRDEKLŐDÉS, OLVASÓI ÍZLÉS

Eddig arról beszéltünk, hogy *mennyit* olvasnak az emberek, és röviden arról is szóltunk, hogy *honnan* szerezték be olvasmányaikat. Mielőtt az olvasás mennyiségi vonatkozásairól áttérnénk a *minőségi*, az olvasás *tartalmát* érintő kérdésekre, utalnunk kell ismét arra, hogy egy korábbi alkalommal, ugyancsak a Kárpát-medence magyar nemzeti-ségű könyvolvasóiból merített adatbázis segítségével részletesen elemeztük a *hogyan olvasunk* témakört is (Gereben 1999: 191–196). Akkori vizsgálódásaink annyira egyértelmű eredményt hoztak, hogy a most tárgyalt felméréseink során nem tartottuk szükségesnek (a határon túl) megismételni őket. Eszerint a határon túli felnőtt olvasók hajlamosabbak azokat az olvasási szokásokat előnyben részesíteni, amelyekből végeredményképpen egy elmélyültebb, elgondolkodásra hajlamos, töprengőbb, elemzőbb (netán jegyzetelő, visszalapozó stb.) olvasási mód körvonalai rajzolódnak ki; szemben a magyarországi könyvolvasók felületesebbnek és kapkodóbbnak tűnő, pragmatikusabb és racionálisabb olvasási módjával. Fontos, hogy ennek az eltérésnek nem a minta összetételének különbségeiben rejlik az oka: a határon inneni és túli olvasói elit (rendszeres értelmiségi olvasók) olvasási aktivitásában a határon túli régiók egymás közötti viszonylatában is vannak különbségek, de legkarakterisztikusabb eltéréseket mégis a Magyarország határain *innen*i és *túli* csoportok olvasói viselkedése között találtuk. Ugyanezt tapasztaltuk az olvasás mennyisége vonatkozásában is, és a korábbi kutatások tapasztalatai előre vetítik az olyanfajta hipotézis lehetőségét, hogy ezredfordulós vizsgálataink is az olvasás minőségi–tartalmi szegmentumában ugyancsak hasonló természetű különbségekre fognak bukkanni. Előre kell bocsátanunk, hogy mindezeket a különbségeket *korántsem tekintjük pusztán a kisebbségi és többségi helyzet következményének* (a regionális kulturális hagyományok eltérő volta, a modernizációs folyamatok aszinkronitásai, különböző utódállamok politikai–gazdasági viszonyainak különbségei mind szerepet kaphattak e dichotómia kialakulásában. Végül is mi azt tekintjük fő feladatunknak, hogy a kisebbségi sors, a kisebbségi (és többségi) identitás által indukált különbségeket – ha vannak – kimutassuk, és amennyire lehet a többi hatótényezőtől elkülönítve részletesen prezentáljuk.

Mielőtt azonban rátérnénk az olvasói érdeklődés magyar–magyar re-lációban való vizsgálatára, utalnunk kell olyan kutatásokra is, amelyek *nemzetközi háttérrel* adnak a magyar olvasáskultúra térképre helyezé-séhez, és amelyek ugyancsak az olvasás minőségét, nevezetesen az *olvasmánymegértés* színvonalát nyomozzák. Az ilyen természetű, nem-zetközi összehasonlítással élő, különböző műfajú: prózai (beleértve a szépirodalmat is), dokumentum (használati utasítás, menetrend) és kvantitatív (például számlakönyv) jellegű szövegeken végzett vizsgálá-tok arra mutatnak rá, hogy a magyarországi felnőtt népesség szöveg-megértési, olvasmányfeldolgozási képességei – különösen ami a pró-zai–szépirodalmi szövegeket illeti – meglehetősen gyengék, és Magyar-ország a 22 megvizsgált országból álló mezőnynek az utolsó negyedé-ben (konkrétabban Lengyelország, Szlovénia, Portugália és Chile társaságában, e csoport élén) foglal helyet, míg a legjobb teljesítménye-ket az észak-európai országok érték el (Vári et al. 2001). Vagyis, egybe-csengően az olvasás mennyiségére vonatkozó korábbi és újabb felmé-rési tapasztalatokkal (Dorsch–Teckentrup 1981, Sonnevend 2001), az olvasási aktivitás nemzetközi helyzetét leginkább egy észak–déli lejtő-vel lehet szemléltetni, és Magyarország ezen a lejtőn – korábbi középső helyéről (a jelek szerint egyelőre a környező országokban élő magyarok nélkül) – egyre inkább a déli országok közé csúszik le.

1. Mit olvasnak a Kárpát-medencében?

Ismeretes a régi szállóige: *a könyveknek megvan a maguk sorsa*. De Terentius Maurus eredeti szövege ennél részletesebb volt: „pro captu lectoris habent sua fata libelli”. Vagyis: az olvasmányoknak olvasójuk *befogadói kapacitásától* függően van meg a maguk sorsa. Tehát nem-csak tárgyi mivoltuknak, hanem a bennük rejlő és időről-időre olvas-mányként kibomló üzeneteknek is megvan a maguk hányatott történe-tisége, amely szorosan összekapcsolódik az emberek sorsával. Nem lehet véletlen, hogy adott korok és társadalmak milyen könyveket ked-velnek, olvasnak előszeretettel: ezek a sokak által preferált olvasmá-nyok a maguk immanens és egyúttal (a befogadónak felkínálkozó) po-

tenciális minőségükkel vallanak az adott korszak emberének ízléséről, vágyairól, törekvéseiről, bánatáról és gyarlóságairól. Vallanak továbbá történelméről: tragikus megrázkódtatásokról, csendes megalkuvásokról és békés építő korszakokról. És arról is, hogy milyen lélekkel, milyen erkölcsi erővel és azonosságtudattal viseli egy társadalom, egy nemzet a maga történelmét. Tehát, ha tételünk igaz, *az olvasmányoknak is megvan a maguk sorsa*, s abban a mi sorsunkat tükröztetik.

Az olvasás minőségét érintő alapkérdés, hogy mit és hogyan olvasnak az emberek. Ezen belül foglalkozni kell – a jéghegy kilátszó részeként – a legolvasottabb szerzők korszakonként átrendeződő listáival, az olvasmányszerkezet összetételével, valamint az olvasói ízléssel (amely már arra is utal, hogy a kurrens olvasmányokat hogyan dolgozzák fel, milyen minőségként építik be az értékrendjükbe).

Először a *legutóbbi olvasmányok legnépszerűbb magyarországi szerzőit* mutatjuk be (15. táblázat), ahogy azt 1964-ben, 1985-ben és 2000-ben végzett országos vizsgálatok regisztrálták. A három lista három külön ízlésvilágot érzékeltet – pedig mindhárom a magyarországi felnőtt népesség közegében keletkezett, csak másfél-két évtizedes időközökben. 1964 olvasmányvilága nemcsak a klasszikus hagyomány és a nemzeti irodalom nagyjainak felkarolásában jeleskedik, hanem feltűnő az olvasói érdeklődés néhány nagy írónév körüli erős koncentrációja is: az összes (legutóbbi) olvasmány mintegy 30%-át négy író (Jókai, Gárdonyi, Móricz és Mikszáth) írta. Az okok elemzésére már több ízben kísérletet tettem, most itt csak annyit említenék meg, hogy a kiadáspolitikai okok mellett a legnagyobb szerepet az a (társadalom jelentős részét átható) lelkiállapot játszhatta, amely a levertt forradalom után alakult ki, és amelynek egyik fontos elemét a múltba való menekülés jelentette, és amely Jókai kiemelkedő népszerűségében csúcsosodott ki. Az 1985-ös lista lényegében abból a tudatvilágból ad – némi kulturális fénytöréssel – ízelítőt, amely a Kádár rendszer évtizedei alatt alakult ki, amely a klasszikus értéknek már csak fragmentumait tartalmazza, és amelynek két legadekvátabb, és kiemelt népszerűségű íróalakja mintegy negyed évszázadon keresztül Szilvási Lajos és Berkesi András volt. Ők a szocializmus hazai konszolidálásának tudatipari élharcosai, és ahogy a konszolidációs kísérlet megbukott, az ő népszerűségük is elenyészett. (Legalábbis Magyarországon,

ugyanis – ld. a 16. táblázatot – határon túl az ezredfordulós vizsgálatok írólistáinak első 10 neve között még találkozhatunk velük.)

A harmadik, 2000-ből való lista az ezredforduló új kulturális tudatállapotának lenyomata, amely már csak nyomokban őrzi a nemzeti hagyományt (a klasszikus világirodalmat pedig még úgy sem), viszont felkarolja és intenzív érdeklődésével tünteti ki minden idők szórakoztatóiparának „nemzetközi nagymestereit”. A különböző diktatúrák korszakai után eljött végre a szabadság hona, amelyben a társadalom zöme – legalábbis egyelőre – azt választja ki, ami talmi, és azt mellőzi, amit a XX. századi értelmiségi közmegegyezés esztétikai–kulturális értéknek tekintett.

15. táblázat

**A legutóbbi olvasmányok legnépszerűbb szerzői
reprezentatív magyarországi minták felnőtt könyv olvasói körében
(1964–2000)**

Sor- szám	1964*		1985		2000	
	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában
1.	Jókai Mór	16,2	Szilvási Lajos	3,7	Steel, D.	4,6
2.	Gárdonyi Géza	4,9	Jókai Mór	2,6	Cook, R.	3,8
3.	Móricz Zsigmond	4,9	Dumas (id.)	2,2	Lőrincz L. László	2,4
4.	Mikszáth Kálmán	4,1	Berkesi András	2,1	Jókai Mór	1,9
5.	Hugo, V.	2,3	Merle, R.	1,8	Moldova György	1,7
6.	Verne, J.	2,2	Zalatnay Sarolta	1,8	Smith, W.	1,4
7.	Cronin, A. J.	2,2	Zilahy Lajos	1,3	Fable, V.	1,2
8.	Móra Ferenc	1,7	Móricz Zsigmond	1,1	Courths-Mahler, H.	1,0
9.	Mark Twain	1,5	Rejtő Jenő	1,1	Dallos Sándor	1,0
10.	Tolsztoj, L.	1,4	Szabó László	1,1	King, S.	1,0

* Forrás: Mándi. 1968 :107

Ha a 16. táblázat határon túl regisztrált írólistáit összevetjük a magyarországi névsorokkal, akkor a legszembetűnőbb talán az, hogy értékvilágukban inkább hasonlítanak a hatvanas évek, mint az ezredforduló magyarországi népszerűségi listájához. (A felvidéki íróegyüttes pedig talán leginkább az anyaország nyolcvanas évekbeli névsorát követi.) A határon túl még ma is mindenütt Jókai vezet, és bár már mindenütt felütötte fejét a szórakoztató irodalom is, a nemzeti klasszikusok „aranycsapata” szinte mindenütt (főleg Erdélyben) felvonul. Erdélyben ezen kívül jelentős szerepet kapnak a régió – élő vagy holt – saját klasszikusai is.

16. táblázat

**A legutóbbi olvasmányok legnépszerűbb szerzői
négy ország felnőtt magyar könyv olvasói körében (1998–2000)
(18 éven felüli reprezentatív minták adatai)**

Sor- szám	Szlovákia (Felvidék) 1999		Ukrajna (Kárpátalja) 1999		Románia (Erdély) 1998		Szerbia (Vajdaság) 2000	
	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában	Szerzők	Az összes olvasmány %-ában
1.	Jókai M.	3,6	Jókai M.	4,6	Jókai M.	5,8	Jókai M.	6,8
2.	Steel, D.	3,1	Rejtő J.	3,5	Wass A.	2,9	Rejtő J.	3,4
3.	Cook, R.	2,2	Mikszáth K.	2,3	Mikszáth K.	1,8	Steel, D.	3,1
4.	Rejtő J.	1,4	Szilvási L.	2,0	Móricz Zs.	1,8	Gárdonyi G.	2,3
5.	Dallos S.	1,2	Dumas, A.	1,7	Gárdonyi G.	1,7	Móricz Zs.	2,3
6.	Mitchell, M.	1,2	Mitchell, M.	1,2	Rejtő J.	1,4	King, S.	2,0
7.	Móricz Zs.	1,2	Nemere I.	1,2	Petőfi S.	1,2	Zilahy L.	2,0
8.	Christie, A.	1,0	Gárdonyi G.	1,2	Steel, D.	1,1	Kosztolányi D.	1,7
9.	Berkesi A.	0,9	Móricz Zs.	1,2	Sütő A.	1,1	Mikszáth K.	1,7
10.	Heller, J.	0,9	Berkesi A.	0,9	Tamási Á.	0,9	Cook, R.	1,4

A 16. táblázat információit (főként az 1998-as összerdélyi adatokat) kiegészítendő a 17. táblázat három erdélyi részvizsgálat olvasmánylistáit, konkrétan a legolvasottabb szerzőket mutatja be.

17. táblázat

Legutóbbi olvasmányok* szerzői
erdélyi lokális vizsgálatok felnőtt magyar könyvolvasóinak körében
(1976–2002)
 (Reprezentatív lokális felnőttminták adatai)

Sor- szám	Maros megye falvai ** (1976)		Zetelaka *** (2002)		Kolozsvár **** (2000)	
	Szerzők	Említesek száma	Szerzők	Említesek száma	Szerzők	Említesek száma
1.	Jókai M.	117	Steel, D.	15	Jókai M.	22
2.	Mikszáth K.	76	Wass A.	14	Biblia	17
3.	Sütő A.	70	Jókai M.	11	Steel, D.	8
4.	Tamási Á.	66	Gárdonyi G.	6	Mikszáth K.	8
5.	Dávid Gy.–Mikó I.	49	Biblia	5	Christie, A.	6
6.	Gárdonyi G.	43	Tamási Á.	5	Szilvia-sorozat	6
7.	Móricz Zs.	41	Nemere I.	3	Courths-Mahler, H.	5
8–9.	Vita Zs.	31	Sütő A.	3	Dumas, A.	5
8–9.	Verne, J.	31	Dumas, A.	3	Wass A.	5
10.	Tolsztoj, L.	29	Moretti, M.	3	Charriére, H.	4
11.	Huszár S.	28			Dallos S.	4
12.	Arany J.	27			Dosztoevszkij	4

A táblázat folytatódik!

* Maros megyében a teljes 1976-os év olvasmányairól volt szó.

** Forrás: Várhegyi 1979. (Idézi: Gereben [szerk.] 1985: 66–68.)

*** Forrás: PPKÉ-vizsgálat adatait feldolgozta: Havas 2005: 8.

**** Forrás: Miklós–Kiss D. 2000/a:27.

A táblázat folytatása

Sor- szám	Maros megye falvai ** (1976)		Zetelaka *** (2002)		Kolozsvár **** (2000)	
	Szerzők	Említek száma	Szerzők	Említek száma	Szerzők	Említek száma
13.	Petőfi S.	19			Gárdonyi G.	4
14.	Cronin, A. J.	18			Lawrence, L.	4
15.	Kemény Zs.	17			Tolsztoj, L.	4
16.	Eötvös J.	15				

* Maros megyében a teljes 1976-os év olvasmányairól volt szó.

** Forrás: Várhegyi 1979. (Idézi: Gereben [szerk.] 1985: 66–68.)

*** Forrás: PPKE-vizsgálat adatait feldolgozta: Havas 2005: 8.

**** Forrás: Miklós–Kiss D. 2000/a:27.

Külön érdekességet jelent az 1976-os *Maros megyei lista*, a maga patinájával: az akkori falvakban szinte csak (főleg magyar) klasszikusokat olvastak, még olyan írókat is, mint Kemény Zsigmond és Eötvös József. (Ők a magyarországi olvasottsági listák belátható helyein a háború óta – és valószínűleg előtte sem – soha nem szerepeltek, még a klasszikus irodalom magyarországi fénykorában, a hatvanas évek első felében sem). A világirodalom jelenléte a listán eléggé visszafogott, de az erdélyi irodalom klasszikusai és kortárs szerzői az olvasottsági lista előkelő helyein szerepelnek. A *zetelaki listát* azért állítottuk a Maros megyei mellé, mert mindkettőjük társadalmi háttérét az erdélyi magyar falu szolgáltatja, és egybevetésük jól jelezheti a longitudinális változásokat. És valóban: az ezredforduló székely falujában már kezd fellazulni a klasszikusok falanxa, a résekbe már kezd beszivárogni egy-egy szórakoztató mű, és ami a leginkább szembetűnő: D. Steel a lista élére tört.

Az ugyancsak ezredfordulós *kolozsvári* írónévsor pedig már egyértelműen bizonyítja, hogy – legalábbis nagyvárosi környezetben – az erdélyi olvasók körében is erőteljesen hódítanak már azok a kommercializációs tendenciák, amelyeket Magyarországon régóta jól ismerünk.

Az eddig ismertetett listák konkrét (a felmérés idején vagy előtte legutoljára olvasott) olvasmányanyag alapján készültek úgy, hogy az azonos szerzőjű művek olvasottságát – a szerző neve alatt – kumuláltuk.

Bemutatjuk a legolvasottabb néhány *konkrét mű* olvasottságát is (ld. 18. táblázat). A listák meglehetősen szétaprózódottak (ami az olvasói érdeklődés nagyfokú szóródásáról árulkodik, elsősorban Magyarországon), és már az alacsony említésszámok miatt sem jelentős az információértékük. Az egy-egy műre koncentrálódó olvasási figyelemnek is vannak azonban szerényebb csomósodási pontjai, országról-országra visszatérő „alpművei”.

18. táblázat

**A legnépszerűbb legutóbbi olvasmányok
öt ország felnőtt magyar könyv olvasói körében (1998–2000)
(18 éven felüli reprezentatív minták adatai)**

Magyarország (2000)		Szlovákia (Felvidék) 1999		Ukrajna (Kárpátalja) 1999		Románia (Erdély) 1998		Szerbia (Vajdaság) 2000	
Mű	Említések száma	Mű	Említések száma	Mű	Említések száma	Mű	Említések száma	Mű	Említések száma
Biblia	4	Biblia	9	Biblia	17	Biblia	17	Jókai M. Az arany ember	6
Dallos S.: A nap szerelme-se: Aranyecset	4	Dallos S.: A nap szerelme-se: Aranyecset	7	Jókai M.: Az arany ember	5	Petőfi S. összes költeményei	7	Jókai M.: A kőszívű ember fiai	6
Deljuský: Tiffany	4	Mitchell: Elfújta a szél	7	Mitchell: Elfújta a szél	4	Jókai M.: A kőszívű ember fiai	6	Biblia	5
Follett: Katedrális	3	Jókai M.: Az arany ember	6	Júlia-sorozat	3	Jókai M.: Fekete gyémántok	6	Gárdonyi G.: Egri csillagok	5

A táblázat folytatódik!

A táblázat folytatása

Magyarország (2000)		Szlovákia (Felvidék) 1999		Ukrajna (Kárpátalja) 1999		Románia (Erdély) 1998		Szerbia (Vajdaság) 2000	
Mű	Emlékek száma	Mű	Emlékek száma	Mű	Emlékek száma	Mű	Emlékek száma	Mű	Emlékek száma
Gárdonyi G.: Egri csillagok	3	Saint-Exu- péry: A kis herceg	4	Madách: Az ember tragé- diája	3	Dallos S.: Aranyecset	5	Kosztolányi D.: Édes Anna	4
V. Hugo: Nyo- morultak	3			Mikszáth K.: A fekete város	3	Jókai M.: Az arany ember	5	Mitchell: El- fújta a szél	4
Jókai M.: A kőszívű em- ber fiai	3			Rejtő J.: A Láthatatlan Légió	3	Mikszáth K.: A fekete vá- ros	5	V. Hugo: Nyo- morultak	4
				Rejtő J.: A szőke ciklon	3	Szilvia-soro- zat	5		
				Szilvási L.: Légszomj	3	Sütő A.: Anyám köny- nyű...	4		
						Tamási Á.: Ábel	4		
						Wass A.: Ad- játok vissza a hegyeimet	4		
						Wass A.: Far- kasverem	4		

Ilyennek látszik néhány klasszikus alkotás (Jókai, Gárdonyi, Hugo, Madách stb. művei) mellett Dallos Sándor Munkácsy regényei, Mitchell örökzöld bestsellere, Az elfújta a szél, és mindenek előtt a Biblia, amely minden vizsgált ország magyar közösségében az érdeklődés homlokterébe került.

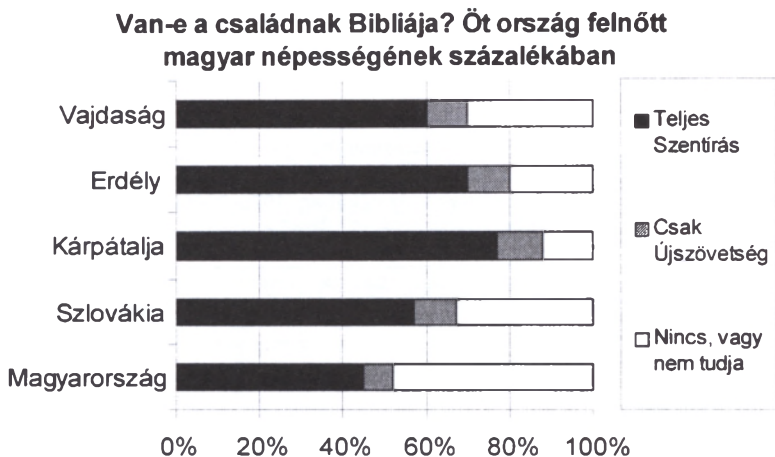
Nehéz lenne megmondani, hogy a Szentírás-olvasásnak milyen eseteivel állunk itt szemben: a családnak való felolvasástól a csendes olvasgatáson át a templomi, kvázi imakönyvként való Biblia-olvasásig sokféle forma elképzelhető. (Sőt még az is, és ez nem csak a Biblia említésekor fordulhatott elő, hogy valaki olvasottsági hiányait egy-egy jól ismert mű vagy szerző „bemondásával” kívánta leplezni. Annak is van azonban információs értéke, hogy az emberek e funkcióban milyen műveket tartanak célszerűnek felhasználni!) A Bibliát illetően arra vonatkozólag is gyűjtöttünk adatokat, hogy van-e a család tulajdonában (teljes vagy részleges kiadásban) Szentírás. Ahogy azt a *13. ábra* is szemlélteti, a vizsgált terek közül Magyarországon találjuk a legkevesebb Szentírást: Mindössze a családok 52%-ának van – a kérdezettek állítása szerint – valamilyen kiadású Bibliája¹, szemben a kárpátaljaiak 88%-ával, az erdélyiek 80, a vajdaságiak és a felvidékiek 67%-ával. Általában a teljes Biblia (Ó- és Újszövetség) birtoklásáról van szó, s mindenütt kb. egytizednyi azoknak az aránya, akik csak Újszövetséggel rendelkeznek. A határon túl a Bibliával való ellátottság meglehetősen jónak mondható, az objektív feltételek oldaláról tehát hihetőek a relatív értelemben magas Biblia-olvasási adatok, amelyek mögött – szubjektív feltételként – ott állnak a határon túli magyarok meglehetősen magas vallásossági mutatói is (Tomka 2000).

2. Olvasmányszerkezet

Eddig csak a jéghegy vízből kiálló csúcsával, a legolvasottabb szerzőkkel és könyvekkel foglalkoztunk. Most a felmérés idején, illetve a legutoljára olvasott könyvekből összeálló *teljes olvasmányanyagot* (illetve annak valamennyire is azonosítható túlnyomó részét) vesszük górcső alá. A magyarországi olvasáskutatás régi (még a hetvenes évekre visszanyúló) hagyományainak megfelelően három szempont szerint kódoltuk az olvasmányokat: a keletkezés ideje (a mű megírásá-

¹ Korábbi országos reprezentatív felmérésünkből tudjuk, hogy 1985-ben Magyarország lakosságának 44%-a rendelkezett Szentírással.

13. ábra

ról, nem az adott könyvpéldány kiadásának idejéről van szó!); az olvasmányok fajtája („stílusa”), valamint a szerző nemzetisége szerint. A 19–21. táblázatok azonban nemcsak a szokásos magyar–magyar körképet igyekeznek felrajzolni, hanem szemléltetik azt az utat is, amelyet Magyarország 1978 és 2000 között bejárt. Így a 19. táblázat segítségével megtudhatjuk, hogy a régebben (a XIX. században) íródott művek fokozatosan visszaszorultak a magyarországi olvasmányszerkezetben (és ez történt az 1950 és 1970 között keletkezett könyvekkel is), hogy átadják a helyüket a közelmúlt kiadványainak.

2000-ben már a magyarországi könyvolvasó népesség 44%-ának olvasmánya a felmérést megelőző egy évtizedben íródott. A Kárpát-medence magyar közösségeiben ez sehol másutt nem fordul elő (ld. 14. ábra), és a régebbi keletkezésű (XIX. századi és a XX. század első felében írt) olvasmányok aránya pedig mindenütt magasabb, mint az anyaországban. A határon túli nemzetrészek közül a felvidékiek állnak legközelebb a magyarországi tendenciákhoz, vagyis ott is viszonylag

friss az olvasmányanyag, és háttérbe szorulnak a régebbi (a XX. sz. dereka előtt íródott) művek. Felmérésünk időpontjában az erdélyi olvasók tűntek e téren a leghagyományőrzőbbnek, de a Vajdasághoz (és még inkább Kárpátaljához) mért különbségeik nem voltak jelentősek.

19. táblázat

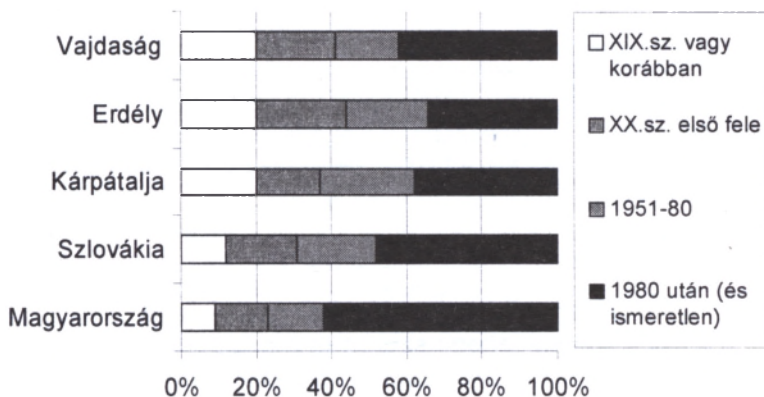
**A legutóbbi olvasmányok összetétele
a művek keletkezésének ideje szerint öt ország felnőtt magyar
könyvolvasóinak százalékában (1978–2000)**
(18 éven felüli reprezentatív minták adatai)

Az olvasmány mikor íródott?	Magyarország			Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Románia (Erdély) 1998	Szerbia (Vajdaság) 2000
	1978	1985	2000				
Ókortól a XVIII. sz. végéig	2	2	3	3	2	4	3
XIX. sz.	20	15	6	9	18	16	17
XX. sz. első fele	14	12	14	19	17	24	21
1950–1970	42	19	8	11	11	9	11
1970–1980	18	49	7	10	14	13	6
1981–1990	n. a.		17	44	29	33	16
1990 után	n. a.	n. a.	44	3	8		24
Nem megállapítható	4	3	1	1	1	1	2
Összesen:	100	100	100	100	100	100	100

A 20. táblázat szerint az utóbbi évtizedek alatt a romantikus és realista klasszikus irodalom olvasottságának aránya Magyarországon 20-ról 6%-ra csökkent, a szórakoztató („lektűr”, „bestseller” stb.) irodalomé pedig 42%-ra nőtt. Fokozatosan emelkedett az elolvasott ismeretközlő könyvek aránya is. (A nonfiction iránti kereslet növekedését természetesen nem tarthatjuk negatív tendenciának, legfeljebb akkor – bár ez is vita tárgyát képezheti – ha a szépirodalom teljes mellőzésével jár együtt, ami egyébként egyre gyakoribb jelenség.) Az adatok egyértelműen megerősítik, hogy az utóbbi évtizedek olvasáskultúráját két alapvető tendencia jellemezte: a *kommercializálódás* és a *prakticizálódás*.

14. ábra

**A legutóbbi olvasmányok összetétele
a művek keletkezési ideje szerint öt ország felnőtt
magyar könyv olvasóinak százalékában**

20. táblázat

**A legutóbbi olvasmányok összetétele
a művek stílusa-jellege szerint öt ország felnőtt magyar könyv olvasóinak
százalékában (1978–2000)**

(A 18 éven felüli reprezentatív minták adatai)

Az olvasmányok stílusa-jellege	Magyarország			Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Románia (Erdély) 1998	Szerbia (Vajdaság) 2000
	1978	1985	2000				
Romantikus	12	8	3	6	8	9	8
Klasszikus realista (XIX. sz. és korábbi)	8	8	3	6	11	10	10
XX. sz-i realista	21	18	17	28	24	34	31

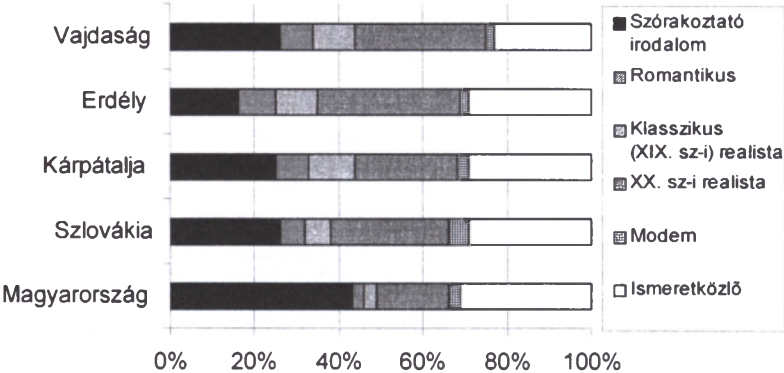
A táblázat folytatódik!

A táblázat folytatása

Az olvasmányok stílusa–jellege	Magyarország			Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Románia (Erdély) 1998	Szerbia (Vajdaság) 2000
	1978	1985	2000				
Modern (esztétikailag értékesnek tartott)	5	5	3	5	3	2	2
Szórakoztató irodalom (krimi, kalandregény, bestseller stb.)	29	35	42	26	25	16	26
Nonfiction (ismeretközlő)	20	25	31	29	29	29	23
Nem megállapítható	5	1	1	–	–	–	–
Összesen	100	100	100	100	100	100	100

15. ábra

A legutóbbi olvasmányok összetétele a művek stílusa–jellege szerint öt ország felnőtt magyar könyvolvasójának százalékában

A 20. táblázat (és a 15. ábra) határon túli adataiból az derül ki, hogy a klasszikus irodalom különböző válfajait inkább határon kívül, a kom-

mercialításokat pedig határon belül preferálják. (A nonfiction és a modern irodalom iránt viszonylag kiegyensúlyozott az érdeklődés.) Tehát *a kisebbségben élő magyarok körében kedveltebb az értékesebb irodalom, és erősebb a hagyományőrző attitűd, mint az anyaországban.*

Az aktuális olvasmányok szerzőinek nemzetiség szerinti megoszlása Magyarországon (ld. a 21. táblázatot és a 16. ábrát) a magyar és a (nyugat- és kelet-) európai szerzők iránt napjainkra csökkenő érdeklődést, a (túlnyomórészt észak-) amerikai szerzők iránt viszont jelentős növekedést (7-8%-ról 31%-ra) mutat. Itt is eltűnt a határon túli összehasonlítás lehetőségével, és azt tapasztaltuk, hogy a Magyarországon kívüli vizsgálati terepeken mindenütt magasabb arányú a magyar szerzők választása, mint 2000-ben az anyaországban; az amerikai szerzőké viszont alacsonyabb, mint Magyarországon. Vagyis a *határon túli olvasók jobban ragaszkodnak a magyar szerzőkhöz és a nemzeti irodalomhoz*, és egyelőre nem (vagy csak lassabban és fékezetten) követik a Magyarországon egyre jobban kibontakozó (Nagy A. 1997) amerikanizálódási tendenciát.

21. táblázat

**A legutóbbi olvasmányok összetétele
a művek szerzőinek nemzetisége szerint öt ország felnőtt magyar
könyvolvasójának százalékában
(18 éven felüli reprezentatív minták adatai)**

Az olvasmányok szerzőinek nemzetisége	Magyarország			Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Románia (Erdély) 1998	Szerbia (Vajdaság) 2000
	1978	1985	2000				
Magyar	58	55	42	45	49	59	55
Közép- és kelet-európai	8	4	2	7	6	3	7
Nyugat-európai	22	29	21	21	27	20	18
Észak és Dél Amerika	8	7	31	22	10	14	18
Egyéb	1	2	3	3	1	4	2
Nem megállapítható	3	3	1	2	7	–	–
Összesen:	100	100	100	100	100	100	100

16. ábra

A kilencvenes évek eleje óta végzett vizsgálatok révén tudjuk, hogy a határon túli magyarság körében az olvasás kultúrájának (is) erős identifikáló hatása van, és a nemzeti hovatartozás kérdésének fontossága az olvasás fontosságát is erősíti (Gereben 1999, Gereben–Tomka 2000). (Erre az összefüggésre a későbbiekben részletesebben is visszatérünk.)

A különböző olvasmánytípusok különböző társadalmi rétegekhez kapcsolható speciális kedveltségével most nem foglalkozunk behatóan;² az ismétlések elkerülése érdekében az olvasás minőségi arculatának rétegspecifikus vonásait az olvasói ízléssel foglalkozó fejezet-

² Megtettük ezt részletesen az erdélyi olvasmányok esetében, ld. Gereben–Tomka 2000: 96–99.

ben fogjuk felvázolni. Most csak annyit jegyeznénk meg, hogy ezekben a vonásokban egyaránt felfedezhető a hagyományörzés gesztusa és a modernizáció erősödő hatása.

3. Kedvenc írók, emlékezetes olvasmányok

Régi gyakorlata az olvasáskutatásnak, hogy a konkrét aktuális olvasmányanyag regisztrálása mellett emeltebb szinten is érdeklődik a kérdezettek olvasmányokkal, szerzőkkel kapcsolatos preferenciái iránt. A kutatási szempontból jól kezelhető konkrét aktuális olvasmányanyag kiválasztása sok esetleges elemet is tartalmaz, ugyanakkor ezeket a választásokat általánosabb (és mélyebben gyökerező) beállítódások szövik át, és ez utóbbiak vizsgálata épp oly indokolt, mint konkrét indítékoké. A kurrens olvasmányanyag ismeretében meglehetősen furcsa érzés ezeknek a „kedvenc”-listáknak az áttanulmányozása, olyan, mintha valami virtuális régiségboltba lépne be az ember, ahol szebb-nél-szebb „tárgyak” egy elsüllyedt Atlantisz emlékét őrzik. Amikor ugyanis a könyvolvasóktól az iránt érdeklődünk, hogy „*kik a legkedve-sebb íróik*”, a névsor élvezőnyében (lásd a 22. táblázatot) – a ma is sokat olvasott szerzők mellett – olyan írók neve is fel-felbukkant, akiket ma már nem, de régebben olvastak, és akikhez egykori olvasóik kelle-mes emlékei fűződnek. Az ilyen „olvasás-múzeumi” listán még az ez-redfordulón is Jókai Mór áll az élen a Kárpát-medence minden magyar-lakta övezetében (még Magyarországon is!). Sőt az anyaország listá-ján is Jókai mellett Mikszáth, Petőfi és Gárdonyi nevével is találkozhat-tunk. A „tegnapelőtt” klasszikus kedvencei mellett még a „tegnapiak” is előfordulnak (Szilvásiék személyében), és természetesen a „maiak” is: Cook, Steel, Lőrincz L. stb. (A lista tehát csak részben „múzeumi”!). A régebbi szerzők azonban 2000-re mind hátrébb sorolódtak, vagy leg-alábbis (és ez általános tapasztalat) jelentős mértékben veszítettek említőik korábbi arányszámából.³

³ A korábbi évtizedek hasonló listáit részletesen dokumentálja: Gereben, 1998/b.

Mindebből a magyarországi helyzetre vonatkozólag két következtetés vonható le: 1. az ezredfordulón a kommercializálódás tendenciája már a hagyományőrzőbb „kedvenc”-listákat is elérte; 2. manapság az olvasóknak már kevésbé akadnak „bensőből vezérlő” kedvencei, és helyükbe egyre inkább a tömegkultúra divatos sztárjai lépnek.

22. táblázat

„Kik a legkedvesebb írói?”*
Öt ország felnőtt magyar olvasóinak válasza alapján
(1998–2000)

(18 éven felüli reprezentatív minták adatai: említők az olvasók százalékában)

Sor- szám	Magyarország 2000		Szlovákia (Felvidék) 1999		Ukrajna (Kárpátalja) 1999		Románia (Erdély) 1998		Szerbia (Vajdaság) 2000	
	Név	%	Név	%	Név	%	Név	%	Név	%
1.	Jókai M.	16	Jókai M.	22	Jókai M.	32	Jókai M.	38	Jókai M.	27
2.	Cook, R.	8	Mikszáth K.	10	Mikszáth K.	13	Mikszáth K.	18	Mikszáth K.	11
3.	Moldova Gy.	7	Steel, D.	7	Móricz Zs.	11	Móricz Zs.	14	Móricz Zs.	9
4.	Steel, D.	6	Rejtő J.	6	Gárdonyi G.	10	Petőfi S.	13	Rejtő J.	8
5.	Mikszáth K.	6	Ady E.	5	Rejtő J.	9	Arany J.	7	Petőfi S.	7
6.	Szilvási L.	5	Móricz Zs.	5	Petőfi S.	7	Gárdonyi G.	6	Arany J.	6
7.	Petőfi S.	4	Petőfi S.	5	Dumas, A.	5	Rejtő J.	5	Kosztolányi D.	6
8.	Lőrincz L. L.	4	Cook, R.	4	Verne, J.	5	Ady E.	5	Szilvási L.	5
9.	Gárdonyi G.	3	Gárdonyi G.	4	Tolsztoj, L.	5	Tamási Á.	5	Zilahy L.	4
10.	Berkesi A.	3	Szilvási L.	3	Németh L.	4	Sütő A.	5	King, S.	4
N =	500 fő		586 fő		347 fő		659 fő		353 fő	

* A kérdés – a többi kedvenc-kérdéshez hasonlóan – nyitott volt.

Ami a határon túli adatokat illeti (beleértve a két erdélyi részvizsgálatot – ld. 23. táblázat – adatait is), a klasszikusokat középpontba állító érdeklődés kevésbé meglepő, mert ott az aktuális olvasmányok összetétele is meglehetősen hasonló volt. A legnépszerűbb írók cso-

portjai közül az erdélyi író-listák (a kolozsváriak és a zetelakiak kedvenceivel is számolva) sugallják talán leginkább a veretes klasszicitást, s egyúttal a saját regionális irodalmi hagyományaik ápolását (ahogyan ezt az aktuális olvasmányok esetében is láttuk).

23. táblázat

„Kik a legkedvesebb írói?”
Két lokális erdélyi minta felnőtt magyar könyvolvasóinak válasza alapján
(18 éven felüli reprezentatív minták adatai)

Sor- szám	Kolozsvár* 2000		Zetelaka** 2002	
	Név	Említések száma	Név	Említések száma
1.	Jókai M.	289	Jókai M.	74
2.	Petőfi S.	131	Petőfi S.	57
3.	Mikszáth K.	129	Mikszáth K.	28
4.	Móricz Zs.	119	Móricz Zs.	27
5.	Gárdonyi G.	85	Arany J.	18
6.	Arany J.	62	Gárdonyi G.	18
7.	Verne, J.	52	Tamási Á.	18
8.	Rejtő, J.	47	Sütő A.	17
9.	Dumas, A.	45	Wass A.	16
10.	Eminescu, M.	38	Verne, J.	14
11.	Ady, E.	37	Ady E.	12
12.	Hugo, V.	37	Steel, D.	12
13.	Christie, A.	34	Rejtő J.	6
14.	Dosztoevszkij, F. M.	26	József A.	5
15.	Wass A.	24	Nyíró J.	5

* Forrás: Miklós-Kiss D. 2000/a:27.

** A PPKE-vizsgálat adatai alapján: Havas 2005:12.

Egyébként a délvidékiek is számon tartják a szabadkai születésű Kosztolányit, és olvasói érdeklődésükkel is őrzik emlékét. (A kolozs-

vári olvasók által kedvelt írók között több külföldit is találunk, jó helyezéssel egy román szerzőt is Eminescu személyében.) Ismét a felvidékiek ragaszkodnak legkevésbé – mármint Magyarország után – a klasszikus irodalmi hagyományhoz: kedvelt íróik élvezőnyében – akár még „dobogós” helyen is – meglehetősen sok bestsellerszerző szerepel.

Az említők százalékos arányszámai még beszédesebbé teszik az összehasonlítást, ugyanis az íróknak nemcsak a sorrendje, hanem említési aránya is számít. Ahogy már szó volt róla, Magyarországon is Jókai vezet ugyan, de a könyvolvasóknak csak egyhatoda tartja kedvelt írójának, szemben a kárpátaljaiak egyharmados, és az erdélyiek 38%-os arányszámával. Érdeemes megfigyelni, hogy határon túl milyen előkelő helyezést ért el Mikszáth és Móríc Zsigmond: általában mindjárt Jókai után következnek a népszerűségi rangsorban. (Kolozsváron és Zetelakán még Petőfi előzi meg őket.) Magyarországon azonban Mikszáth említése csak az 5. helyhez elég, Móríc népszerűsége pedig erősen lecsökkent, mert nem jut be az első tíz kedvenc író közé.⁴ (Gárdonyi is éppen hogy.) Tehát a jelen és a „félmúlt” határán mozgó kedvenclisták üzenetében is ott húzódik a határon inneni és túli olvasók közötti (nem túl éles, de jól érzékelhető) választóvonal.

Az olvasókhoz (legalábbis lélekben) közel álló irodalmi értékek után nyomozást még kiegészítettük azzal, hogy rákérdeztünk az interjúalanyok *legemlékezetesebb olvasmányaira*, amelyek – akár életük korábbi szakaszaiban – maradandó nyomot hagytak bennük (ld. 24. táblázat).

Az alacsony említési arányokból is látszik, hogy meglehetősen nagy a vélemények szóródása (és a válaszadók is kevesebben voltak) így nem is tulajdonítanánk túl nagy jelentőséget a legemlékezetesebbnek mondott, de a könyvolvasóknak csak 5–10%-át megmozgató műveknek, ha azok nem *ugyanazok* lettek volna a Kárpát-medence minden szögletében, ahol magyarok élnek: Gárdonyi *Egri csillagok*-

⁴ Móríc a népszerűségi rangsorban – R. Merle társaságában – a 11–12. helyen található, utánuk Móra Ferenc következik.

járól van szó és két Jókai regényről: *A kőszívű ember fiai*-ról és *Az arany ember*-ről.⁵

24. táblázat

Legemlékezetesebb olvasmányok
Négy ország felnőtt magyar könyv olvasóinak válasza alapján (1999–2000)
 (18 éven felüli reprezentatív minták adatai: említők
 a könyv olvasók százalékában)

Sor- szám	Magyarország 2000		Szlovákia (Felvidék) 1999		Ukrajna (Kárpátalja) 1999		Szerbia (Vajdaság) 2000	
	Mű	%	Mű	%	Mű	%	Mű	%
1.	Gárdonyi: Egri csillagok	5	Gárdonyi: Egri csillagok	4	Gárdonyi: Egri csillagok	7	Gárdonyi: Egri csillagok	10
2.	Jókai: Az arany ember	4	Jókai: A kőszívű ember fiai	4	Jókai: A kőszívű ember fiai	4	Jókai: Az arany ember	8
3.	Dallos: A nap szerelmese	2	Jókai: Az arany ember	3	Jókai: Az arany ember	4	Jókai: A kőszívű ember fiai	3
4.	Jókai: A kőszívű ember fiai	2	Rejtő-regények	2	Móricz: Légy jó mindhalálig	3	Szilvási: Egy- más szemében	2
5.	Mitchell: Elfújta a szél	2	Molnár: A Pál utcai fiúk	2	Biblia	1	Tamási: Ábel	2
6.	Molnár: A Pál utcai fiúk	1	Dallos: A nap szerelmese	2	Cooper: Nagy indián könyv	1	Rejtő-regények	2
7.	Hugo: Nyomorultak	1	Grimm-mesék	1	Dumas: A három testőr	1	Mitchell: Elfújta a szél	2
N =	500 fő		586 fő		347 fő		353 fő	

⁵ A kilencvenes évek elején elkezdett kutatásunk során Közép-Európa nyolc országában tettük fel – többek között – az emlékezetes olvasmányokra vonatkozó kérdést, az ezredfordulós vizsgálati terepeink mellett Horvátországban, Szlovéniában és Ausztriában is. Az eredmény akkor is ugyanaz volt, mint most, vagyis az *Egri csillagok* volt a Kárpát-medence legemlékezetesebbnek mondott olvasmánya, továbbá akkor is *Jókai* találtak mind a nyolc országban a legkedveltebb írónak. (Gereben 1999:207–208.)

Erdélyben az ezredfordulós vizsgálat során nem tettük fel ezt a kérdést, de a kolozsvári magyarok ugyancsak ezt a három művet (csak némileg más sorrendben) említették meg legnagyobb könyvélményüként (olyan művek társaságában, mint a Légy jó mindhalálig; A Pál utcai fiúk; Dallos Munkácsy-könyvei; az Elfújta a szél stb.). Ezek a regények – néhány más ún. „kötelező olvasmánnyal” (pl. A Pál utcai fiúk) és a korábban említett (a 22. táblázatban szereplő) klasszikus íróval (Jókai, Mikszáth, Gárdonyi, Móricz stb.) együtt a különböző országokba szakadt magyarság közös kulturális talapzatának mutatkoznak. Természetesen nem csak a 100–150 éves művek tölthetik be ezt a kulturális kohéziós szerepet, de e művek és szerzők esetében manifesztálódik a leglátványosabban a kultúrnemzeti konszenzus.

A realitásokhoz való ragaszkodás jegyében hozzá kell még ehhez tennünk, hogy ennek a konszenzusnak a körvonalai nemcsak a klasszikusok, hanem olyan szórakoztató és bestseller jellegű olvasmányok körül is kialakulóban vannak, mint Rejtő Jenő, Dallos Sándor, M. Mitchell egy-egy könyve. Ugyancsak a minél realisabb kép kialakításának a szándéka mondatja velünk, hogy a „kedvenc”-listákat sem tekinthetjük „csodafegyvernek”, alkalmazásuknak természetesen fogyatékoságai is vannak. Az erényük (hogy felülemelkednek az utolsó olvasmányok konkrét egyediségében rejlő esetlegességeken) egyúttal hibájuk is: nem tudjuk pontosan, hogy mit jelent a megnevezett írók és művek „kedveltsége”, mennyiben áll a válaszok mögött igazi befogadói élmény, és mennyire vezeti a válaszokat a pusztán nosztalgia, vagy netán – mint olvasási fedezet nélkül is könnyen mozgósítható információ – egy-egy név vagy könyvcím széles körű ismertsége. Ugyanakkor úgy véljük, hogy az utóbbi esetben sem véletlen, hogy az emberek a több közismert név vagy cím közül melyiket tartják „illő” vagy „jó” válasznak.

4. Olvasói ízléskategóriák

Az ún. „kedvenc”-listák – az általunk hordozott információk némi bizonytalansága ellenére – nemcsak a konkrét nevek és művek különböző időpontokban történő feltárásával, és a változásokból kiolvasha-

tó longitudinális tendenciák „mérőköveinek” kijelölésével tesznek jó szolgálatot az olvasáskutatóknak, hanem együttes alkalmazásukkal olyan aggregált mutatók is létrehozhatók, amelyek az olvasói habitus megismerésének új, magasabb szintjét jelenthetik.

Több évtizedre visszanyúló gyakorlat szerint három (a kedvelt írókra, a nagy olvasásélményekre és a legszívesebben forgatott olvasmányfajtakra vonatkozó) kérdésre adott válaszok alapján *ízléskategóriákat hoztunk létre*, illetve a korábban létrehozott kategóriarendszerbe felmérésről-felmérésre besoroljuk a könyv olvasó válaszadókat. Az a tény, hogy a besoroláshoz három kérdés információit használjuk fel, kiegyenlítheti az egy-egy kérdés fogyatékos megválaszolásából adódó hiányosságokat, és segíti az olvasói beállítódás fő irányainak bemérését.

Az *ízlést* munkánk során olyan – *a személyiség értékrendje által irányított – válogató, illetve szűrőrendszernek* tekintettük, amely a külső szemlélő számára bizonyos minőségek igenlésében, illetve elutasításában realizálódik. Jelen esetben *olvasói ízlésről*, tehát az ízlésnek az olvasás során megjelenő (jórészt irodalmi minőségek viszonylatában testet öltő) szegmentumáról beszélünk. Mű és befogadó egymásra találását nem pusztán a kurrens olvasmányok jelentette alkalmi találkozásokon mérjük, hanem a már említett mélyebb elkötelezettségekről árulkodó kedvelt írók, olvasmányfajták és olvasmányok egy-egy olvasóra jellemző *együttese*i alapján. (Mindegyik műfajból egy-egy kérdés több nevet és címet is megnevezhetett.) Olyan „sűrített” (a kedvenc szerzők-művek esztétikai-stiláris sajátosságait figyelembe vevő) kategóriákat hoztunk létre, amelyekbe a rendelkezésre álló információk *összhatását, domináns elemét* vizsgálva soroltuk be az egyes olvasókat. (Az egyes ízléskategóriák rövid ismertetését ld. a 25. táblázatban, a módszer részletes leírását ld. : Gereben 1998/b: 118–119).

Kétségtelen, hogy a részletes kódutasítás ellenére a kódoló helyzet-megítélésén, szubjektív döntésén viszonylag sok múlik a domináns ízlés-irányok kijelölése során. Elismerve tehát ízléskategóriáink bizonyos értelemben vett „puhaságát”, a mutatót mégis olyan esszenciális információ-hordozónak tartjuk, amely immár három évtizednyi kutatásainkban került „bevetésre”, és tapasztalataink szerint meglehetősen híven és koherens módon tájékoztatott a társadalom ízlésorientációjának főbb irányairól.

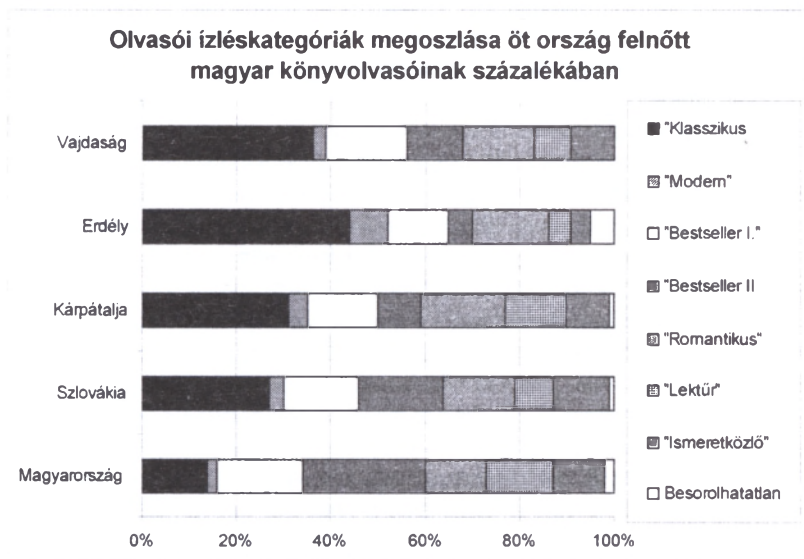
**Olvasói ízléskategóriák
öt ország felnőtt magyar könyvolvasóinak százalékában (1985–2000)**
(18 éven felüli reprezentatív minták adatai)

A „kedvenc”-listák alapján megállapított ízléskategóriák	Magyarország 2000		Szlovákia (Felvidék)	Ukraina (Kárpátalja)	Románia (Erdély)	Szerbia (Vajdaság)
	1985	2000	1999	1999	1998	2000
„Modern” (az értékes kortárs, illetve a nem hagyományos XX. sz-i irodalom dominanciája)	5	2	3	4	8	3
„Klasszikus” (a XIX–XX. sz-i realista klasszikusok dominanciája)	20	14	27	31	44	36
„Bestseller I.” (a nagy irodalom látszatát keltő félművészi ill. álművészi irodalom dominanciája – értékes művek társaságában)	18	18	16	15	13	17
„Bestseller II.” (bestseller kedvencek önmagukban, ill. egyéb szórakoztató irodalom társaságában)	18	26	18	9	5	12
„Romantikus” (a XIX. sz-i romantika dominanciája)	14	13	15	18	16	15
„Lektűr” (a szórakoztató irodalom direkt műfajainak dominanciája, esetleg romantikával)	18	14	8	13	5	8
„Ismeretközlő” (kizárólagosnak tűnő nonfiction érdeklődés)	5	12	12	9	4	9
Besorolhatatlan	2	1	5	1	5	0
Összesen	100	100	100	100	100	100

A 25. táblázat (ld. 17. ábrát is) első tanulsága, hogy az interiorizált értékekre alapozó ízlés sokkal kevésbé változékony, mint az aktuális olvasmányokban kifejeződő olvasói érdeklődés. Az anyaországban másfél évtized alatt a hét kategória közül csak háromnál mutatkozott jól érzékelhető (de nem túl jelentős) eltérés: a klasszikusok kedvelésén

nyugvó ízléstípus arányszáma csökkent, az értékesebb művekkel nem társuló sikerkönyvek preferálására alapuló „bestseller II.” kategória, valamint a szépirodalmi érdeklődés híján ismeretközlő művekre fókuszáló olvasói beállítódás viszont erősödött. Vagyis a társadalom ízlésállapotának hangsúlyeltolódásaiban is megfigyelhető – szolidabb mértékben – az olvasói érdeklődés átrendeződésének két alaptendenciája: a *kommercializálódás* és a *prakticizálódás*.

17. ábra

Ami pedig a *határon túli ízlésszerkezeteket* illeti, a magyarországitól való legjelentősebb eltérések főleg azokon a pontokon mutatkoznak, ahol az anyaország a longitudinális változásokat produkálta: a „klasszikus” ízléskategória tekintetében a határon túli régiók (főleg Erdély, és legkevésbé Felvidék) erősen vezetnek, a szórakozói–fogyasztói attitűdökre alapozó „bestseller II.” kategória esetében viszont „alulteljesí-

tenek”. A képlet tehát hasonlatos az aktuális olvasmányokra (és azok szerzőire) vonatkozó megfigyeléseinkkel: *a határon kívüli régiók felnőtt magyar olvasóinak olvasáskultúrája értékorientáltabb és hagyomány-őrzőbb, mint a magyarországi könyv olvasóké.*

Szeretnénk néhány információval szolgálni az egyes ízléskategóriák Kárpát-medencei viszonylatban (tehát összes vizsgálati terepünkön észlelt) *rétegspecifikus* vonásairól is. Korábbi tapasztalatainkat megerősítve, a „bestseller” ízlésorientáció erősen „nőies” maradt, a cselekményesebb–kalandosabb „lektűr” pedig – az „ismeretközlő” típusal együtt – erősen „férfias”. A „klasszikus” ízlésszint (valamint a „romantikus”) inkább az idősebb korcsoportokhoz kötődik, a „lektűr” a fiatalabbakhoz, a „bestseller” pedig inkább (ez nem teljesen általános) a középkorúakhoz.

Az iskolázottság mértéke most is markáns változónak bizonyult: a „modern” ízlésképlet jelenléte az érettségi szinttől kezdve érzékelhető, és főleg a diplomások sajátja. A sikerkönyvek preferálása mellett irodalmi értékeket is felvonultató „bestseller I.” kategória is együtt erősödött a végzettség szintjének növekedésével; ellentétben a „romantikus” ízléstípussal, amelynek részaránya a végzettség emelkedésével egyre inkább csökkent. (Ami arra enged következtetni, hogy a romantikus irodalom manapság nem annyira klasszikus érték hordozóként, hanem inkább afféle régimódi kalandregényként funkcionál.) A „lektűr”-től és „bestseller II.”-től, a kikapcsolódásra és szórakozásra beállított ízlésszint két változatától a diplomások tartják távol magukat leginkább, és az általános- és a szakiskolai végzettséghez, valamint a fizikai foglalkozású (és a nem diplomás szellemi foglalkozású) rétegekhez áll a legközelebb. Legsajátosabban a (realista) klasszikus irodalom preferálására alapozó „klasszikus” ízléstípus társadalmi bázisa alakult: egyfajta kétarcúság jegyében (akárcsak a kilencvenes évek első felében) egyrészt a legalacsonyabb, másrészt a legmagasabb végzettségi szinthez kötődött a legerősebben. Vagyis a „klasszikus” kategória két alapvetően eltérő irányultságú ízléstípust rejt magában: az egyik az érthetőségre és a közismertségre helyezi a hangsúlyt, a másik pedig a veretes esztétikai-kulturális értékre. Ez kifejeződik a munkamegosztás szerinti rétegek ízlésorientációjában is: általában több

ország magyar társadalmában az értelmiség és a nyugdíjas réteg jelenti a klasszikusok fő olvasói bázisát. Vannak azonban olyan magyar közösségek is (ilyen a kárpátaljai és a vajdasági), ahol még leginkább a diplomások tűnnek az irodalmi hagyományörzés (és vele a „klasszikus” ízléskategória) fő letéteményesének; Erdélyben pedig az értelmiség az ezredfordulón volt kivonulóban a klasszikusokat az átlagosnál jobban kedvelők táborából.

Némi leegyszerűsítéssel a „modern” és a „bestseller” ízléstípusok (de a „lektűr” is) inkább urbánus, a „romantikus”, és némileg a „klasszikus” kategória pedig inkább rurális jelenségeként írható le. Az eddig ismertetett összefüggések már a kilencvenes évek első felében is észlelhetők voltak. Az egyes *régiók* olvasói arculata azonban az ízlést illetően változni látszik. Magyarországon a „klasszikus” típust – a hetvenes–nyolcvanas években észlelt helyzettel ellentétben – mintha már nem az Alföldön, hanem (a „modern” kategóriával együtt) a Dunántúlon preferálnák inkább, a „lektürt” viszont kifejezetten Kelet-Magyarországon. A viszonylag kis különbségek ellenére megfordulni látszik a régebbi tendencia, amely a minden tekintetben (az olvasás gyakorisága terén is) elmaradottabb Kelet-Magyarország ízlését hagyományörzőbbnek, a nyugatiét pedig hedonisztikusabbnak mutatta.⁶ Magyarország határain kívül, konkrétan a Felvidéken és Kárpátalján viszont még érvényesülni látszik a nyugat–kelet tengely: kelet felé szerényen növekszik a hagyományörző attitűd, s vele a „klasszikus” és a „romantikus” kategória részaránya, Erdélyben és a Vajdaságban viszont inkább az észak–dél tengely mentén lehet némi különbségeket észlelni (Dél-Erdélyben a „romantikus”, Észak-Bácskában a „lektűr” pozíciója látszik erősebbnek az átlagosnál).

Határon túl a *kisebbségi helyzet fokozatait* is rendszeresen használtuk magyarázó változóként. Nem átütő erővel, de most is érvényesül a szórványsituáció (magyarok adott településen belüli aránya 30% alatt), ill. általában a kisebbségi (az 50% alatti) helyzet nagyobb vonalza a klasszikus (Erdélyben inkább a romantikus) irodalomhoz, míg

⁶ A regionális különbségek alakulásáról (a tizenéves korosztályra vonatkozó adatokkal együtt) részletesebben lásd: Gereben–Nagy A.: 2003.

ahol a magyarság lokálisan erősebb (70, illetve 90%-os) többségben van, általában az átlagosnál magasabbnak bizonyultak a szórakoztató irodalom („lektúr” és „bestseller-II.” kategóriák) iránti affinitás mutatói. (Így adódhatott, hogy a „lektúr” ízlésképletnek erősebbek a pozíciói Székelyföldön, mint Dél-Erdélyben.) Úgy tűnik, a kisebbségi helyzet különböző fokozatainak az ízlésorientáció jellegével való kapcsolata a kilencvenes évek elejéhez képest valamelyest meggyengült, s a Vajdaságban nem is nagyon észlelhető. Mindazonáltal elmondhatjuk, hogy a korábban is említett *Máté-effektus*, vagyis a hátrányok halmozódásának tendenciája⁷ a kisebbségi helyzetben továbbra is rendhagyó módon működik, és a *kisebbségi hátrányok kulturális kiegyenlítésének irányába* hat. (Végül is ezt tapasztaltuk az olvasás gyakoriságának vizsgálatakor is!)

Az iskolai tanulmányok nyelvválasztása – ugyancsak a korábbi tapasztalatokhoz hasonlóan – kettős kapcsolatot sejtet: egyrészt több helyütt érvényesül a tétel, hogy a végig anyanyelven folytatott tanulmányok elősegítik a klasszikusok kedveltségét, a vegyes, illetve végig többségi nyelvű iskoláztatás pedig a szórakoztató (és szakmai!) olvasmányok preferálásának kedvez; másrészt viszont a vegyes tannyelv (az értelmiségi réteghez, és az olvasás terén tendenciaszerűen jobban teljesítő fokozott kisebbségi helyzethez való kötődése miatt) ugyancsak inspirálhatja a magasabb nivójú ízléskategóriák kialakulását.

Ami pedig a magyar nyelvű könyveknek az éves olvasmányanyagban belüli arányát illeti, az ízlésformációkkal való kapcsolatában nem lelhető fel átütő tendencia. Még leginkább a magas (90% feletti) arálynak a „romantikus”, az alacsony (5% alatti) arányszámnak az „ismeretközlő” kategóriával való kapcsolata érdemel említést.

⁷ Pontosabban a Máté-effektus esetében – ahogy ezt már a II/4. fejezetben kifejtettük – a kulturális hátrányoknak az egyéb természetű társadalmi (szociális, iskolázottsági, egészségügyi stb.) hátrányokhoz való csatlakozási hajlandóságáról van szó; valamint a másik oldalon a kulturális előnyöknek az egyéb társadalmi előnyökhöz való vonzódásáról. A Máté-effektusnak a kilencvenes években a határon túl észlelt jelenségeiről ld: Gereben 1999: 211–213.

Ha az *ezredforduló* több országban élő magyar könyvolvasóinak ízlés-állapotáról valamilyen (szükségszerűen elnagyolt) *összegző* képet akarunk rajzolni, a 17. ábra segítségével magyarországi felnőtt könyvolvasók *egyhatodát* jellemezhetjük az irodalmi érték iránti (inkább több, mint kevesebb) fogékonysággal. (Ez az arányszám úgy jött ki, hogy összegeztük a „modern” és a „klasszikus” ízlésszintek képviselőit. Igaz, hogy a „klasszikus” kategóriát szociológiai értelemben kétarcúnak találtuk, de a kevésbé értékcentrikus – mennyiségileg kisebb – rész kiesését a „bestseller I.” kategória fogékonyabb hányada pótolni tudja. A „romantikus” kategóriával – annak jelenleg többnyire kommerciális funkcionálása miatt – e téren nem számolhattunk.) Az említett fogékony és igényes magyarországi egyhatodrésznek Szlovákiában *egyharmados*, Kárpátalján és a Vajdaságban mintegy *40-40%-os*, Erdélyben pedig kb. *50%-os* arány felel meg, vagyis a sorrend a már sokszor észlelt képletet formázza: *legjobb Erdély, legrosszabb Magyarország teljesítménye, és a határon túli magyar közösségek közül a felvidéki mutatók állnak legközelebb az anyaországhoz.*

Új világ köszöntött ránk, amely az olvasáskultúrában (is) új korszakot hozott. A szépirodalom térképünkben – a demokrácia professzionális politizálási színtereinek kiépülésével – jelentős pozíciókat veszített a társadalmi életben. Számolnunk kell azzal, hogy az olvasmány-szerkezetben is további tereket veszít. Szembe kell néznünk azzal is, hogy a szépirodalmon belül tovább nő a felületesebb, a világ divathulámain hozzánk érkező új keletű olvasmányok népszerűsége, és csökken a hagyományos érték, a klasszikusok, és általában a magyar irodalom szerepe. Vagyis a vizuális kultúrában korábban is radikálisabban jelentkező globalizációs jelenségek (amelyek sokszor az amerikanizálódás köntösét veszik magukra) immár egyre nagyobb tért hódítanak az olvasáskultúrában is. (Nagy A. 1997)

A határon túli magyarság egyelőre még többé-kevésbé ellenáll e tendenciának, de Magyarország – Laokoónként – már e „szép új világ” kígyójának foglya. Nagy kérdés, hogy mik a távolabbi jövő esélyei, és bízhatunk-e az észlelt tendenciák megváltozásában? És vajon mi adhat ösztönzést a határon túl élőknek e minőségileg jobb olvasási arculat megőrzéséhez? Vagy egyszerűen csak fáziskésésről van szó, és

Magyarország jelene kikerülhetetlenül az ő jövőjük? Nem egyszerű a válasz ezekre a kérdésekre. Válsz helyett a következő fejezet is egy újabb kérdést vet fel.

5. Szükség van-e a klasszikusokra?

A klasszikusokról eddig is meglehetősen sokszor volt szó. Most, hogy kifejezetten nekik szenteljük ezt a fejezetet, pontosan tisztázni kell a fogalmat. *Klasszikusokon* – a Világirodalmi lexikon Ciceróra visszavezetett értelmezéséhez⁸ (de egyúttal a művelődésszociológiai felmérések tapasztalataihoz is) közelítve – az *elsőrendű, kiváló, mintaszerű* irodalmi művek alkotóit, praktikusán jórészt a XIX. században, illetve a XX. század első felében alkotó írókat értjük, akik jelentős mértékben (de korántsem teljesen) az ún. magyar nemzeti klasszikusok közül kerülnek ki.

Láttuk, az ezredforduló Magyarországn az olvasó társadalom csak nagyon szerény mértékben érdeklődik a klasszikusok iránt. Továbbá erősen csökkent az irodalomtudósok és az irodalompedagógusok által irodalmi értéknek tekintett olvasmányok mennyisége, és általában a szépirodalom különböző műfajainak az olvasottsága. (A határon túli magyar olvasókra ez nem vonatkozik, de lehet, hogy egy-két évtized múlva már rájuk nézvést is igaz lesz az állítás.) Vagyis a jelek szerint a *mai kor embereinek nem, illetve nagyon kevésbé kellene a klasszikusok*. Ebből persze nem következik az, hogy a klasszikusok „ideje lejárt”, hisz nem tudjuk, hogy közülük kik és mikor „támadnak fel” újra, kik és mely műveikkel jönnek ismét „divatba”. A jelenlegi apályos társadalmi érdeklődés azonban felveti a kérdést: korszakunk olvasója voltaképpen *mit utasít el a klasszikusokban*, illetve mi mindent veszít mellőzésükkel?

A kérdés újabb kérdéseket gerjeszt, amelyek egyúttal hipotetikus (és vázlatos) válaszkísérleteknek is tekinthetők. Így például elképzel-

⁸ Világirodalmi lexikon 6. kötet. (Főszerk.: Király István) Bp. 1979. Akadémiai K. (Lásd a „klasszikus” címszót.)

hető-e, hogy a J.-F. Lyotard-féle „nagy narratívák” végét jelentő poszt-modern korszak nemcsak a nagy filozófiai társadalomértelmezések érvénytelenedését, hanem a klasszikus irodalmi „*nagy elbeszélések*” társadalmibefogadói kiüresedését is magával hozza? E kérdésnek van egy praktikus vetülete is: a mai felgyorsult életritmus az olvasási szokásokat is átalakította. Korunk tipikus befogadója kevésbé kedveli a terjedelmes, nagylélegzetű, a széles társadalmi pannókat felvonultató, részletes leírásokat tartalmazó irodalmi alkotásokat. De a divatos bestsellerek között is akadnak kifejezetten terjedelmes művek! Lehet, hogy elsősorban nem is a terjedelemmel, hanem a hagyományos és „tempós” elbeszélésmóddal, s még inkább a klasszikus művekre többnyire jellemző valamilyenfajta *teljesség- és harmóniaigénnyel* van a „baj” – vagyis mindazzal, ami „nagy elbeszélések” avatta őket?

Újabb színfolttal gazdagodik problematikánk, ha vizsgálatunk látóterébe vonjuk az *elit- és tömegkultúra* dimenzióját. Láthattuk a felmérések adataiból, hogy a klasszikusok érték-világával szemben a kommersz tömegkultúra produktumai újabb és újabb hadállásokat foglaltak el, egyre inkább kiszorítván az előzőt a népszerűségből. Sajátos helyzet adódott, ugyanis a hatvanas évek első felére – az esztétikai értelemben vett elit-kultúra befogadása vált tömeges méretűvé, és sokak számára a valódi művészet népszerűbb, közérthetőbb vonulatai (pl. a romantikusok) jelentették a szórakoztató tömegkultúrát, vagyis a klasszikusok egyúttal elit- és tömegigényt is kielégítettek. A képlet perze leegyszerűsített, és két momentummal okvetlenül kiegészítendő. Az egyik, hogy akkor (a propaganda-ízű kortárs, valamint a háború előttről maradt régebbi „ponyva”-irodalmat leszámítva) kevésbé álltak rendelkezésre a kommersz jelzővel ellátható tömegkultúra olvasható (és egyéb) produktumai. (A televízió például Magyarországon még csak akkortájt volt elterjedőben.). A másik megjegyzés elvi jellegű, amely korábbi olvasási adataink értelmezéséhez is okvetlenül szükséges: abból a tényből, hogy az emberek régen jórészt klasszikusokat olvastak, még nem következett okvetlenül azok elmélyült, „üzenetközeli” befogadása. Az olvasatok milyenségéről ugyan nem rendelkezünk egzakt információkkal, de abból a tényből, hogy a klasszikusok hatvanas évekbeli népszerűsége a legkülönbözőbb végzettségű és foglalkozású

rétegekre egyaránt jellemző volt (az iskolázottsági szint emelkedésével inkább csak a magyar és a világirodalom aránya változott – az utóbbi javára)⁹, joggal következtethetünk a befogadás milyenségének jelentős eltéréseire. Ugyanakkor felvethető, hogy a lektűrigényeket, kulturálisan gyümölcsözőbb módon lehetett olvasmányos klasszikusokból (pl. Jókai műveiből) kielégíteni, mint az eleve kommerciális „álirodalmi” termékekből.

A klasszikusokhoz való viszonyunk kérdését a P. Bourdieu nyomán sokat emlegetett ún. *kulturális tőke* szemszögéből, s azon belül az utóbbi évtizedek magyarországi történéseinek aspektusából is megközelíthetjük. A történelmi helyzet úgy hozta, hogy az 1956-os forradalom leverése utáni korszakban a politikai hatalom birtokosai és holdudvaruk lényegében a Bourdieu-féle valamennyi tőketípust (politikai, gazdasági, társadalmi, kapcsolati és kulturális tőke) uralták, de a hatalommal bensőleg szembenálló társadalmi erőknek a hatvanas évektől még leginkább a kulturális tőke megszerzésében és birtoklásában adódtak önmegvalósítási lehetőségei. A kultúra, azon belül a művészet (s kitüntetett szerepben az irodalom) a politikában kimondhatatlan dolgok rejtjelezett üzeneteit hordozta, és az irodalom (alkotás és befogadás egyaránt) – egyébként a magyar történelemben nem először – erős politikapótlék (sőt esetenként tudomány- és valláspótlék) szerepet is betöltött, s ez felértékelte társadalmi jelentőségét. (Nem lehet véletlen, hogy a rendszerváltozás után – természetesen más tényezőknek is betudhatóan – jelentősen visszaesett a társadalom művészetek és irodalom iránti érdeklődése, és [tovább] csökkent az érdeklődés minőségi színvonala is.) Visszatérve a kulturális tőke kérdésére, ezt a hatvanas évek első felében a társadalom jelentős része számára a klasszikus irodalom, s azon belül is elsősorban a nemzeti klasszikusok testesítették meg. Az ezredfordulóra ez a helyzet – mint láttuk – gyökeresen megváltozott. A klasszikusok „elöregedését” Bourdieu termé-

⁹ Mándi 1968:90–91. Hozzátehetjük, hogy 1962-ben minden társadalmi rétegnek – beleértve az értelmiséget és az egyetemi hallgatókat is – Jókai Mór volt a legolvasottabb írója. (Mit olvasunk? 1965:24.)

szetes folyamatnak tartja: „A szerzők, az iskolák és a művek társadalmi előregedése abból a küzdelemből fakad, amely a maradandót alkotók (...) és azok között folyik, akik maradandót csak úgy alkothatnak, ha múltba taszítják azokat, akiket érdekük a fennálló tényállás örökkévalóvá tételéhez és a történelem menetének megállításához köt.” (Bourdieu 1998:182.) Bourdieu-nek a francia művelődéstörténet példára alapozott megállapítását általában véve is igaznak fogadhatjuk el, de a konkrét magyar helyzettel való szembesítése sajátos eredményre vezet. A kommunista diktatúra körülményei között (és talán már előtte is) nálunk a klasszikusok eleve nagyon „öregek” voltak: a társadalom által is visszaigazolt, a megbízható és stabil értékűnek (és sokak által befogadhatónak) tekintett klasszicitással nagyjából a XIX. és kevésbé a XX. század első felének alkotói rendelkeztek. És ha a klasszicitás feltételei közé a későbbi korszakokra nézvést is beiktatjuk a társadalom visszaigazoló gesztusát, azt kell mondani, hogy a magyar irodalomból a Jókai–Mikszáth–Gárdonyi–Móra–Móricz nevével fémjelzett prózaíró¹⁰, és a (más felmérési technikákkal regisztrált) Petőfi–Arany–Ady–Babits–József Attila–Radnóti költővonulattal lényegében *kihaltak a klasszikusok*. A szocializmus ellenszelében ugyanis (és talán nemcsak amiatt) az Illyés Gyula–Németh László–Déry Tibor–Tamási Áron vonulat (és a Weöres Sándor, Pilinszky János, Nagy László nevével jellemezhető költőgenerációk) össztársadalmi méretekben nem válhattak klasszikussá, legfeljebb csak egyes társadalmi rétegekben vagy régiókban (mint pl. Tamási – az élő Sütő Andrással együtt – Erdélyben). Azóta pedig végképpen nincs nyoma a társadalom szélesebb körei által elfogadott klasszicitásnak: a tegnapelőtt

¹⁰ Az említett neveket az 1964-es, és a fiatalabb korosztályokra is kiterjedő 1962-es felmérés olvasottsági listáinak a másodvonalában olyan magyar írók egészítik ki, mint Fekete István, Molnár Ferenc, Benedek Elek; és a világirodalom olyan rangos képviselői, mint V. Hugo, Tolsztoj, Zola, Mark Twain, Gorkij, Balzac, Maupassant, T. Mann, Dickens stb. Itt említjük meg, hogy a hatvanas években a népszerűségi listáknak csak a harmadvonalában találkozhatunk olyan (eltérő „fajsúlyú”) szerzőkkel, akik (Gorkijon kívül) a szocialista rendszer direkt támogatóiként felvonultathatók voltak: Solohov, Berkesi, Illés Béla. (Vö.: Mándi 1968:107.); (Mit olvasunk? 1965:24.)

klasszikusait a népszerűség piedesztálján nem a tegnapi vagy mai klasszikus-jelöltek, az irodalmi közvélemény (Bourdieu kifejezésével: „mező”) által értékesnek tekintett kortárs írók váltották le, hanem a tömegkultúra és a „kvázi-irodalom” iparosai. (Ami természetesen nem jelenti azt, hogy a „valódi” irodalom egyes képviselői manapság is ne érnének el – akár nemzetközi elismerésekkel társított – jelentős rétegsíkokat.) Klasszikusaink elvesztésével tehát – úgy tűnik – *megfogyatkozott a társadalom kulturális tőkéje*. És mintha elvesztettük volna az *irodalmi kánon* biztos fogódzóit is. Vagy új irodalmi kánon jött volna létre, amelyet a társadalom még nem tudatosított?

Szegedy-Maszák Mihály írja: „Az olvasó beavatottsága (kompetenciája) legalábbis részben azon is múlik, él-e tudatában valamilyen kánon, azaz kulturális nyelvtan, a hitelesnek számító értelmezések öröksége.” Majd, a „mértéknek” számító *kánon*, és a „hamisnak” (nem hitelesnek) tekintett *apokrif* fogalmának tisztázása után, megjegyzi: „...a kánonok a képzelet termékei, ezért lerombolásuk épp úgy nem végleges, mint megteremtésük” (Szegedy-Maszák 1993: 60). Az olvasó tudatában működő (vagy elhomályosult) „kulturális nyelvtan” alapjait a gyermekkori olvasmányélmények és az iskolai irodalom-oktatás rakja le. Az iskolai tanrend mértékadó művei évtizedekkel ezelőtt is, ma is főleg a világ- és a magyar irodalom klasszikusaiból álltak és állnak, és ez a tény nemcsak a régebbi, hanem az ezredfordulós felmérések olvasási adataiból is kitetszik.¹¹ De azok is ilyenfajta élményekkel töltődtek az iskolában, akik 2000 őszén végzett vizsgálatunk szerint a D. Steel, R. Cook és Lőrincz L. által vezetett olvasottsági listát produkálták! Igaz, láthattuk, hogy ha „legkedvesebb íróik” (tehát nem az aktuálisan olvasott szerzők) után érdeklődtünk, akkor a népszerűségi rangsor élményzöngyébe (divatos bestseller-szerzőkkel váltakozva) meglehetősen sok klasszikust szavaztak be még 2000-ben is. Tehát a kánon halvány nyo-

¹¹ Nagy Attila 2001 tavaszán végzett felmérése azt tanúsítja, hogy a 15–17 éves középiskolás fiatalok legutóbbi olvasmányainak több mint felét a magyar és világirodalom (jórészt kötelezően olvasott) klasszikus művei teszik ki. Úgynevezett „legkedvesebb” (s nem okvetlenül aktuálisan olvasott) íróik zöme szintén a klasszikusokból áll. (Nagy A. 2003:81–89.)

mokban még él, de úgy, mint valami ünnepi (múzeumi?) értékrend, ami a valóságos kulturális választásokat kevésbé befolyásolja. A hatvanas évek elején – több tényező eredményeként – még nem így volt, a kánon nemcsak az ünnepi tudatban, hanem a hétköznapi életben is meglehetősen jól funkcionált. Bár egyet kell értenünk Bourdieu-vel és Szegedy-Maszák Mihállyal, hogy a kánonok változhatnak (másnak adják át helyüket, de vissza is térhetnek), úgy véljük, hogy Magyarországon egyelőre – társadalmi relációban – még nem maga a kánon változott meg elsősorban, hanem annak *hatékonyasága*, a hétköznapi kultúrában való érvényesülése. Ez persze önmagában is elég nagy változás, és minden bizonnyal összefügg az *értékszemlélet* utóbbi évtizedekben tapasztalt jelentős átrendeződésével, amely – erős leegyszerűsítéssel – az anyagi, haszonelvű, racionális gondolkodás és az önérvényesítő szándék erősödésének, valamint a hagyományos közösségi és a kulturális értékek gyengülésének irányában hatott. (Andorka 1994; Füstös–Szokolczi 1994; Gereben 1998/b.) Vajon igazuk lesz-e a posztmodern gondolkodóknak, akik részint a kánonok végleges elenyészéséről, részben pedig arról beszélnek, hogy a kánont az egymással össze nem egyeztethető – történetiségen kívül helyezett – művek halmaza váltja fel? Egy ilyen – időrendből és történelemből kiemelt – amerikai gyűjtemény élményének hatására írja Szegedy-Maszák: „...a történelem tagadása nemcsak a kései huszadik századot jellemző korjelenség, de legalábbis bizonyos mértékig a történeti tudat viszonylagos szegénységének is következménye, s ennyiben amerikai sajátosság is”. (Szegedy-Maszák 1993:65.)

És végül felmerül egy kérdés, amely lehet, hogy némelyek számára provinciálisan hat, de egy provinciákon élő közösség számára mégis nagyon fontos, mondhatni sorskérdés: amennyiben a művészeti-irodalmi kánonnak része a *nemzeti kánon* is, annak elhalványodása, esetleges *felváltása valamilyen globális kánonra nem érinti-e tragikusan a nemzeti identitás és a nemzeti lét fennmaradási esélyeit*? A nemzet fogalmának a nyelvvel és az irodalommal való szerves kapcsolatáról – amint már kiderülhetett a korábbiakból is – a szerző is hasonlóan gondolkodik, mint az idézett irodalomtudós: „A nemzet az irodalmár szemszögéből nézve szövegközöttség, sokféle nyelvi megnyilatkozás

összhatása. A sokrétegű nyelv a nemzetnek megteremtője, az irodalom pedig a nemzet önértelmezése. A nyelv ismerettár, amennyiben közös emlékezet és közlés (kommunikáció), amely képzeletbeli közösséget teremt.” (Szegedy-Maszák 2002:150). Szegedy-Maszák Mihály találó mondatait továbbgondolva megkockáztatjuk az állítást, hogy a nemzet nemcsak „szövegközöttség”, hanem egyenesen *szövegközösség*, amely csorbul azáltal, ha „alapszövegei”, „nagy narratívái” tendenciát kirajzoló méretekben feledésbe merülnek, és nem újabb „nagy elbeszéléseknek”, hanem a nemzetközi szórakoztatóipar termékeinek adják át a helyüket. Egyelőre a szétszakított nemzetnek még van közös nyelve, és – mint láhattuk – vannak olyan közös „szövegei”, amelyek megengedik egy közös „kulturális talapzat” tételezését.

Nyelvészek és irodalmárok – a világ gazdasági és kulturális egységességi folyamatait szemlélve – nem zárják ki egyes kisebb nyelvek és irodalmak megszűnésének a lehetőségét. Az egyes „szövegközösségek” felelőssége és feladata, hogy magukat – *miközben más „szövegközösségek” kultúrájával is folyton gazdagodnak* – a „sajátosság méltóságának” (Sütő András) megőrzésére megszervezzék. Igaz, klasszikusok, kánonok és történelmi tudat nélkül is lehet élni. Ez a mértékek, minták és hagyományok nélküli élet nyilván korlátok nélküli lenne, és felettébb „szabad”. Abban viszont a magunk részéről kételkedünk, hogy ez a fajta szabadság egyúttal tartalmas, harmonikus és boldog életet is hozna.

VII. MÚLT- ÉS JÖVŐKÉP MINT AZ IDENTITÁS RÉSZE

Az identitástudatnak, így a nemzeti azonosságtudatnak is van egy *időbeli dimenziója* is, amelyben a hovatartozás-tudat fogódzóit kereső egyén megpróbálja a maga vonatkozási csoportjait – minél biztosabb kötődése érdekében – „hátrafelé” (a múltban) és „előrefelé” (a jövőben) is „kipányvázni”.¹ A nemzet mint közösség múltjának identifikáló erejéről írja Csepeli György: „A nemzeti élet múltban lezajló drámai fordulatainak színheleyei, szereplői [...] kiválóan alkalmasak arra, hogy jelkép, s ezáltal nemzeti érzést ébren tartó tisztelet kiváltóivá váljanak.” (Csepeli 1992:81)

A posztmodern elmélet előző fejezetben érintett történelemnélküliségének koncepcióját a Kárpát-medence magyarsága még nem nagyon tette magáévá. Láthattuk a III. fejezetben, hogy az identitástudatnak vissza-visszatérő eleme volt a történelmi múlt és a különböző történelmi eseményekhez köthető ünnepnapok emlegetése. Ahogy 1995-ben készült interjúink egyikében egy vajdasági interjúalany mondta: „Nagyon nagy baj, ha valaki nem ismeri, vagy elfelejti gyökeireit, akkor koronája se lesz neki...” Kevésbé metaforisztikus kifejezéssel szólva úgy szoktuk ezt mondani, hogy ha valakinek nincs múltja, annak nem lesz jövője sem. Természetesen nem mindenki gondolja ezt így: meglehetősen sokan vannak, akik – ha tételelesen nem is tagadják – de a hétköznapiok sodrában nem élik meg, nem mélyítik el (vagy nem osztják) ennek a gondolatnak a tartalmát.

Sajnos nem tudjuk megmondani, hogy vizsgálati mintáinknak az a 30–50%-os, egyáltalán nem lebecsülhető hányada, amely a történelmi tudat szondázására szolgáló kérdéseinket rendre érdemi válasz nélkül hagyta, vajon milyen megfontolásból tette ezt. Igaz, kérdéseink némi történelmi ismeretet is feltételeztek: nyitott kérdésként a pozitívan, illetve negatívan megítélt történelmi személyiségek és események után érdeklődtünk. Pontosabban így tettük fel a kérdést, hogy pl. „*Vannak-e olyan történelmi személyiségek, akiket Ön különösen nagyra becsül. (S ha igen, kik azok?)*”

¹ Jelen esetben eltekintünk a történelmi tudat (és jövőkép) elmélyültebb tanulmányozásától (mindkét témával behatóbban foglalkoztunk korábbi kutatási beszámolóinkban (Gereben 1999), információinkat az olvasáskultúráról és az identitástudatról mondtak kiegészítőjének szánjuk.

A többi témára is hasonlóképpen kérdeztünk rá, tehát adtunk egy lehetőséget, hogy a kérdezett a „nincs” válasszal üsse el a kérdést. (Ezek aránya – a pozitív történelmi személyiségek esetében – 25–30% között mozgott, csak a Vajdaságban érte el a 35%-ot). Ehhez járult még az a 10-15%-nyi csoport, amelynek tagjai egyszerűen nem válaszoltak a kérdésre.² Ezek az adatok óvatosságra intenek minket a történelmi tudat témakörében nyert válaszok elemzése során: tudnunk kell, hogy elsősorban az érdeklődőbb, iskolázottabb és olvasottabb, valamint identitását tudatosabban megélő személyek véleményét van lehetőségünk tanulmányozni. Mivel az olvasmányok világából is csak a pozitív élményként őrzött szerzőket és műveket elemeztük, az alábbiakban a történelmi személyiségeknek és eseményeknek is a pozitív változatával fogunk foglalkozni (ld. a 26. és 27. táblázatokat).

A legpozitívabban megítélt történelmi személyiségek panteonjában – a 26. táblázat szerint – 2000 végén Magyarországon olyan nevek szerepeltek, mint Széchenyi István, Kossuth Lajos, Szent István, Petőfi Sándor, Mátyás király, továbbá II. Rákóczi Ferenc, Kádár János, Deák Ferenc. A névsor és a sorrend szinte teljesen megegyezik az 1993-as magyarországi élmezőnnyel. (Gereben 1999: 155). (Az érdekesség kedvéért megjegyezzük, hogy a közvélemény által fontosnak, példaadónak minősített történelmi szereplők jórészt a rendszerváltozás utáni Magyarország bankjegyein is megjelentek – Kádár személyétől most vonatkoztatunk el.) *A Széchenyi–Kossuth „versengés” aktuális győztesének az ezredfordulón Széchenyi István bizonyult.*³

Ha figyelmünket a *határon túli magyarokra* is kiterjesztjük, a reprezentatív vizsgálatok adatai szerint a nagyra becsült történelmi személyiségek sorát két régióban is – Erdélyben és Kárpátalján – Kossuth Lajos vezeti, Széchenyi mindkét helyen csak az 5–6. helyre került.

² A negatív megítélésű személyiségek és események esetében még nagyobb volt a választ kikerülő és elutasító aránya, különösen Magyarországon. Egyesek talán ideológiai jellegűnek érezték a kérdést, vagy egyszerűen úgy vélték – ez a nyitott kérdések hátránya – hogy nem fért bele az idejükbe a némi elgondolkodást kívánó válasz.

³ A magyarországi középiskolások között szintén Széchenyi a legnépszerűbb történelmi személyiség, és az élmezőnyük többi szereplője is megegyezik a felnőtt lista első öt személyiségével. (Nagy A. 2003:99.)

26. táblázat

**Kifejezetten nagyra becsült történelmi személyiségek
öt ország felnőtt magyar népességének százalékában
(1998–2000)**
(18 éven felüli reprezentatív minták adatai)

Sor- szám	Magyarország (2000)	Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Románia (Erdély) 1998	Szerbia (Vajdaság) 2000
1.	Széchenyi (21,1)	Szent István (17,5)	Kossuth (18,3)	Kossuth (16,6)	Tito (19,6)
2.	Kossuth (17,3)	Petőfi (13,5)	Rákóczi F. (12,3)	Mátyás király (13,1)	Szent István (16,5)
3.	Szent István (15,0)	Kossuth (12,6)	Petőfi (11,9)	Szent István (9,4)	Mátyás király (9,6)
4.	Petőfi (12,1)	Széchenyi (9,3)	Szt. István (8,6)	Petőfi (7,8)	Kossuth (7,6)
5.	Mátyás király (11,6)	Mátyás király (6,4)	Antall J. (7,8)	Széchenyi (6,8)	Széchenyi (3,9)
6.	Rákóczi F. (5,8)	Rákóczi F. (5,3)	Széchenyi I. (7,4)	Rákóczi F. (6,2)	Petőfi (3,7)
7.	Kádár J. (4,1)	Antall J. (2,4)	Mátyás király (6,0)	Bethlen G. (3,9)	Hunyadi J. (2,8)
8.	Deák F. (2,2)	Jézus (1,9)	Zrínyi Ilona (4,6)	Tőkés L. (3,5)	Rákóczi F. (1,8)
9.	Göncz Á. (1,5)	Árpád (1,8)	Gorbacsov (3,2)	Antall J. (2,0)	Antall J. (1,2)
10.	Antall J. (1,3)	Napóleon (1,8)	Nagy Imre (2,0)	Horthy (1,7)	Árpád (1,2)
11.	aradi vértanúk (1,2)	Einstein (1,6)	Deák F. (1,8)	Márton Á. (1,7)	Kolumbusz (1,1)
12.	Árpád (1,0)	Deák F. (1,5)	Horthy (1,6)	Nagy Imre (1,7)	Gandhi (1,1)
13.	Dobó I. (1,0)	Dubček (1,5)	Orbán V. (1,2)		Horthy (1,1)
14.	Horthy (1,0)	II. János Pál (1,2)			Napóleon (1,1)

Kárpátalja panteonja – helyi történelmi hagyományainak megfelelően – meglehetősen „kurucos” színezetű: a Kossuth utáni második helyen Rákóczi Ferenc, harmadikon Petőfi Sándor áll. Széchenyit további két személyiség is megelőzi: Szent István, és a rendszerváltozás első miniszterelnöke: Antall József. (Antall az ezredforduló éveire minden vizsgálati terepünkön, beleértve a magyarországi mintát is, a legnépszerűbb 10 történelmi személyiség közé került.)

Mint említettük, *Erdély* magyarsága is inkább „Kossuth-párti”: az 1848–49-es szabadságharc vezéralakja a jól ismert személyiségek (Mátyás király, Szent István, Petőfi, Széchenyi, Rákóczi, Bethlen Gábor) csoportjának élén szerepel. A szabadságharcos hagyomány markáns jelenléte mellett hangsúlyt kap a regionális hagyomány is: ez különösen a Kolozsváron született Mátyás király második helyezését, valamint Bethlen Gábor viszonylag ugyancsak előkelő (7.) helyében nyilvánul meg.

Felvidék névsora viszonylag kiegyensúlyozottnak mondható. Kossuth itt a 3. helyre került, István király és Petőfi sorolódott eléje, Széchenyi, Hunyadi Mátyás, Rákóczi pedig mögéje.

Talán a *vajdasági* magyarok okozzák a legnagyobb meglepetést (már-mint azoknak, akik nem ismerik a kilencvenes évek első felében készült hasonló felmérési adatokat), ugyanis legkedveltebb történelmi személyiségük az a Tito marsall, akinek partizánjai 1944 őszén halomra gyilkolták a bácskai magyarokat, és aki a szovjetek nélkül is üzemeltetni tudott egy vörös diktatúrát.

A válaszadók e rendhagyó gesztusának okai természetesen összetettek: nagy szerepet kaphatott benne a későbbi titóizmus viszonylagos jóléte, mozgási és kulturális szabadsága, valamint az a tény, hogy a bácskai vérengzés emléke épp úgy (ha nem jobban) elfojtódott, mint Magyarországon az ’56-os forradalomé. Tito után a Vajdaság is felsorakoztatja a „szokásos” névsort (Szent István, Mátyás király, Kossuth, Széchenyi, Petőfi, Rákóczi), de sorrendjükből az olvasható ki, hogy még a felvidékieknél is kisebb mértékben érvényesül benne a forradalmár-szabadságharcos attitűd. Viszont a regionális történelmi hagyomány – a nándorfehérvári győző, Hunyadi János személyében – itt is szerepet kapott.

Röviden kitérnénk korábbi vizsgálati tapasztalatainkra is. A többi közép-európai ország magyarságának vélekedéséről csak a kilencvenes évek első felében (vagy derekán) végzett kisebb felmérések tudósítanak. A *horvátországi* magyarok körében 1997-ben erős Kossuth-kultuszt tapasztaltunk. (Kossuth az élre, Széchenyi viszont – Petőfivel holtversenyben – csak az ötödik-hatodik helyre került). *Szlovéniában* csaknem fordított a helyzet: Széchenyi a második, Kossuth a negyedik a sorban. S végül az *ausztriai* (főleg a bécsi és Bécs-környéki) magyarok ugyancsak inkább Széchenyi-pártinak mutatkoztak 1993-ban. A két nagy „vetélytársat” mindhárom ország magyar válaszadói a többi régióban is erősen preferált nevekké (Szent István, Mátyás király, Petőfi, Rákóczi stb.) egészítették ki, csak Bécsben bukkant fel egy másutt nem említett történelmi szereplő: Teleki Pál.

Mindez egyrészt azt jelzi, hogy a kilencvenes évek első felében tapasztaltakhoz hasonlóan az ezredforduló idején is *erős rokoni szálak kötötték össze a Kárpát-medence magyarságának történelmi tudatát*. Másrészt adataink a *regionális hagyományok*, az adott térség történelmi örökségét jelentő értékek és személyiségek (például Kárpátalján Rákóczi, Erdélyben Mátyás király és Bethlen Gábor, a Vajdaságban Hunyadi János) kultuszának továbbélését is bizonyítják.

Ami pedig *Kossuth Lajos* – hosszú ideig a magyar nemzeti tudatot alapvetően meghatározó és emblemikus – személyét és a róla őrzött képet illeti, mai vonzereje a Kárpát-medence magyarságának körében eltérő intenzitású. A magyarság nyugatabbra élő csoportjaiban (a horvátországiakat kivéve), valamint az anyaország társadalmában – abszolút értelemben és többnyire Széchenyihez viszonyítva is – népszerűsége mérsékeltebb, kelet felé haladva viszont támogatottsága növekszik, Kárpátalján és Erdélyben magasan Széchenyié fölé emelkedik. Míg Szent István és Mátyás király (de főleg az államalapító) az összmagyar történelmi tudat megfellebbezhetetlen állócsillagainak bizonyultak, Kossuth és Széchenyi népszerűsége régióként meglehetősen ingadozik, és többnyire egymás ellen dolgozik, vagyis kettejük harca a magyar közgondolkodásban tovább dúl. (Szembeállításuk a magyarországi belpolitikai küzdelmekre is érvényes, a szerző az olvasó memóriájára bízva az utóbbi évek konkrét példáinak felidézését.)

A 27. táblázat a nagyra értékelt történelmi eseményeket mutatja be, említési arányszámaik csökkenő sorrendjében. Ahogy a történelmi személyiségek esetében is, a magyar történelem eseményei is döntő túlsúlyt kapnak az említések között. (Vannak persze olyan események, amelyek nemzetközi jellegűek, de jelentős magyar vonatkozásuk van: ilyenek akár előkelő helyezést is elérhettek, pl. a II. világháború befejezése, a rendszerváltás stb.)

27. táblázat

**Nagyra értékelt történelmi események
öt ország felnőtt magyar népességének százalékában
(1998–2000)**
(18 éven felüli reprezentatív minták adatai)

Sor- szám	Magyarország (2000)	Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Románia (Erdély) 1998	Szerbia (Vajdaság) 2000
1.	1848/49 (24,8)	1848/49 (24,4)	1848/49 (18,2)	1848/49 (31,0)	1848/49 (16,2)
2.	honfoglalás (8,3)	rendszerváltás (1989) (9,1)	1956 (12,3)	1956 (9,8)	honfoglalás (6,0)
3.	1956 (7,8)	honfoglalás (8,2)	rendszerváltás (8,5)	1989-es forradal- mak (9,8)	1956 (5,0)
4.	államalapítás (5,2)	államalapítás (6,9)	honfoglalás (4,2)	Észak-Erdély 1940-es vissza- csatolása (3,7)	II. világháború befejezése (4,8)
5.	rendszerváltás (1989) (4,7)	1956 (5,5)	államalapítás (3,0)	államalapítás (3,5)	államalapítás (4,6)
6.	Eger vár védelme (1,8)	„prágai tavasz” (1968) (2,6)	határok meg- nyitása (2,4)	honfoglalás (3,3)	Nándorfehérvár (1456) (3,2)
7.	„felszabadulás” (ápr. 4., máj. 9.) (1,7)	II. világháború befejezése (1,8)	a szovjet állam szétesése (2,0)	szabadsághar- cok, forradal- mak (2,2)	zentai csata (török kiűzése) (2,0)
8.	Rákóczi-szabad- ságharc (1,4)	szabadság- harcok (1,2)	1938-as vissza- csatolás (2,0)	kommunizmus bukása (0,8)	Trianon (1,6)

A táblázat folytatódik!

A táblázat folytatása

Sor-szám	Magyarország (2000)	Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Románia (Erdély) 1998	Szerbia (Vajdaság) 2000
9.	Nándorfehérvár (1456) (1,3)	1938-as visszacsatolás (0,8)	II. világháború befejezése (1,8)		berlini fal leomlása (1,1)
10.	1867-es kiegyezés (1,2)		szabadságharcok (1,6)		Amerika felfedezése (0,9)
11.	török kiűzése (1,2)		oroszok kivonulása Mo.-ról (1,4)		rendszerváltás Mo.-on (0,9)
12.	oroszok ki- menetele (1,1)		Mo. csatlakozása a NATO-hoz (1,2)		
13.			Rákóczi-szabadságharc (1,0)		

Van egy olyan történelmi esemény, amely határon innen és túl egyaránt elsöprő erejű össznemzeti konszenzust élvez, és ez az *1948–49-es szabadságharc*. Ez az esemény láthatólag szervesen beépült a nemzettudatba, s ez annak ellenére is így van, hogy Kossuth kultusza – mint láttuk – némileg megfogyatkozott. (1848 emléke különösen Erdélyben él erősen.) A szabadságharchoz fogható más jelentős és nagyra értékelt történelmi eseményről nem tudnak a válaszok: a *honfoglalás*, a *rendszerváltás*, az *államalapítás* (a többi élmzőnyhöz tartozó esemény) mind sokkal alacsonyabb említést kapott, mint 1848. Az *1956-os forradalom* úgyszintén, amelynek Magyarországon csak 8%-os táborra akadt, míg határon túl (legalábbis Kárpátalján és Erdélyben) valamivel nagyobb. (Úgy látszik, 1956 emléke többet mond a kisebbségi sorban élőknek, mint Magyarország lakosságának.)

A felsorolt pozitív események – a szabadságharcokon kívül – jelentős részben a különböző „megszabadulásoknak” (töröktől, fasizmustól, kommunizmustól, két háború közötti kisebbségi sorstól) állít emléket, és néhány győztes csatának (Eger, Nándorfehérvár, Zenta). A kilencvenes évek elején egyértelmű volt a „forradalmi triptichon” (1848, 1956, 1989) vezető szerepe (bár az utóbbi kettő akkor is sokkal keve-

sebb említést kapott, mint 1848), de mára a *rendszerváltozásnak* (főleg Magyarországon) mintha *megfogyatkozott volna a nimbusza*. E három esemény összefonódott a nemzeti kultúra szimbólumkészletében is: 12 pont, Nemzeti dal, lyukas zászló stb. Gyáni Gábor szerint e visszatérő motívumkincs a Ricoeur-féle „passzív felejtés” azon tulajdonságán alapul, „hogy az emlék helyébe benyomul a cselekvés vagy a cselekvés hajlama: az illető nem az eseményre emlékezik többé, ám – anélkül hogy tudná – megismétli, cselekvéseiben folyton reprodukálja azt.”⁴

Peter Burke, a történelemnek a társadalmi emlékezet által őrzött változatát tanulmányozva – Halbwachs francia szociológus nyomán – a társadalom aktív szerepét hangsúlyozza a múlt emlékeinek megőrzésében: „Az emlékezetet tehát a múltnak valamely csoport által elvégzett rekonstrukciójaként írhatjuk le.” (Burke 2001:4) Majd Stanley Fish irodalomtudósnak azt a gondolatát folytatja, amely a szövegértelmezések elemzése során született: Fish „értelmezési közösségekről” beszél, s Burke pedig ennek analógiájára bevezeti az „*emlékezetközösségek*” fogalmát. (Burke 2001:15). Ennek lényege, hogy különböző csoportok – eltérő normáktól, érdekektől, értékektől vezérelve – másképp idézhetik fel a múlt egyes eseményeinek emlékét (vagy – példáinknál maradva – más eseményeket idézhetnek fel számukra fontosként). Visszatérve az „emlékezetközösség” fogalmára, óhatatlanul eszünkbe juttatja az előző fejezetnek azt a gondolatmenetét, amely – Szegedy-Maszák nyomán – a „szövegközösség” fogalmához juttatott el minket. Ez utóbbi az egyes csoportok *irodalmi*, az előbbi pedig *történelmi* tudatának vizsgálata során bizonyulhat hasznos hipotetikus segédeszköznek, feltételezve ilyen közösségek létezését.

Úgy tapasztalhattuk az olvasáskultúra vizsgálata során, hogy a „szövegközösségek” két értelemben is léteznek: egyrészt – kevesebb közös vonással – egy nyelvi közösséget átfogó szélesebb értelemben,

⁴ Gyáni szerint továbbá: „...az 1956-os magyar forradalom is felfogható egy ilyesfajta ismétléskényszernek, mivel az esemény bizonytalanságban meg sem történt volna (és semmi képp sem így történt volna) a sikertelen függetlenségi küzdelmek hosszú sorának a nemzet tudatalattijába kódolt emléke nélkül.” (Gyáni 2002:298.)

másrészt egy sűrűbb szövésű, egy-egy régiót, társadalmi réteget, társadalmi szituációt (pl. a kisebbségi helyzetet) jellemző szűkebb változatban. Az „emlékezetközösség” mint a történelemtől alkotott képzetek csoportos formája, mintha tágasabb szerkezetű lenne: legalábbis mintha a Kárpát-medence magyar közösségeinek viszonylatában (most elvonatkoztatva az emlékezni nem kívánók, vagyis a vonatkozó kérdésekre nem válaszolók magas arányától) egységesebb képet mutatna.

A közösen preferált tradíciók mögött azért felsejlenek a regionális hagyományok, értékrendek, mentalitások eltéréseiből fakadó különbségek is, a *szabadságharcos–forradalmi, illetve az alkotó–építő, biztonsággra* (konformizmusra?) *törekvő attitűd* eltérő arányai. A magyar történelmi tudat lényeges – és közös – eleme továbbá, hogy valaki *ellen folyton védekezni kellett*, és hogy a győztes csaták alacsony számát a vesztes háborúk és leverte szabadságharcok *erkölcsi győzelmeivel* kellett kiegyensúlyozni.⁵ Ezek a vonások természetesen más népek történelmi tudatában is jelentős szerepet játszhatnak (főleg itt Közép-Európában), de vizsgálatunk erről nem tud konkrétumokkal szolgálni. Arról viszont igen, hogy ezek az érzelmi–tudati elemek a magyarság különböző országokban élő csoportjaiban egyaránt előfordulnak.

Következtetéseink levonásakor azonban két okból is nagyon óvatosnak kell lennünk. Egyrészt azért, mert – mint említettük – az egyes mintacsoportoknak meglehetősen nagy hányada nem válaszolt a történelmi tudatot vizsgáló kérdéseinkre, és az ő magatartásuk erősen kérdőjeles: lehet, hogy ők is hasonlóan feleltek volna, ha erre sikerült

⁵ E tárgyban nagyon sokat mondó – bár a témát nem a tudomány, hanem az irodalom felől közelíti meg – Ottlik Géának egy rövid regényrészlete: „A mohácsi csata négyszázadik évfordulója közeledett éppen. Fura dolognak látszik talán, vereséget megünnepelni, de hát aki a győzelmét ünnepelhette volna itt most, a hatalmas ottomán birodalom nem volt meg. A tatároknak is nyomuk veszett, sőt időközben, szinte a szemünk láttára, a szívós Habsburg-császárságnak is. Megszoktuk hát, hogy egyedül ünnepelgessük veszített csatáinkat, melyeket túlélünk. Talán azt is megszoktuk, hogy a vereséget izgalmasabb, sűrűbb anyagból való és fontosabb dolognak tartsuk a győzelemnél – mindenesetre igazibb tulajdonunknak.” (Ottlik Géza: Iskola a határon. 2. kiad. Budapest, 1968. Magvető Kiadó, 388. p.)

volna rábeszélni őket. De lehet, hogy – legalábbis egy részük – azért nem válaszolt, mert történelmi ismeretei túlon túl is hiányosak voltak, vagy/és egyáltalán nem érdekelte őket a múlt. A szükséges óvatosság másik oka, hogy a feltett kérdések nem voltak kellően differenciáltak; csak a legvilágosabb és legsötétebb árnyalatokban gondolkodtak, s ezért csak a fő tájékozódási pontok kijelölésére voltak alkalmasak. Hogy arra viszont alkalmasak voltak, bizonyítja a nagymértékű – *időben és térben egyaránt érvényesülő* – *koherencia*, amely a két adat-sorból a kilencvenes évek elejére visszamenően, valamint a Kárpát-medencét körbejárva egyaránt kimutatható.

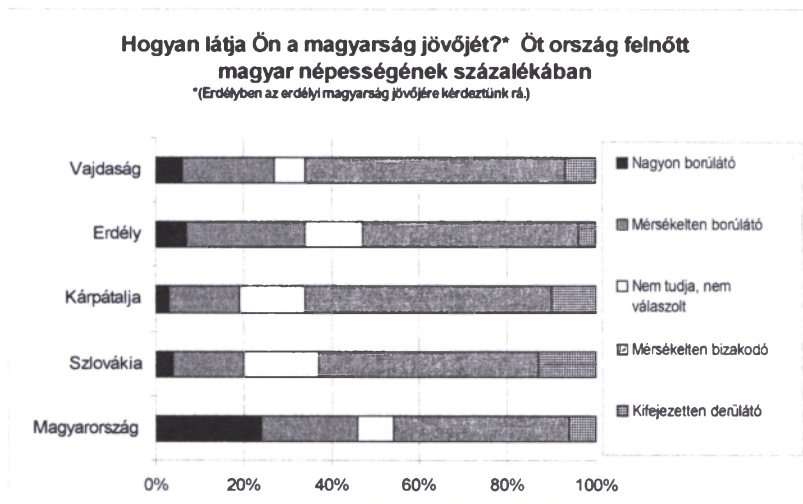
És végül szóljunk az identitás időbeli dimenziójának másik pólusáról is, a *jövőképről*. Az életcélok, a jövőről alkotott elképzelések tudatosabbá, tervszerűbbé, kiegyensúlyozottabbá teszik az ember életét, a céltalanság, a tisztázatlan jövőkép viszont bizonytalanság- és feleslegességérzést, pesszimizmust, sőt neurotikus és egyéb megbetegedéseket eredményezhet (Kopp-Skrabski 1992).

A kilencvenes évek elején a Kárpát-medence magyar lakosai közül a magyarországiakat találtuk a legpesszimistábbnak; különösen az alacsonyabb iskolázottságú, a kulturális ellátottság alacsonyabb szintjén álló rétegek között volt magas a borúlátók aránya. (A kutatás korábbi szakaszában erről is részletesen beszámoltunk: Gereben 1999: 117–127). A magyarországi társadalom jelentős része a kilencvenes évek elején a jövőt kilátástalannak, saját magát kiszolgáltatottnak érezte. Ez a nagyfokú bizonytalanságról és borúlátásról árulkodó közhangulat a kilencvenes évek második felére valamelyest javult (Andorka 1997). Ezredfordulós vizsgálatunk 2000 végén ugyancsak a társadalom jövőképeinek derűsebbé válását érzékelt. A pesszimisták arányszáma ugyan nem változott (46%), de a bizonytalanok aránya – a derűlátók javára – valamelyest csökkent. Látható azonban (ld. 18. ábra), hogy e kisebb „kivilágosodás” ellenére a *magyarországi társadalom változatlanul a Kárpát-medence legsötétebben látó magyar nemzetrésze maradt*: 2000-ben is ők ítélték meg legpesszimistábban a magyarság várható jövőjét.

Az ezredfordulón – akárcsak a kilencvenes évek elején – *Kárpátalja* magyarsága bizonyult a *legderűlátóbbnak* (66%), akkor az ausztriai,

most a *szlovákiai* magyarokkal együtt. Nehéz lenne választ adni arra a kérdésre, hogy milyen tényező milyen mértékben befolyásolja egy nemzeti közösség jövőképét. Kárpátalja esete azt példázza, hogy nem okvetlenül a gazdasági jólét és szociális biztonság talaján teremnek a bizakodóbb válaszok. Nehéz megfejtetni a *vajdaságiak* relatív és abszolút értelemben egyaránt magas arányú (54%-os) derűlátását is. Legfeljebb az lehet a magyarázat, hogy ez a kérdésünk *általában a magyarság* jövőre vonatkozott. (A kérdés egyébként zárt volt, a válaszlehetőségeket ld. a 18. ábrán.) Amikor viszont az egyes régiók magyarságának jövőbeli esélyeire, vagyis *saját várható jövőjükre* kérdeztünk rá, akkor mind a Vajdaságban (talán ott a leginkább), mind pedig Kárpátalján és Szlovákiában sokkal *pesszimistább* válaszokat kaptunk. Az erdélyi magyarok viszonylagosan magas arányú (34%-os) pesszimizmusára is az a magyarázat, hogy Erdélyben csak ezt az utóbbi (a saját) közösség jövőjére vonatkozó) kérdést volt módunk feltenni.

18. ábra

Régebbi tapasztalatunk (és ez az ezredfordulón is megismétlődött), hogy a (mérsékelt) derűlátás inkább a tanultabb, a világ összefüggéseit jobban átlátó, és az identitásukban biztosabb lábon álló csoportok sajátja. Joggal merül fel a kérdés: fő témánk, az olvasáskultúra mennyiségi és minőségi jellemzői mutatnak-e valamilyen kapcsolatot a jövőkép pesszimistább vagy derűlátóbb változataival, s ha igen, az összefüggés milyen természetű. A válaszadásra a zárófejezetben teszünk kísérletet.

VIII. OLVASÁSKULTÚRA ÉS NEMZETI IDENTITÁS

Az eddigiekben lényegében két fogalmat jártunk körül: a kulturális magatartás képviselőjében az *olvasáskultúrát*, és az azonosságtudatnak azt a rétegét, amelyet *nemzeti identitásnak* hívunk. Ami a művelődési szokásokat illeti, kutatásunk korábbi szakaszában (a kilencvenes évek elején) tágabb horizonton vizsgálódtunk: az olvasáskultúra mellett a szabadidős tevékenységek hosszú sorának népszerűségét teszteltük, és nyitott kérdésben a művészetek és a tudományos élet nagyra becsült személyiségei után is tudakozódtunk (Gereben 1999:166–174). Hasonló eredményre jutottunk, mint az olvasási szokások korábbi és mostani vizsgálatánál: Erdély ragaszkodott leginkább a hagyományos kulturális értékekhez, beleértve saját kulturális hagyományait is, és a magyarországi társadalom ódzkodott leginkább a kulturális aktivitástól (pl. az olvasással kapcsolatos tevékenységektől és a művelődési intézmények látogatásától). Egyúttal a kedvelt kulturális személyiségek listája *Munkácsy Mihály* és a közelmúlt néhány színész-egyéniiségének nevével gyarapította a Kárpát-medencei magyarság „kulturális talapzatát”.

Fejezetünk címadó szereplői, az olvasáskultúra és a nemzeti azonosságtudat önmagukban is összetett fogalmak, s hogy empirikus megmértetésüket lehetővé tegyük, operacionalizálnunk kellett őket: számtalan összetevőjükből kiválasztottunk néhány indikátort, amelyek természetesen korántsem merítik ki a két jelzett fogalom teljes tartalmát, de a korábbi tapasztalatok alapján hiteles és lényegi jelzéseket képesek adni azok mennyiségi és minőségi állapotáról. Már az eddigiek alapján is meglehetősen biztonsággal állíthatjuk, hogy a kulturális örökség alkotóelemei (anyanyelv, hagyományok, művészetek, történelmi múlt stb.) a közép-európai magyar nemzeti azonosságtudat egyik legfontosabb tartópillérét jelentik, s ez különösen az anyanyelvről, az anyanyelvi kultúráról állítható. (Ezért is szenteltünk egy külön fejezetet az nyelvhasználat szociológiai jelenségeinek.) Az a tény, hogy a nyelvhasználati szokásokon kívül lényegében az olvasáskultúra lett a kulturális magatartás egyedüli képviselője, ezt az olvasás már korábban említett kitüntetett és szimbolikus szerepe mellett praktikus szempontok is indokolják: az olvasáskultatás módszertanát hosszú gyakorlat alakította ki, és sok a már felhalmozott tapasztalat: tehát elég jól tudjuk, hogy *mit mérünk s mivel*.

Most, amikor az olvasáskultúra és a nemzeti közösséghez kapcsolódó identitástudat közvetlen egybevetésére, az egymással való kapcsolat célzott vizsgálatára kerül sor, mindkét fogalom indikátorai közül ki kell emelnünk azokat, amelyeket a legfontosabbnak (és egyúttal jól mérhetőnek) tartunk. Az olvasáskultúra (mennyiségi és minőségi oldalának) képviselőjében a *könyv olvasás gyakoriságát*, illetve az *olvasói ízléskategóriákat* (ismertetésüket ld. a 25. táblázatban) jelöltük ki erre a célra, a nemzeti azonosságtudatot pedig a válaszadók önjellemzése alapján felállított *identitás-kategóriák* (ld. 3. táblázat), valamint a *nemzeti jövőkép* egyes típusai (ld. 18. ábra) képviselik. Ugyanezeket a mutatókat a kilencvenes évek első felében végzett vizsgálatok adatai alapján már egyszer egybevetettük (ld. Gereben 1999:213–218), és többé-kevésbé egyértelmű tendenciákat tapasztaltunk. Most szélesebb körben és megbízhatóbb körülmények között (nagyobb létszámú reprezentatív mintáktól nyert adatok, s helyenként módosított, „letisztított” kategóriák alapján) – a korábbi eredmények próbájaként – megismételtük a műveletet. (Kivéve a *nemzeti önképpel* kapcsolatos régebbi vizsgálatunkat, mert az e témára vonatkozó kérdések ezredfordulós felméréseinkben valamelyest megváltoztak, s így a régebbi és az újabb eredmények nem lennének maradéktalanul összevethetők.)

A 28. és a 29. táblázat arra a szisztémára épül, hogy – több tucat keresztábra tanulságát összegezve – országonként találkozhatja az egymással korreláló, tendenciaszerűen „kötelékben repülő” (együtt előforduló) olvasási és identitás-típusokat. Ez a „találkoztatás” konkrétan azt jelenti, hogy az adott olvasói teljesítményszintek kategóriáiban az adott jövőkép- vagy identitástípus képviselői érték el a legmagasabb (vagy jelentősen átlag feletti) arányszámokat. (A **legnívósabbnak** tartható olvasásgyakorisági és ízléskategóriákat – szemléltető kiemelés céljából – mindkét táblázatban **kövéren** szedtük.) A 28. táblázat a *jövőkép* (pesszimistától az optimizmusig terjedő) árnyalatait veti egybe az olvasási szokásokkal. Mostani tapasztalatunk – minden vizsgált ország magyarságában – egybeesik a korábbi vizsgálati lépcső következtetésével: hogy *a könyvet nem vagy alig, illetve alacsonyabb ízlésszinten („lektűr”, „bestseller”, „romantikus”) olvasók általában inkább a borúlátásra, a többet és jobbat olvasók („modern” „klasszikus”) pedig inkább a biza-*

kodó optimizmusra hajlanak. Vannak természetesen kivételek, illetve kettős kötések: Kárpátalján és a Vajdaságban a gyakori olvasóknak borúlátásra és optimizmusra hajlamos változata egyaránt akad, Erdélyben pedig a klasszikus irodalom kedvelése mintha inkább a jövőkép sötétebb árnyalataival járna együtt (míg a rendszeres olvasás és a „modern” ízlésképlet – „rendtartó” módon – inkább derűlátásra hajlamosít).

28. táblázat

**A nemzeti jövőkép típusai által preferált könyvolvasási szokások
(olvasásgyakoriság, ízléstípus) öt ország felnőtt magyar népességében
(1998–2000)**

(18 éven felüli reprezentatív mintáinak adatai alapján)

Nemzeti jövőkép	Magyarország 2000	Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Románia (Erdély)* 1998	Szerbia (Vajdaság) 2000
Nagyon borúlátó	nem olvasók „romantikus”	nem olvasók	nem és keveset olvasók	„klasszikus”, „bestseller I.”	nem olvasók „bestseller+lek- túr”
Mérsékelt borúlátó	nagyon ritkán ol- vasók „bestseller II.”	nem és nagyon ritkán olvasók „romantikus”, „bestseller I.”	nem és rendsze- res olvasók „bestseller I.”, „is- meretközlő”	nem olvasók „is- meretközlő”, „bestseller+lek- túr”	nem és rendsze- res olvasók „is- meretközlő”, „ro- mantikus
Nem tudja eldőnteni	nem olvasók „ismeretközlő”	nem olvasók „lektúr”	nem olvasók „bestseller+lek- túr”	nem olvasók	nem olvasók „ismeretközlő”
Mérsékelt bizakodó	időnként olvasók „modern”	olvasók „bestsel- ler I.”, „lektúr”	időnként olvasók „modern+klasszi- kus”, „romantikus”	nagyon ritkán és időnként olvasók „modern”	nagyon ritkán és időnként olvasók „modern+klas- szikus”, „best- seller I.”
Kifejezetten derűlátó	rendszeres olva- sók, nagyon rit- kán olvasók „modern”, „klasszikus”	rendszeres és időnként olvasók „ismeretközlő”, „romantikus”, „modern+klas- szikus”	rendszeres és időnként olvasók „modern+klas- szikus”	rendszeres olva- sók	rendszeres olva- sók „modern+ klasszikus”

* Erdélyben nem általában a magyarok, hanem csak az Erdélyben élő magyarok jövőjére kérdeztünk rá.

A 29. táblázat a „Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?” kérdésre adott válaszok alapján felállított kategóriáknak (és kiegészítő jelleggel

a tartomelemzéssel létrehozott szövegelemeknek) a kapcsolódását mutatja be a különböző olvasási szokásokkal. A táblázat alsó és felső sávja meglehetősen jól kivehető üzenetekkel szolgál. Akik számára a nemzeti közösséggel való kapcsolatteremtés csak *töredékesen* vagy *sehogy* nem sikerül, illetve akik ezt nem is ambicionálják, vagy ha igen, számukra ez pusztán *negatív élményt* jelent (lásd az első két identitáskategóriát), azok nagy eséllyel – úgy, mint korábban – az olvasáskultúrának is a legdeficitesebb fokozataihoz tartoznak: nem vagy nagyon keveset olvasnak, s ha igen, főleg kommersziális és praktikus igényszinten teszik ezt. A *cselekvően vállalt, feladatorientált* (a táblázatban a legalsó) identitáskategóriába tartozó kérdezettek viszont mindegyik vizsgált régióban általában sokat (vagy a kevésnél többet) olvasnak, és többnyire a régebbi és az új értékes irodalom, illetve a színvonalasabb szórakoztató irodalom (esetenként a nonfiction) elkötelezettjei – akárcsak egy évtizeddel ezelőtt.

29. táblázat

Az egyes nemzeti identitástípusok által preferált könyvolvasási szokások (olvasásgyakoriság, ízléskategóriák)* öt ország felnőtt magyar népességében (18 éven felüli reprezentatív minták adatai alapján)

Identitáskategóriák (Részletesebb leírásukat ld. a 3. táblázatban!)	Magyarország 2000	Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Románia (Erdély) 1999	Szerbia (Vajdaság) 2000
Válaszhiány, meghatározhatatlan	nem (időnként) olvasók; „lektűr”	nem olvasók; „ismeretközlő”	nem olvasók; „ismeretközlő”, („bestseller+lektűr”)	nem olvasók; „ismeretközlő”	nem vagy időnként olvasók; „bestseller+lektűr”
Negatív és közömbös	nem olvasók; „ismeretközlő”, „bestseller+lektűr”	nem (és ritkán) olvasók; „lektűr”, „ismeretközlő”	nem olvasók; „bestseller+lektűr”	(nem vagy nagyon ritkán olvasók); „bestseller+lektűr”, „ismeretközlő”	nem olvasók; „bestseller+lektűr”

A táblázat folytatódik!

* A táblázat egyes celláiban látható olvasási teljesítményszintekbe az adott identitáskategória képviselői az átlagostól nagyobb eséllyel – általában a legmagasabb arányban – sorolódtak be. (Zárójelbe tettük a mérsékeltbben, de ugyancsak preferált, illetve a tartomelemzéses módszerrel megállapított identitás-elemek által vonzott olvasási szinteket.)

A táblázat folytatása

Identitás-kategóriák (Részletesebb leírásukat ld. a 3. táblázatban!)	Magyarország 2000	Szlovákia (Felvidék) 1999	Ukrajna (Kárpátalja) 1999	Románia (Erdély) 1999	Szerbia (Vajdaság) 2000
Természetes adottság	nem (nagyon ritkán) olvasók; „ismeretközliő”, „lektűr” („romantikus”)	nagyon ritkán (és nem) olvasók; „ismeretközliő” („romantikus” „lektűr”)	„bestseller+lektűr”; („ismeretközliő”)	nem olvasók; „bestseller, +lektűr”	nem és nagyon ritkán olvasók; („bestseller+lektűr”, („romantikus”)
Tartozni valahová	(rendszeres olvasók) „modern”	(olvasók); „lektűr”, „ismeretközliő” („romantikus”)	(rendszeres olvasók); („modern+klasszikus”)	(időnként és rendszeresen olvasók)	(rendszeres olvasók); („ismeretközliő”)
Közös anyanyelv, kultúra	rendszeres (időnként) olvasók; „modern”	rendszeres olvasók; „romantikus” („modern+klasszikus”)	(időnként és rendszeresen olvasók); „modern+klasszikus” („ismeretközliő”)	időnként és rendszeresen olvasók; „modern+klasszikus”	időnként (és rendszeresen) olvasók; „modern+klasszikus”, „bestseller I.”
Pozitív érzelmek	rendszeres olvasók; „bestseller”, „romantikus”	időnként olvasók; „romantikus”, „bestseller I.”, („lektűr”)	nem olvasók, időnként (rendszeresen) olvasók; „romantikus”, („bestseller”)	időnként (és rendszeresen) olvasók; „bestseller I.”, „romantikus”, („bestseller+lektűr”)	nagyon ritkán és rendszeresen olvasók; „ismeretközliő”, „romantikus”
Vállalás, feladat	(rendszeres olvasók); „modern”, („romantikus”)	időnként (és rendszeresen) olvasók; „bestseller II.”, „modern+klasszikus”, („bestseller I.”)	(rendszeres olvasók; „modern+klasszikus”, („bestseller I.”, „ismeretközliő”)	(időnként és rendszeresen) olvasók; „modern+klasszikus”	olvasók; „romantikus”, „modern+klasszikus”, („bestseller I.”)

A pozitív érzelmekre támaszkodó, emocionális beállítódású identitáskategóriához – ugyancsak több ország magyarságára kiterjedő érvennyel – a rendszeres olvasók mellett már inkább a kevésbé gyakran olvasók vonzódnak, és azok, akiknek ízlésvilágához a romantikus, és a hatásosságra és a „nagy” irodalom látszatára törekvő, ún. bestseller irodalom áll közel. Úgy tűnik, hogy a kifejezetten érzelemcentrikus identitástípus kilencvenes években tapasztalt visszaszorulása egyúttal ízlésbeli holdudvarának megváltozását is eredményezte, ugyanis a kilencvenes évek elején–első felében ez az identitásbeállítódás még sokkal

jobban vonzódott a klasszikus irodalmi értékekhez. (Talán a rendszer-változás utáni eufórikus állapot lassú visszaszorulásáról, és az akkor még logikusan magasabb emocionális szint csendesüléséről és egyben devalválódásáról, valamint az „identitásenergiák” más csatornába való átcsoportosításáról van szó.) Ilyen átcsoportosulási lehetőséget jelentett a *kulturális* elemekkel (anyanyelv, művészetek, hagyomány, történelmi emlékek stb.) átszőtt identifikációs típus, amely a korábbi vizsgálatok során még nem volt önálló kategória; létét az újabb felmérések által tapasztalt megnőtt említésszáma eszközölte ki. Az ennek a holdudvarában megjelenő olvasási teljesítmények – meglehetősen logikus módon – egyenletesen magas színvonalúnak mutatkoznak. Valamelyest hasonló a helyzet a „*tartozni valahová*” (közösséghez, nemzethez, szülőföldhöz stb.) típus esetében is, amelynek kulturális profilja a jelek szerint letisztulóban van: a kilencvenes évek elején a hozzá kapcsolódó olvasói viselkedésformák (főleg az ízlésformációk) még nagyon vegyes képet mutattak, most viszont vonzásköre (talán csak a szlovákiai magyarságot leszámítva) kulturális értelemben a jobbik irányba mozdult el. Külön említést érdemel az e kategóriában szereplő, és a tartalomelemzési módszerrel elkülönített *nemzetfogalom*, amely tendenciaszerűen (ismét a Felvidéket leszámítva) a kifejezetten színvonalas kulturális környezetben találta meg adekvát közegét. Ugyanez már korántsem mondható el a „*természetes adottságként*” definiált – meglehetősen reflektálatlan – önazonosság-típusról (amely szerint az identitás egyszerűen „beleszületés” dolga), amely egy évtizeddel korábban még ugyancsak nagyon vegyes (és hiányos) kulturális töltéssel rendelkezett, és amely napjainkra rosszabbik esélyét valósította meg: beágyazódott a kevésbé színvonalas olvasói teljesítmények közé.

Az egyes identitástípusok kulturális arculatának változásai vélhetően kapcsolatban vannak a közép-európai (magyar) identitás már említett átrendeződésével: az emocionális beállítódás visszaszorulásával, és az összetartozás érzését tudatosabban kifejező kulturális jellegű elemek előtérbe kerülésével, vagyis a *kultúrnemzeti identitástudat korábban tapasztalt erősödésével*.

A kép kiegészítése (bár korántsem kiteljesítése) céljából itt kell felidézni korábbi vizsgálati lépcsőnk tapasztalatát a *nemzeti önkép* és az

olvasáskultúra kapcsolatáról. A mostaniakhoz módszertanilag hasonló egybevetés eredményeképpen az derült ki, hogy a *legjobb olvasói teljesítmények tendenciaszerűen azt az önképtípust jellemezték, amely saját nemzeti közösségét képes volt differenciáltan, pozitív és negatív vonások egységében szemlélni*. A kizárólag pozitív tulajdonságokból összeálló nemzetkép inkább az olvasáskultúra alacsony-közepes szintjeivel mutatott összefüggést, akik pedig a magyarság jellemzésére kizárólag negatív jelzőket használtak fel, olvasáskultúrájukat illetően felemás képet mutattak: ennek az erősen önkritikus csoportnak volt egy intellektuálisabb, és egy (kulturális vonatkozásban) igénytelenebb változata. Az olvasáskultúra magasabb szintjein tehát az olyanfajta nemzeti önkép körvonalai bontakoztak ki, amely kerüli a végletes árnyalatokat, és *az identitásfedezettel rendelkező önértéktudatot az önkritikára való képességgel ötvözi*.

A nemzettudat különböző típusainak és az olvasáskultúra teljesítményszintjeinek ismételt egybevetése korábbi megfigyeléseink megerősítését hozta. Az olvasáskultúra kitüntetett értékkeremtő és értékki-jelző szerepe többek között az egyéni és a társadalmi identitástudattal való szoros kapcsolatában is megnyilvánul: a mennyiségileg és minőségileg is hiányos olvasáskultúra – általában és tipikus módon – deficit-es (töredékes, hátrított) azonosságtudattal jár együtt, míg az egyik diszciplína (esztétikai, kulturális, morális, stb.) *értéktelítettsége* vonzza a másik hasonló állapotát. *A kulturálisan értékesnek mondható olvasási teljesítmények tendenciaszerűen a vállalt, a kellően tudatosított, a nemcsak érzelmileg, hanem cselekvőleg átélt, és az adott közösség kulturális örökségét megbecsülő és birtokba vevő identitást* emelik föl a maguk szintjére. (De azt nem állítjuk, hogy *okvetlenül* a magasabb olvasási teljesítmények hozzák is létre ezt a fajta identitást. Mert ahogy a gyakori és színvonalas olvasás közreműködhet bizonyos értékek kifejlésében, kondicionálásában, úgy – főleg az idősebb kori – egyéni és társadalmi értékrendek is szabályozhatják, hogy „gazdájukhoz” milyen olvasnivaló jusson el, és hogy milyen mélységben.) Azt már régebb óta tudjuk, hogy az olvasás minősége kapcsolatot tart fenn a személyiségbe beépült értékekkel, minden bizonnyal az identitástudat milyenségét is ez utóbbiak egyikeként tekinthetjük.

Kissé leegyszerűsített képlet szerint a határon túli magyarok olvasáskultúrája és nemzettudata egyaránt magasabb szintűnek bizonyult a magyarországinál. Mindkettő feltehetőleg a kisebbségi helyzet identitást erősítő nyomása alatt állt elő, mint ahogy a kora-kádári diktatúra értékdeficitese állapotát a magyarországi társadalom is egy értéktelítettebb (olvasás-) kultúrával ellensúlyozta az ötvenes–hatvanas évek fordulóján, a hatvanas évek elején. A Kárpát-medence Magyarországon kívül élő magyarsága tehát *olvasáskultúrájának tradicionális vonásaival identitásának megőrzését szolgálja; és identitástudatának markánsabb jellege pedig egyúttal tradicionális, értéktelítettebb olvasási szokásait konzerválja.*

Meg kell azonban jegyezni, hogy az identitástudat és az olvasáskultúra nem automatikusan erősítik egymást. Ezredfordulós felméréseink helyzetképe változóban van: határon túlról is egyre több jelzést kapunk az olvasáskultúra (mennyiségi és minőségi) hanyatlásáról. Nyomatékosan tudatosítanunk kell a fenti összefüggésből adódó másik következtetést: a hiányosságok, *a romlási tendenciák is erősíthetik egymást*, az írott (és nem írott) kulturális értékek megőrzésére ~~könyvszer~~ ~~és romlás~~ irányuló folyamatos erőfeszítések nélkül az identitástudat is meggyengülhet, sorvadásnak indulhat.

Ha a bonyolult összefüggérendszerből kiemelve kitüntetett szerepet is adtunk a nemzeti identitásnak és az olvasáskultúrának, tudnunk kell, hogy ahhoz, hogy egy társadalom gondolkodásmódjában, életvitelében jelentős változások történjenek, a társadalmi tudat több más jellemző indikátorának is meg kell változnia, például az értékrendnek, a transzcendens világhoz való viszonyoknak stb. Többször utaltunk rá, hogy a határon túli magyarok körében mindenütt magasabb arányú *vallásossággal* (istenhittel, egyházhoz kötődéssel, vallásgyakorlással stb.) találkozunk, mint Magyarországon. Többféle tényező együttes figyelembe vételével azt mondhatjuk, hogy a legvallásosabb a kárpátaljai és az erdélyi magyarság, utána a vajdaságiak következnek, és a legkevésbé azok a szlovákiai magyarok, akik azonban mégis jóval közelebb állnak a valláshoz, mint a magyarországi társadalom (Tomka 2000:14). A vallásosság – különösen kisebbségi helyzetben – meglehetősen szoros kapcsolatot mutat az identitástudattal: hiánya jellegze-

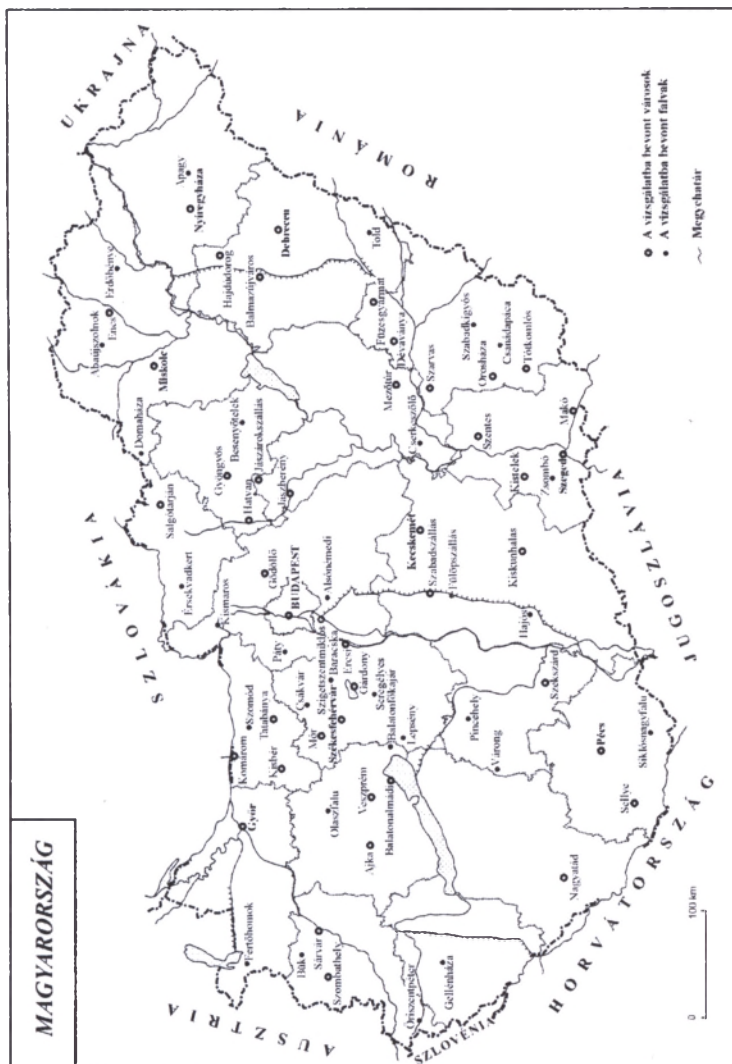
tes módon az identitás közömbös, illetve negatív formációival jár együtt, a (gyakorolt) vallásosság pedig inkább az azonosságtudat pozitív (főleg emocionális) változataival kapcsolódik össze. (Gereben–Tomka 2000:70–76.) Megfigyeléseink szerint az identitástudatnak az *értékrenddel* is vannak jellegzetes átkötései: az identitás *hiánya*, negatív vagy közömbös hangoltsága az értékek mérlegén kifejezetten *intoleránsnak*, amellet a kulturális javak iránt kevéssé, az érvényesülés iránt annál erősebben érdeklődőnek mutatkozott (Gereben 1999:136). Vagyis az *identitás (érzelmileg nem túlhevített) vállalása nemhogy akadály, inkább feltétele a más, eltérő identitások iránti nyitottságnak*.

Úgy véljük, ez utóbbi tétel kontúrjai rajzolódtak ki vizsgálsorozatunk számos részletmegfigyeléséből: az olvasáskultúra teljesítményszintjeit azokban a társadalmi csoportokban találtuk igazán magasnak, ahol az *önértéktudathoz a magunkat kívülről is szemlélni tudó önkritikai hajlam társult*; ahol az *anyanyelvdomináns kulturális identitás és olvasottság többnyelvűséggel, a saját kultúra iránti ragaszkodás pedig nyitottsággal párosult*; ahol – mutatis mutandis – a múlt példázatai egyúttal a jövőnek is szólnak; és ahol nemcsak a pusztá szavak és érzelmek, hanem a tettek és a cselekedetek is a hagyományok válalását és továbbadását szolgálják.

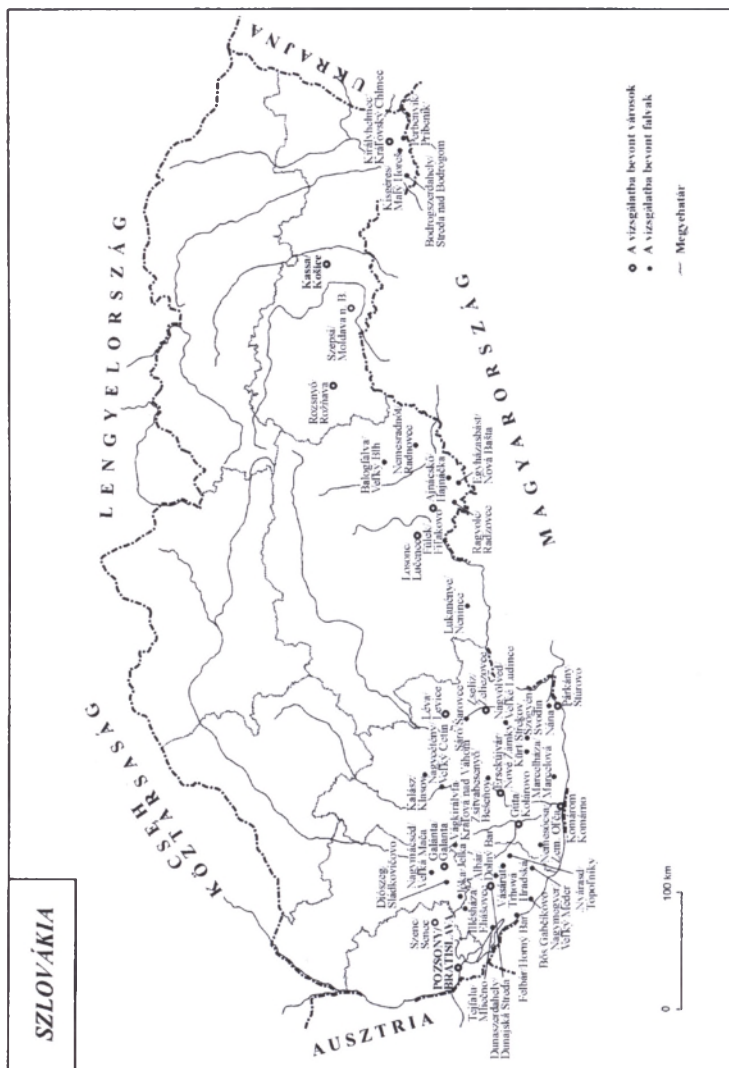
A kisebbségi sors nem könnyű. Ahogy egy idős vajdasági interjúalanyunk mondta: „Jó magyarnak lenni, csak nehéz a viselet.” A „Beolvasztás” kötet elején felidézett költői víziójára a kisebbségi identitás – sok példát láttunk rá – általában önmaga megerősítésével, értékeinek, kultúrájának, vallásának tudatosításával, vállalásával, a Máté-effektus „felülírásával” felel. Vagy épp ellenkezőleg: önátadással, asszimilációval. Ez utóbbiak nem a nyitottság, hanem a kiszolgáltatottság és az identitásvesztés megnyilvánulásai. Ha a beolvasztási vágy enyhülne és a többségi tolerancia erősödne, könnyebb lenne az identitás megőrzésének igyekezetét több nyitottsággal, a szimbolikus cselekedeteket több pragmatizmussal párosítani, ahogy azt a kisebbségben élők fiatalabb és képzetebb csoportjai helyel-közzel már ma is teszik. Bízunk benne, hogy nem kell csalódnuk.

IX. FÜGGELÉK

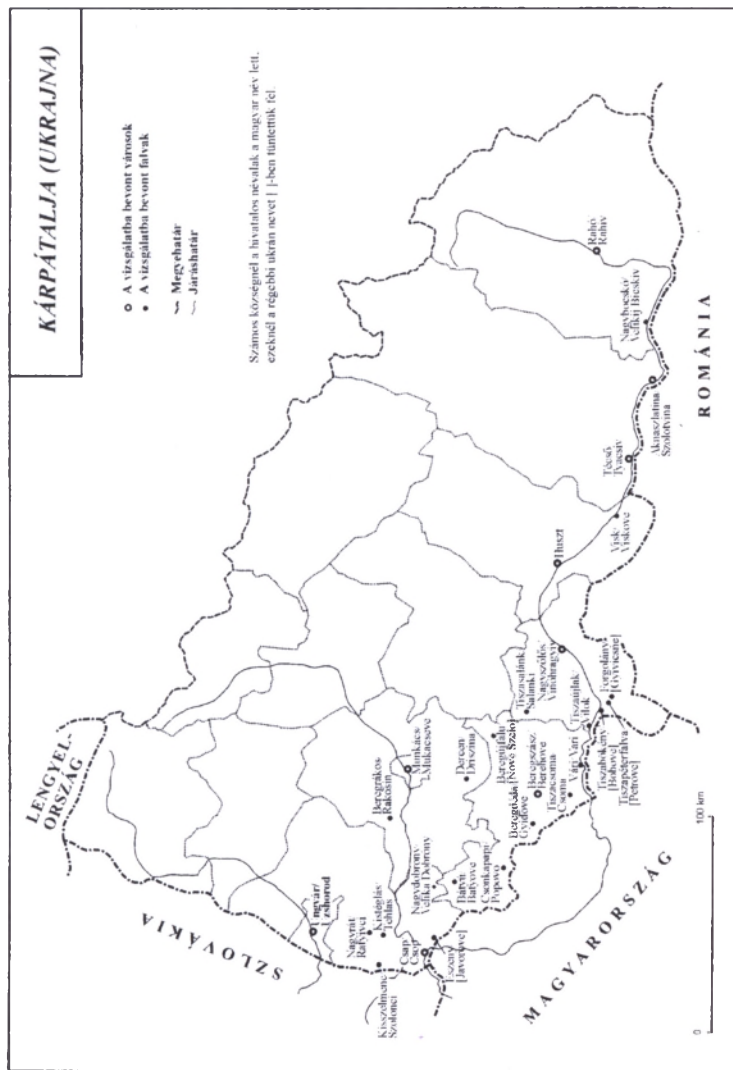
Magyarország: A 2000. évi felmérés helyszínei

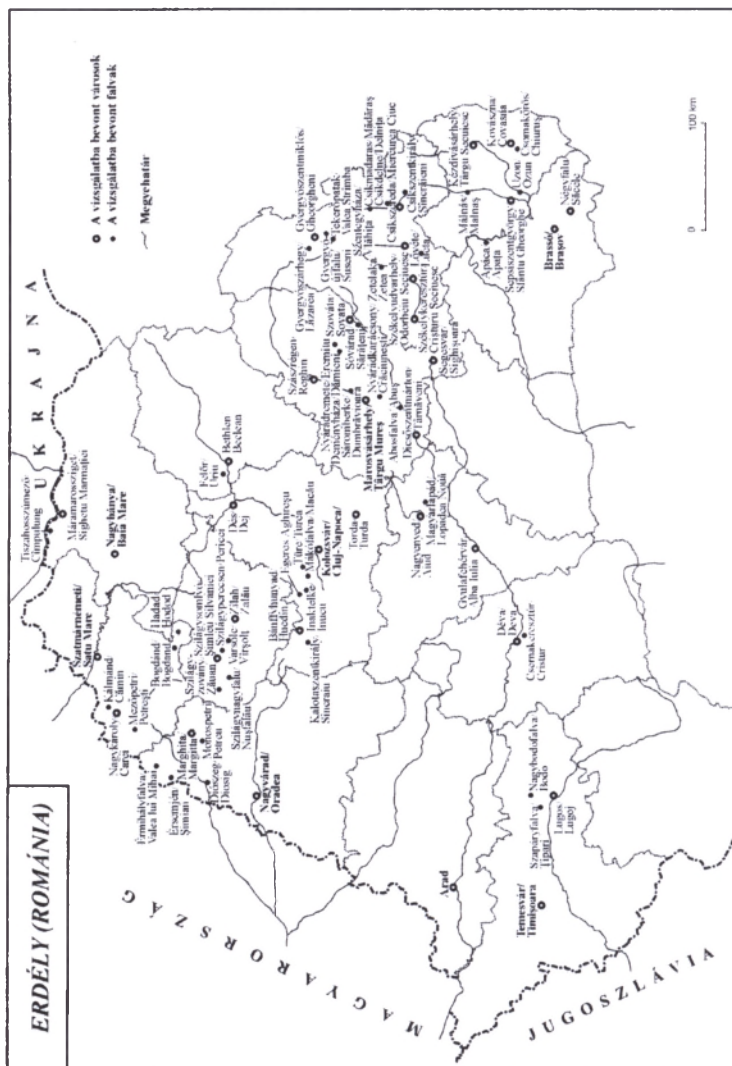
Szlovákia: Az 1999. évi felmérés helyszínei

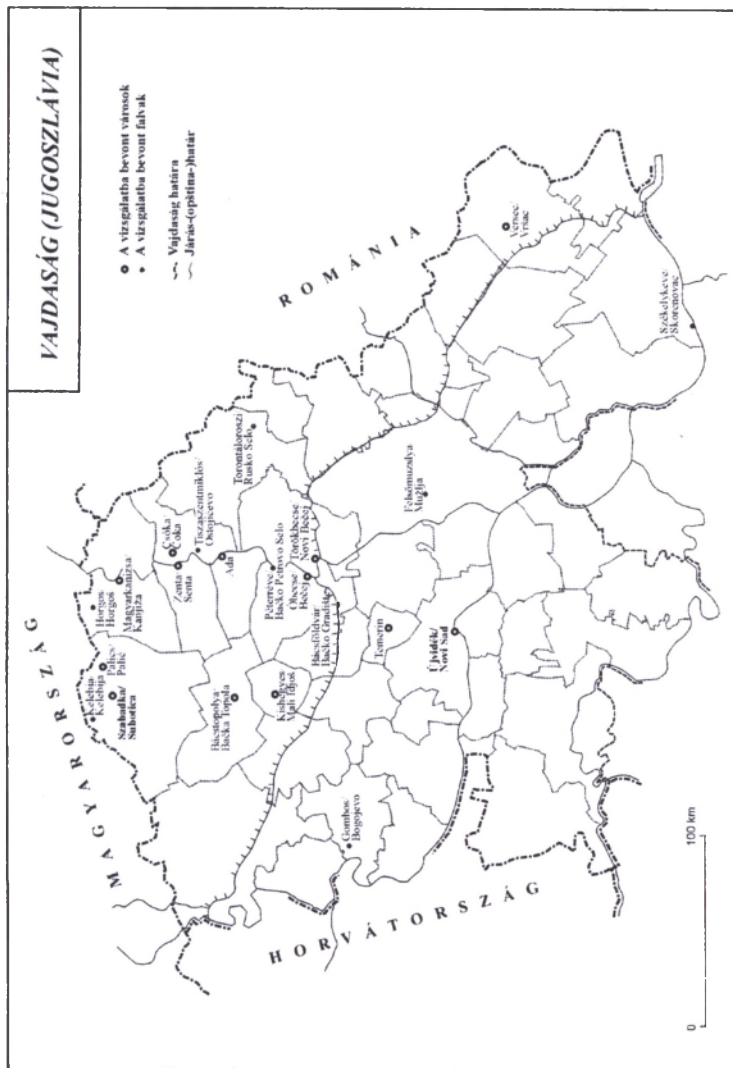
Kárpátalja: Az 1999. évi felmérés helyszínei

Erdély: Az 1998. évi felmérés helyszínei

Vajdaság: A 2000. évi felmérés helyszínei

A) táblázat

18 éven felüli magyar minták összetétele nem szerint (1998–2000)

Nem	Magyarország (2000)		Szlovákia (1999)		Ukrajna (1999)		Románia (1998)		Szerbia (2000)	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Férfi	472	45,6	355	44,7	231	46,5	465	49,0	268	47,7
Nő	563	54,4	439	55,3	265	53,3	484	51,0	293	52,1
Ismeretlen	–	–	–	–	1	0,2	–	–	1	0,2
Összesen	1035	100,0	794	100,0	497	100,0	949	100,0	562	100,0

B) táblázat

18 éven felüli magyar minták összetétele életkor szerint (1998–2000)

Korcsoport (év)	Magyarország (2000)			Szlovákia (1998)			Ukrajna (1999)			Románia (1998)			Szerbia (2000)		
	fő	%		fő	%		fő	%		fő	%		fő	%	
18–30	236	22,8		217	27,3		131	26,6		245	25,8		160	28,5	
31–40	177	17,1		158	20,0		116	23,3		182	19,2		64	11,4	
41–50	195	18,8		178	22,4		83	16,7		183	19,3		99	17,6	
51–60	159	15,4		120	15,1		63	12,4		158	16,6		57	10,1	
61–	268	25,9		100	12,6		96	19,3		172	18,2		182	32,4	
Ismeretlen	–	–		21	2,6		8	1,7		9	0,9		–	–	
Összesen	1035	100,0		794	100,0		497	100,0		949	100,0		562	100,0	

C) táblázat

18 éven felüli magyar minták összetétele iskolai végzettség szerint (1998–2000)

Iskolai végzettség	Magyarország (2000)		Szlovákia (1999)		Ukrajna (1999)		Románia (1998)		Szerbia (2000)	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Kevesebb mint alap/ált. iskola	146	14,1	59	7,4	39	7,8	72	7,6	100	17,8
Alap (ált.) iskola	257	24,8	71	8,9	166	33,4	228	24,0	131	23,3
Szakiskola (ált. iskola után)	268	25,9	214	26,9	59	11,9	212	22,3	86	15,3
Középiskola	267	25,8	330	41,6	156	31,4	353	37,2	140	24,9
Főiskola és egyetem	96	9,3	117	14,8	73	14,7	82	8,6	104	18,5
Ismeretlen	1	0,1	3	0,4	4	0,8	2	0,3	1	0,2
Összesen	1035	100,0	794	100,0	497	100,0	949	100,0	562	100,0

D) táblázat

18 éven felüli magyar minták a település nagyságrendje szerint (1998–2000)

Település nagyságrendje (lakos)	Magyarország (2000)		Szlovákia (1998)		Ukrajna (1998)		Románia (1998)		Szerbia (2000)	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
10 ezer alatt	461	44,5	555	69,9	351	70,6	465	48,9	213	37,9
10–50 ezer	231	22,3	193	24,3	88	17,7	222	23,4	244	43,4
50 ezer fölött	343 ¹	33,2 ²	46	5,8	58	11,7	262	27,7	105	18,7
Összesen	1035	100,0	794	100,0	497	100,0	949	100,0	562	100,0

1 Ebből Budapest: 197 fő

2 Ebből Budapest: 19%

Megjegyzés a KÉRDŐÍVEKHEZ

A határon túli felmérések kérdőívei közül a **vajdaságit** közöljük (1. kérdőív), pontosabban annak második (identitással, olvasáskultúrával foglalkozó) részét, ezért a kérdések számozása hézagos. (A kérdőív első fele Tomka Miklós, illetve a nemzetközi Aufbruch-projekt kérdéseit tartalmazta.) Ez a kérdőív teljesen megegyezett a szlovákiai és a kárpátaljai magyarok körében kitöltött kérdőívvel, egyedül a 139–147. kérdéssor 3 vajdasági vonatkozású szimbóluma helyett szerepeltek felvidékiek, illetve kárpátaljaiak. Az erdélyi kérdőív – leszámítva azt, hogy valamivel rövidebb volt, s így néhány kérdés nem szerepelt benne – szintén azonos volt a többivel.

A **magyarországi** kérdezés (2. kérdőív) több olyan kérdést is tartalmazott, amelyet határon túl nem tettünk fel, viszont hozzá tartozik a magyarországi művelődés- és olvasáskutatás, illetve saját korábbi kutatásaim hagyományaihoz, ezért teljes terjedelemben közöljük. (A valóságossággal kapcsolatos kérdéseket az Aufbruch-projektből kölcsönöztük.)

Vajdaság		Kérdőív azonosító:	
2000. tavasz			
Kérdező neve:	Kérdező kódja:		
2000. hó nap	Időpont: óra	Interjú hossza (perc):	
Település:	Településkód:		

71. Önnek jelenleg mi a foglalkozása és a beosztása?

KÉRDEZŐ! PONTOSAN LEÍRNI!

-
- 1 – vezető állású, értelmiségi
 - 2 – egyéb szellemi és középszintű szakember
 - 3 – vállalkozó
 - 4 – munkás (nem a mezőgazdaságban)
 - 5 – mezőgazdasági fizikai dolgozó (önálló és nem önálló egyaránt)
 - 6 – nyugdíjas
 - 7 – tanuló
 - 8 – munkanélküli
 - 9 – más inaktív (háziasszony stb.)
 - X – egyéb

79. Melyik évben született Ön?

.....

99 – NV

103. Mi az Ön legmagasabb iskolai végzettsége?

-
- 1 – kevesebb, mint 9 osztály, (akár 0 osztály)
 - 2 – 9 osztály,
 - 3 – szakiskola, szakmunkásvizsga (érettségi nélkül)
 - 4 – érettségi, befejezetlen főiskola vagy befejezetlen egyetem
 - 5 – befejezett főiskola, egyetem
 - 9 – NV

1 – nincsen egyik sem
2 – Újszövetség (vagy az Evangéliumok) van
3 – teljes Bibliája (Új- és Ószövetség) van
0 – Nem tudja
9 – NY

9

1 - nem → **UGRÁS A 148-AS KÉRDÉSRE!!!**
 2 - igen: magyarként
 4 - igen: magyarként és szerbként („jugoszlavként”)
 5 - igen: egyéb (de *magyarnak is* vallja magát)
 0 - nem tudom megmondani
 9 - NV

9

KÉRDEZŐ: LEHETŐLEG SZÓ SZERINT EGYEZZÖK!

7

1 – sohascm
2 – ncha
3 – gyakran

9

8 – a kérdést nem kellett feltenni
9 – NV

11. Mártyalap!!!

11. Kérdőlap!!!	1 – nem fontos	2	3	4	5 – nagyon fontos	8 – nem kellett felténni 9 – NV
122. állampolgárság	1	2	3	4	5	8 9
123. anyanyelv	1	2	3	4	5	8 9
124. barátok	1	2	3	4	5	8 9
125. családi neveltetés	1	2	3	4	5	8 9
126. erkölcsi értékek	1	2	3	4	5	8 9
127. érzelmi hangoltság	1	2	3	4	5	8 9
128. hagyományok és szokások	1	2	3	4	5	8 9
129. iskolai tanulmányok	1	2	3	4	5	8 9
130. kultúra, irodalom, művészet	1	2	3	4	5	8 9
131. magyarnak tartja magát	1	2	3	4	5	8 9
132. magyar nyelvű egyház	1	2	3	4	5	8 9
133. magyar történelem ismerete	1	2	3	4	5	8 9
134. sorsközösség	1	2	3	4	5	8 9
135. származás (születés)	1	2	3	4	5	8 9
136. szülőföld	1	2	3	4	5	8 9
137. vallásosság.	1	2	3	4	5	8 9
138. verségi kötelek	1	2	3	4	5	8 9

[illegible]

Az Ön véleménye szerint a magyarsághoz tartozás szempontjából mennyire fontosak...

11. Kártyalap!!!

	1 – nem fontos	2	3	4	5 – nagyon fontos	8 – nem kellett feltenni 9 – NV
139. a zentai csata emlékműve?	1	2	3	4	5	8 9
140. a kokarda?	1	2	3	4	5	8 9
141. a magyar címer?	1	2	3	4	5	8 9
142. a magyar himnusz?	1	2	3	4	5	8 9
143. aracsí puszta templom romjai?	1	2	3	4	5	8 9
144. Petőfi Nemzeti dal-a?	1	2	3	4	5	8 9
145. a piros-fehér-zöld zászló?	1	2	3	4	5	8 9
146. a Szent Korona?	1	2	3	4	5	8 9
147. és a nándorfehérvári győzelemre emlékeztető harangszó?	1	2	3	4	5	8 9

☐
☐
☐
☐
☐
☐
☐
☐
☐

Ön az alábbi földrajzi egységek közül melyiket milyen mértékig tartja hazájának, melyikhez milyen mértékben érzi magát odatartozónak?

12. Kártyalap!!!

	1 – egyáltalán nem	2	3	4	5 – teljes mértékben	9 – NV
148. településhez, vidékhez, ahol született?	1	2	3	4	5	9
149. - Vajdasághoz?	1	2	3	4	5	9
150. - Jugoszláviahoz?	1	2	3	4	5	9
151. - Magyarországhoz?	1	2	3	4	5	9
152. - Kelet-Közép-Európa-hoz?	1	2	3	4	5	9
153. - és Európához?	1	2	3	4	5	9

☐
☐
☐
☐
☐
☐
☐

154. Hogyan látja Ön a Vajdaságban élő magyarok jövőjét?

- 1 – nagyon borúlatoan
2 – mérsékelt borúlatoan
3 – mérsékelt bizakodással
4 – kifejezetten derülatoan
0 – nem tudja
9 – NV

☐

155. És hogyan látja az egész magyarság jövőjét?

- 1 – nagyon borúlatoan
2 – mérsékelt borúlatoan
3 – mérsékelt bizakodással
4 – kifejezetten derülatoan
0 – nem tudja
9 – NV

☐

156. Véleménye szerint vannak-e olyan tulajdonságok, amelyek különösképpen jellemzik a vajdasági magyarokat?

- 1 – nincsenek
2 – vannak, éspedig:
0 – nem tudja
9 – NV

☐

157. Véleménye szerint vannak-e olyan tulajdonságok, amelyek különösképpen jellemzik a magyarországi magyarokat?

1 – nincsenek

2 – vannak, és pedig:

0 – nem tudja

9 – NV

☐

158. Véleménye szerint vannak-e olyan tulajdonságok, amelyek különösképpen jellemzik a szerbeket?

1 – nincsenek

2 – vannak, és pedig:

0 – nem tudja

9 – NV

☐

159. Vannak-e olyan történelmi személyiségek, akiket Ön kifejezetten magyra becsül?

1 – nincsenek

2 – vannak, és pedig:

9 – NV

☐

160. Vannak-e olyan történelmi személyek, akiket Ön kifejezetten ellenszenvesnek tart?

1 – nincsenek

2 – vannak, és pedig:

9 – NV

☐

161. Vannak-e olyan történelmi események, amelyeket Ön magyra értékel?

1 – nincsenek

2 – vannak, és pedig:

9 – NV

☐

162. Vannak-e olyan történelmi események, amelyet Ön szégyenletesnek és tragikusnak tart?

1 – nincsenek

2 – vannak, és pedig:

9 – NV

☐

163. Ön melyik nyelvet tartja anyanyelvének?

1 – magyar

2 – szerb / horvát

3 – magyar és szerb/horvát együtt

4 – egyéb

9 – NV

☐

164. **CSAK HA VAN HÁZASTÁRSA !!!** Házastársának mi az anyanyelve?

1 – magyar

2 – szerb / horvát

3 – magyar és szerb/horvát együtt

4 – egyéb

8 – a kérdést nem kellett feltenni

9 – NV

☐

Az esetek többségében milyen nyelven szokott Ön beszélni...

	1 – inkább magyarul	2 – inkább más nyelven	3 – egyforma mértékben magyarul és más nyelven	9 – NV
165. ...szűkebb családi körben?	1	2	3	9
166. ...és baráti körben?	1	2	3	9
167. ... (legutóbb!) munkahelyén?	1	2	3	9
168. ...üzletben, piacon?	1	2	3	9
169. ...és hivatalban, hatóság előtt?	1	2	3	9

Az esetek többségében milyen nyelven szokott Ön...

	1 – inkább magyarul	2 – inkább más nyelven	3 – egyforma mértékben magyarul és más nyelven	9 – NV
170. ...számolni?	1	2	3	9
171. ...és álmodni?	1	2	3	9
172. ...és imádkozni?	1	2	3	9
173. ...és istentiszteletet hallgatni?	1	2	3	9

174. Iskoláit milyen nyelven (nyelveken) végezte?

1 – végig (minden elvégzett iskolatípust és osztályt) magyarul

2 – vegyesen magyarul és nem magyarul

3 – végig nem magyarul

4 – egyéb

9 – NV

Szokott-e Ön sajtótermékeket olvasni, s ha igen, milyen nyelven?

	Nem olvas	Inkább magyarul	Inkább más nyelven	Egyformán magyarul és más nyelven	NV
175. napilapot:	1	2	3	4	9
176. hetilapot:	1	2	3	4	9
177. folyóiratot (havilapot):	1	2	3	4	9

178. Elfoglaltságai mellett hozzájut-e könyvek olvasásához?

1 – nem

→ **UGRÁS A 186-OS KÉRDÉSRE!!!**

2 – nagyon ritkán

3 – időnként

4 – rendszeresen

9 – NV

179. Emlékezete szerint az elmúlt 12 hónapban kb. hány könyvet olvasott?

..... db.

97 – 97 vagy több könyvet

98 – Nem kellett a kérdést feltenni

99 – NV

180. Az elmúlt évben olvasott könyvek közül kb. mennyi volt a magyar nyelvű könyv?

..... db.

98 – Nem kellett a kérdést feltenni

99 – NV

181. Melyik az a könyv, amelyet jelenleg olvas, (vagy ha most nem olvas:) melyiket olvasta legutóbb?

Szerző:.....

Cím:.....

☐

182. A legutóbbi olvasmányát (amelyet a 181. kérdésnél megnevezett) honnan, illetve hogyan szerezte be?

- 1 – könyvesboltból, illetve vásárlás útján
- 2 – közönyvtárból (ő vagy családtagja kölcsönözte)
- 3 – saját családi könyvtárából vette elő
- 4 – baráti kölcsönzés útján
- 5 – ajándékba kapta
- 6 – egyéb
- 8 – a kérdést nem kellett feltenni
- 0 – NT
- 9 – NV

☐

183. Milyen témájú könyveket olvas legszívesebben?

☐

184. Kik a legkedvesebb írói?

☐

185. Mely olvasmányaira emlékezik vissza legszívesebben?

☐

186. Tagja-e Ön most, vagy volt-e tagja valamikor valamilyen könyvtárnak?

- 1 – soha nem volt
- 2 – most nem tag, de valamikor az volt
- 3 – jelenleg is könyvtárag
- 0 – NT
- 9 – NV

☐

187. Vannak-e saját könyveik (tankönyveken kívül), s ha igen, körülbelül mennyi?

KÉRDÉS! EGY POLYÓMÉTER PÓLOKA 49-50 KÖNYV BECSÜLTŐ!

..... kötet

- 1 – nincs könyv → **UGRÁS A 189-ES KÉRDÉSRE!!!**
- 2 – 1-50 kötet
- 3 – 51-100 kötet
- 4 – 101-200 kötet
- 5 – 201-300 kötet
- 6 – 301-500 kötet
- 7 – 500 kötet felett
- 0 – NT
- 9 – NV

☐

188. Ebből körülbelül hány darab a magyar nyelvű?

..... kötet

0 – NT

8 – a kérdést nem kellett feltenni

9 – NV

☐

189. A kérdezett neme:

1 – férfi

2 – nő

☐

KÖSZÖNJÜK, HOGY VÁLASZOLT KÉRDÉSEINKRE !!!

Művelődés – Magyarország
2000. ősz

Kérdőív sorszáma:

Kérdező neve: Kérdező kódja:

2000. **10** hó nap Időpont: Interjú hossza: (perc)

Település (kerület is): Településkód:

A válaszadás önkéntes!!! Kulcs: 1 2 3 4 5 6

KÉRDŐÍV a felnőtt népesség művelődési szokásainak és identitástudatának, valamint vallásosságának vizsgálatára

1. Szokott-e Ön rádiót hallgatni, s ha igen: milyen gyakran?

1. kártyalap !!!

- 1 – naponta
- 2 – hetente többször
- 3 – hetente egyszer-kétszer
- 4 – havonta egy-két alkalommal
- 5 – ennél ritkábban
- 6 – nem szokott → **UGRÁS A 3-AS KÉRDÉSRE !!!**

0 – NT 9 – NV

2. Mely rádióadók és mely műsorok szereti Ön leginkább hallgatni?

3. Szokott-e Ön televíziót nézni, s ha igen: milyen gyakran?

1. kártyalap !!!

- 6 – naponta
- 4 – hetente többször
- 3 – hetente egyszer-kétszer
- 2 – havonta egy-két alkalommal
- 1 – ennél ritkábban
- 0 – nem szokott → **UGRÁS A 6-OS KÉRDÉSRE !!!**

9 – NV

4. Egy-egy alkalommal általában mennyi időt (hány órát) nézi a televíziót?

- 1 – egy órát v. kevesebbet
- 2 – egy-két órát
- 3 – két-három órát
- 4 – három-négy órát
- 5 – négy óránál többet

8 – a kérdést nem kellett feltenni
9 – NV
0 – NT

5. Mely televíziós csatornákat és mely tévémsorokat szereti Ön leginkább nézni?

6. Milyen fajta filmeket szeret Ön leginkább megnézni moziban, TV-ben vagy videón?

7. Milyen jellegű zenét, illetve mely zeneszerzők alkotásait szereti Ön leginkább hallgatni?

8. Van-e Önnek, illetve családjának tulajdonában személyi számítógép?

1 – nem

2 – igen

9 – NV

9. Szokott-e Ön számítógépet használni otthon vagy másutt (pl. munkahelyén) – és ha igen, milyen gyakran?

1 – naponta

2 – hetente többször

3 – hetente egyszer-kétszer

4 – havonta egy-két alkalommal

5 – ennél ritkábban

6 – nem szokott → **UGRÁS A 19-ES KÉRDÉSRE !!!**

9 – NV

1. kártyalap !!!

Milyen célból és milyen gyakran szokott Ön bárhol számítógépet használni?

KÉRDEZŐ! KÜLÖN-KÜLÖN KÉRDEZZEN RÁ !!!

		Soha	Néha (havonként v. ritkábban)	Gyakrabban	A kérdést nem kellett feltenni	NV
10.	játek céljából	1	2	3	8	9
11.	szövegszerkesztés	1	2	3	8	9
12.	üzleti programok (könyvelés, banki és egyéb számlázások stb.)	1	2	3	8	9
13.	e-mail (elektronikus levelezés)	1	2	3	8	9
14.	Internet	1	2	3	8	9
15.	egyéb:	1	2	3	8	9

[Ha szokott Internetet használni:] Szokott-e Ön Interneten olvasni:

		Soha	Néha (havonként v. ritkábban)	Gyakrabban	A kérdést nem kellett feltenni	NV
16.	sajtótermékeket?	1	2	3	8	9
17.	szakmai közleményeket (lexikont, szakkönyvet stb.)?	1	2	3	8	9
18.	szépirodalmi alkotásokat (verset, prózát)?	1	2	3	8	9

Szokott-e Ön sajtótermékeket olvasni, s ha igen, milyen gyakran?

2. kártyalap !!!

		Nem olvas	Nagyon ritkán	Időnként	Rendszeresen	NV	
19.	Napilapot	1	2	3	4	9	
20.	Hetilapot	1	2	3	4	9	
21.	Folyóiratot (havi- lapot)	1	2	3	4	9	

22. (Ha 19–21. kérdés – együtt vagy külön-külön – igen) Mely sajtótermékeket szokta Ön gyakrabban olvasni?

- a) napilap:
 b) hetilap:
 c) havilap:

23. Elfoglaltságai mellett hozzájut-e könyvek olvasásához?

- 1 – nem olvas → **UGRÁS AZ 51-es KÉRDÉSRE!!!**
 2 – nagyon ritkán
 3 – időnként
 4 – rendszeresen
 9 – NV

2. kártyalap !!!

24. Emlékezete szerint az elmúlt 12 hónapban kb. hány könyvet olvasott?

- db.
 8 – Nem kellett kérdést feltenni
 9 – NV

25. Melyik az a könyv, amelyet jelenleg olvas, (vagy ha most nem olvas:) melyiket olvasta legutóbb?

Szerző:
 Cím:

26. A legutóbbi olvasmányát (amelyet a 25. kérdésnél megnevezett) honnan, illetve hogyan szerezte be?

- 1 – könyvesboltból, illetve vásárlás útján
 2 – közönyvtárból (ő vagy családtagja kölcsönözte)
 3 – saját családi könyvtárból vette elő
 4 – baráti kölcsönzés útján
 5 – ajándékba kapta
 6 – egyéb
 8 – a kérdést nem kellett feltenni
 0 – NT
 9 – NV

27. Milyen témájú könyveket olvas legszívesebben?

.....

28. Kik a legkedvesebb írói?

.....

29. Mely olvasmányaira emlékezik vissza legszívesebben?

.....

Hogyan szokott Ön könyvet olvasni? Előfordul-e, s ha igen, milyen gyakran, hogy:

KÉRDEZŐ: KÜLÖN-KÜLÖN KÉRDEZZEN RÁ!!!

		Soha	Néha előfordul	Gyakran előfordul	A kérdést nem kellett feltenni	NV	
30.	Bizonyos könyveket eleve nem szándékozik végigolvasni, hanem csak becellopoz, becellopoz?	1	2	3	8	9	
31.	Újra elolvas egy könyvet, amelyet korábban már olvasott?	1	2	3	8	9	
32.	Azelőtt kezd új olvasmányba, mielőtt egy másik könyv olvasását befejezte volna?	1	2	3	8	9	
33.	Egy könyv (regény) olvasását abbahagyja?	1	2	3	8	9	
34.	Az olvasott regény egyes részeit kihagyja, átugorja?	1	2	3	8	9	
35.	Olvasás közben visszalapoz egy-egy már olvasott részhez (tankönyvön kívül!)?	1	2	3	8	9	
36.	Olvasás közben előre megnézi a regény befejezését?	1	2	3	8	9	
37.	Egyvégtében (illetve kis megszakításokkal) olvas el egy könyvet?	1	2	3	8	9	
38.	Olvasás közben meg-megáll, és elgondolkodik az olvasottakon?	1	2	3	8	9	
39.	A könyv elolvasása után hosszabban elgondolkodik azon, hogy mit is akart a szerző mondani Önnek?	1	2	3	8	9	
40.	Olvasás közben a könyvben bizonyos részeket megjelöl, a könyvben lapszéli jegyzeteket készít?	1	2	3	8	9	
41.	Egy könyv (nemcsak tankönyv!) olvasása közben jegyzetel, bizonyos részeket, idézeteket kiír?	1	2	3	8	9	
42.	Olvasónaplót vezet (iskolai kötelező olvasmányokon kívül is)?	1	2	3	8	9	

Hol és mikor (milyen alkalmakkor) szokott könyvet olvasni?

KÉRDEZŐ: KÜLÖN-KÜLÖN KÉRDEZZEN RÁ A FELSOROLT OLVASÁSI ALKALMAKRA !!!

		Soha	Néha	Gyakrabban	A kérdést nem kellett feltenni	NV	
43.	Orthon, hétköznapi napközben	1	2	3	8	9	
44.	Orthon, hétköznapi esténként	1	2	3	8	9	
45.	Orthon, hétvégen	1	2	3	8	9	
46.	Könyvtárban	1	2	3	8	9	
47.	Utazás közben – városi járműveken	1	2	3	8	9	
48.	Utazás közben – távolsági járműveken	1	2	3	8	9	
49.	Szabadújság, üdülés alatt	1	2	3	8	9	
50.	Egyéb alkalmak:	1	2	3	8	9	

51. Tagja-e Ön most, vagy volt-e tagja valamikor valamilyen könyvtárnak?

- 1 – soha nem volt → **UGRÁS AZ 54-ES KÉRDÉSRE !!!**
 2 – most nem tag, de valamikor az volt – **UGRÁS AZ 54-ES KÉRDÉSRE !!!**
 3 – jelenleg is tag: egy könyvtárban
 4 – jelenleg is tag: több könyvtárban

0 – NT
 9 – NV

☐

52. Milyen gyakran szokott Ön könyvtárba járni? (Ha több könyvtárnak is tagja, a látogatások együttes gyakorisága számít!)

- 1 – hetente többször
 2 – hetenként
 3 – havonta
 4 – negyedévenként
 5 – félévenként
 6 – ritkábban

8 – a kérdést nem kellett feltenni (nem könyvtárlátogató)
 0 – NT
 9 – NV

☐

53. Milyen könyvtári szolgáltatásokat szokott Ön igénybe venni?

☐

54. Vannak-e Önnek és családjának otthon könyvek (tankönyveken kívül), s ha igen, körülbelül hány kötet?

KÉRDŐÍV: KÖNYVGYŰJTEMÉNYEK, 48-60 KÖNYV MEGDOLGOZÁS

..... kötet

- 1 – nincs könyv
 2 – 1–50 kötet
 3 – 51–100 kötet
 4 – 101–200 kötet
 5 – 201–300 kötet
 6 – 301–500 kötet
 7 – 500 kötet felett

0 – NT
 9 – NV

☐

55. Az elmúlt 12 hónapban vásárolt-e Ön könyvet, s ha igen, kb. hány kötetet?

- 1 – nem
 2 – igen, mégpedig kötetet

0 – NT
 9 – NV

☐

56. Ön számon tartja-e magát egy (vagy több) nemzet, nemzetiség tagjaként, s ha igen: melyiként?

- 1 – nem → **UGRÁS A 54-ES KÉRDÉSRE !!!**
 2 – magyarként
 3 – valamelyik nem magyar nemzetiség tagjaként → **UGRÁS A 54-ES KÉRDÉSRE !!!**
 4 – magyarként és nem magyarként egyaránt

0 – NT
 9 – NV

☐

57. Legyen szíves mondja el néhány mondatban, mit jelent az Ön számára magyarnak lenni!

KÉRDEZŐ! LEHETŐLEG SZÓ SZERINT JELEZZD!

Véleménye szerint a következő tényezők mennyire fontosak a magyarsághoz tartozás szempontjából?

	3. kártyalap!!!	1 – nem fontos	2	3	4	5 – nagyon fontos	8 – nem kellett feltenni 9 – NV	
58.	állampolgárság	1	2	3	4	5	8 9	
59.	anyanyelv	1	2	3	4	5	8 9	
60.	barátok	1	2	3	4	5	8 9	
61.	családi neveltetés	1	2	3	4	5	8 9	
62.	erkölcsi értékek	1	2	3	4	5	8 9	
63.	érzelmi hangoltság	1	2	3	4	5	8 9	
64.	hagyományok és szokások	1	2	3	4	5	8 9	
65.	iskolai tanulmányok	1	2	3	4	5	8 9	
66.	kultúra, irodalom, művészet	1	2	3	4	5	8 9	
67.	magyarnak tartja magát	1	2	3	4	5	8 9	
68.	magyar nyelvű egyház	1	2	3	4	5	8 9	
69.	magyar történelem ismerete	1	2	3	4	5	8 9	
70.	sorsközösség	1	2	3	4	5	8 9	
71.	származás (születés)	1	2	3	4	5	8 9	
72.	szülőföld	1	2	3	4	5	8 9	
73.	vallásosság	1	2	3	4	5	8 9	
74.	vérségi kötelék	1	2	3	4	5	8 9	

Az Ön véleménye szerint a magyarsághoz tartozás szempontjából mennyire fontosak:

	3. kártyalap!!!	1 – nem fontos	2	3	4	5 – nagyon fontos	8 – nem kellett feltenni 9 – NV	
75.	a Hortobágy?	1	2	3	4	5	8 9	
76.	a kokárda?	1	2	3	4	5	8 9	
77.	a magyar címer?	1	2	3	4	5	8 9	
78.	a magyar himnusz?	1	2	3	4	5	8 9	
79.	Buda vára a Mátyás templommal?	1	2	3	4	5	8 9	
80.	Petőfi Nemzeti dal-a?	1	2	3	4	5	8 9	
81.	a piros-fehér-zöld zászló?	1	2	3	4	5	8 9	
82.	a Szent Korona?	1	2	3	4	5	8 9	
83.	a Pannónalmi Apátság?	1	2	3	4	5	8 9	

Ön az alábbi földrajzi egységek közül melyiket milyen mértékig tartja hazájának, melyikhez milyen mértékben érzi magát odatartozónak:

4. kártyalap!!!		1 – egyáltalán nem 2 3 4 5 – teljes mértékben					9 – NV	
84.	a településhez, vidékhez, ahol született?	1	2	3	4	5	9	
85.	Magyarországhoz?	1	2	3	4	5	9	
86.	Kelet-Közép-Európához?	1	2	3	4	5	9	
87.	és Európához?	1	2	3	4	5	9	

88. Hogyan látja Ön a magyarság jövőjét?

- 1 – nagyon borúlátóan
2 – mérsékelt borúlátóan
3 – mérsékelt bizakodással
4 – kifejezetten derűlátóan
0 – nem tudja
9 – NV

89. Véleménye szerint vannak-e olyan tulajdonságok, amelyek különösképpen jellemzik a magyarokat?

- 1 – nincsenek
2 – vannak, éspedig:
0 – NT
9 – NV

90. Vannak-e olyan történelmi személyiségek, akiket Ön kifejezetten nagyra becsül?

- 1 – nincsenek
2 – vannak, éspedig:
0 – NT
9 – NV

91. Vannak-e olyan történelmi személyek, akiket Ön kifejezetten ellenszenvesnek tart?

- 1 – nincsenek
2 – vannak, éspedig:
0 – NT
9 – NV

92. Vannak-e olyan történelmi események, amelyeket Ön nagyra értékel?

- 1 – nincsenek
2 – vannak, éspedig:
0 – NT
9 – NV

93. Vannak-e olyan történelmi események, amelyeket Ön szégyenletesnek és tragikusnak tart?

- 1 – nincsenek
2 – vannak, éspedig:
0 – NT
9 – NV

Összeállítottunk egy listát, amelyik különböző követelményeket tartalmaz arra vonatkozóan, hogy mit kell a gyerekeknek későbbi életükre útravalóul adni, mit kell a gyerekeknek a szülői házban tanulniuk. Melyeket tartja Ön ezek közül különösen fontosnak? Válasszon ki ötöt!

5. kártyalap!!!

	1 – Nem Választotta	2 – Választotta	9 – NV	
94. egészséges életmód	1	2	9	
95. emberismeret a megfelelő barátok és barát nők kiválasztásához	1	2	9	
96. érdeklődés a politika iránt, a politikai összefüggések megértése	1	2	9	
97. érvényesülni, ne hagyja magát könnyen legyőzni	1	2	9	
98. kedvét lelteni a művészetekben	1	2	9	
99. a másképpen gondolkodókat tisztelni, toleránsnak lenni	1	2	9	
100. munkáját rendesen és lelkiismeretesen végezni	1	2	9	
101. örömet találni a könyvben, szívesen olvasni	1	2	9	
102. pénzzel takarékosan bánni	1	2	9	
103. a rendbe beilleszkedni, alkalmazkodni	1	2	9	
104. szerénynek és tartózkodónak lenni	1	2	9	
105. szilárd hit, szilárd vallási kötődés	1	2	9	
106. technikai szakértelem	1	2	9	
107. a sok TV-nézés mérséklése	1	2	9	
108. tudásszomj, vágy a szellemi színvonal állandó emelésére	1	2	9	
109. udvariasság és jó magaviselet	1	2	9	

110. Tagja Ön jelenleg valamilyen egyháznak vagy vallásfelekezetnek?

1 – nem → **UGRÁS A 112-ES KÉRDÉSHEZ!!!**

2 – igen

0 – kifejezetten mondja, hogy nem tudja

9 – NV

111. Ön jelenleg melyik egyházhoz vagy vallásfelekezethez tartozik?

KÉRDEZŐ! NEM SZABAD A VÁLASZOKAT FELOLYASNI, HANEM A BEMONDÁS ALAPJÁN KELL KÖDÖLNI!

AZ ELŐRE MEG NEM ADOTT VÁLASZOKAT KÉRJÜK PONTOSAN LEJEGYEZNI! CSAK EGY VÁLASZ LEHET SEGES.

1 – „katolikus”, római katolikus

2 – görög katolikus, örmény katolikus

3 – ortodox, pravoszláv, görög keleti

4 – „protestáns”

5 – evangélikus, lutheránus

6 – református, kalvinista (kálomista)

7 – izraelita, zsidó

10 – egyéb (és pedig:)

8 – a kérdést nem kellett feltenni

9 – válaszmegtagadás és NT

112. Van Önnek (személyesen, vagy házastársával közösen) teljes saját Bibliája vagy csak Újszövetségi Szentírása, vagy nincsen egyik sem?

1 – nincsen egyik sem

2 – Újszövetség (vagy az Evangéliumok) van

3 – teljes Bibliája (Új- és Ószövetség) van

0 – NT

9 – NV

113. A következő állítások közül melyik felel meg leginkább az Ön felfogásának?

- 1 – Nem hiszek Istenben
- 2 – Nem tudom, hogy van-e Isten és nem hiszem, hogy ez bármi módon kideríthető lenne
- 3 – nem hiszek egy személyes Istenben, de hiszek egy felsőbb hatalomban
- 4 – néha úgy érzem, hiszek Istenben, néha viszont nem
- 5 – vannak ugyan kétségeim, de úgy érzem, hiszek Istenben
- 6 – tudom, hogy Isten ténylegesen létezik, efelől nincs kétségem
- 0 – nem tudja eldönteni
- 9 – NV

6. kártyalap!!!

☐

114. Esküvőktől, keresztelesektől, temetésektől eltekintve mostanában milyen gyakran vesz Ön részt istentiszteleten?

- 6 – naponta (egyszer v. többször)
- 5 – hetente egyszer vagy többször
- 4 – havonta legalább egyszer
- 3 – évente többször (nagy ünnepeken)
- 2 – ritkábban
- 1 – soha
- 9 – NV

7. kártyalap!!!

☐

115. Függetlenül attól, hogy jár-e templomba vagy sem, hogyan jellemezné magát, hogy:

- 1 – kifejezetten vallásos
- 2 – valamennyire vallásos
- 3 – nem is vallásos, és nem is nem-vallásos
- 4 – valamennyire nem-vallásos, vagy
- 5 – kifejezetten nem-vallásos?
- 0 – NT
- 9 – NV

8. kártyalap!!!

☐

116. Milyen gyakran szokott Ön imádkozni?

- 6 – naponta (egyszer v. többször)
- 5 – hetente egyszer vagy többször
- 4 – havonta legalább egyszer
- 3 – évente többször (nagy ünnepeken)
- 2 – ritkábban
- 1 – soha
- 9 – NV

7. kártyalap!!!

☐

117. Olvasta-e Ön Ottlik Géza *Iskola a határon c.* regényét?

- 1 – Nem → **UGRÁS A 119-es KÉRDÉSRE!!!**
- 2 – Igen – kötelező irodalomként
- 3 – Igen – egyéb okból
- 0 – NT
- 9 – NV

☐

118. Hogyan tetszett Önnek ez a regény? (Fejezze ki az 5 iskolai osztályzat egyikével!)

Nagyon nem tetszett					Nagyon tetszett
1	2	3	4	5	
- 8 – a kérdést nem kellett feltenni
9 – nem válaszolt

☐

119. Milyen az Ön családi állapota?

- 1 – házas, együtt élünk házastársammal
- 2 – házas, de külön élünk
- 3 – élettársi kapcsolatom van
- 4 – özvegy
- 5 – elvált
- 6 – hajadon, nőtlen
- 0 – NV

☐

120. Mi az Ön legmagasabb iskolai végzettsége?

- 1 – kevesebb, mint 8 osztály (akár 0 osztály)
- 2 – 8 osztály
- 3 – szakiskola, szakmunkásvizsga (érettségi nélkül)
- 4 – érettségi, befejezetlen főiskola vagy befejezetlen egyetem
- 5 – befejezett főiskola, egyetem
- 9 – NV

☐

121. Önnek jelenleg mi a foglalkozása és a beosztása?

KÉRDEZŐ? PONTOKAN LEÍRNI!

- 1 – vezető állású, és nem vezető értelmiségi
- 2 – egyéb szellemi és középszintű szakember
- 3 – vállalkozó
- 4 – munkás (nem a mezőgazdaságban)
- 5 – mezőgazdasági fizikai dolgozó (önálló és nem önálló egyaránt)
- 6 – nyugdíjas
- 7 – tanuló
- 8 – munkanélküli
- 9 – más inaktív (háziasszony stb.)
- X – egyéb

☐

122. Hány éves Ön?

- 1 – 18–20 éves
- 2 – 21–30
- 3 – 31–35
- 4 – 36–40
- 5 – 41–50
- 6 – 51–55
- 7 – 56–60
- 8 – 61–70
- 9 – 71–
- 0 – NV

☐

123. A kérdezett neve:

- 1 – férfi
- 2 – nő

☐

KÖSZÖNJÜK VÁLASZAIT!!!

A kérdező esetleges megjegyzései:

X. IRODALOMJEGYZÉK

- Ablonczy Balázs et al. (szerk.) (2002): Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára. Bp. BIP
- Andorka Rudolf (1994): Változások és állandóságok a magyar társadalomban a rendszerváltozás óta. = Magyar Szemle 10. sz.
- Andorka Rudolf (1997): A magyar társadalom változásai 1989 –1996. = Ezredforduló, 2.sz. (A História, a Köznevelés, a Technika és a Természet világa melléklete)
- Ábrahám Barna et al (szerk.) (2003): Nemzeti és regionális identitás Közép- Európában. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem? BTK
- Bartha Csilla (1999): A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek. Bp. Nemzeti Tankönyvkiadó
- Bauer Béla – Tibori Tímea (2002): Az ifjúság viszonya a kultúrához. In: „Ifjúság 2000”. Tanulmányok I. (szerk.: Szabó Andrea et al.) Bp. Nemzeti Ifjúságkutató Intézet
- Bárdi Nándor (2004): Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete. Pozsony, Kalligram K.
- Bourdieu, P. (1998): Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához. In: A kultúra szociológiája. (Szerk.: Wessely Anna) Bp. Osiris K.
- Burke, P. (2001): A történelem mint társadalmi emlékezet = Regio, 1.sz.
- Calhoun, C. (2004): Nacionalizmus és etnicitás. In: Nacionalizmus elméletek. (Szerk.: Kántor Zoltán). Bp. Rejtjel K.
- Csepeli György (1992): Nemzet által homályosan. Bp. Századvég K.
- Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária (2002): Nemzetek egymás tükrében (Interetnikus viszonyok a Kárpát-medencében) Bp. Balassi K.
- Csernicskó István (1995): A kárpátaljai magyarság és a kétnyelvűség (1945–1993) In: Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. Szerk. Kassai Ilona Bp. MTA Nyelvtudományi Intézet
- Csernicskó István (1998): A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). Bp. Osiris K.-MTA Kisebbségkutató Műhely
- Dorsch, Petra E. – Teckentrup, Konrad (1981): Buch und Lesen International Berichte und Analysen zum Buchmarkt und zur Buch-

markt–Forschung, Gütersloh, Verlag für Buchmarkt – und Medien-Forschung.

Éger György – Kiss J. László (szerk.) (2004): Stratégia és kultúra. Kulturális külpolitika az új kihívások tükrében. Bp. Teleki László Alapítvány

Falussy Béla (2002): Társadalmi – gazdasági trendek a népesség időfelhasználásában = Statisztikai Szemle, 9. sz.

Füstös László – Szokolczai Árpád (1994): Értékek változásai Magyarországon 1978–1993 = Szociológiai Szemle, 1.sz.

Gábrityné dr. Molnár Irén – Mirnics Zsuzsa (szerk.) (1998): Vajdasági útkereső. Szabadka. Magyarságkutató Tudományos Társaság.

Gábrityné dr. Molnár Irén – Mirnics Zsuzsa (szerk.) (2000): Vajdasági marasztaló. Szabadka. Magyarságkutató Tudományos Társaság.

Gereben Ferenc (szerk.) (1985): A határon túli magyarság olvasáskultúrája. Összeállítás olvasásvizsgálati és művelődésszociológiai felmérések eredményeiből. Bp. OSZK–Könyvtártudományi és Módszertani Központ

Gereben Ferenc (1997): Az ún. „Máté-effektus” az olvasás- és könyvtár-szociológiában = Könyvtári Figyelő, 3. sz.

Gereben Ferenc (1998/a): A horvátországi magyarok identitástudata = Kisebbségkutatás, 4.sz.

Gereben Ferenc (1998/b): Könyv, könyvtár, közönség. (A magyar ^{társadalom} olvasási kultúrája olvasás- és könyvtár-szociológiai adatok tükrében) Bp. Országos Széchényi Könyvtár

Gereben Ferenc (1999): Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében. Bp. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely

Gereben Ferenc (2000/a): A horvátországi magyarok nyelvhasználati szokásai. In: Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében. (Szerk. Borbély Anna). Bp. MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya

Gereben Ferenc (2000/b): Nemzeti és kulturális identitás Kárpátalján = Pro Minoritate, Tavasz

Gereben Ferenc (2001/a): A szlovákiai magyarok identitástudata és olvasáskultúrája = Új Forrás, 10. sz.

- Gereben Ferenc (2001/b): A vajdasági magyarok nemzeti és kulturális identitása = Kisebbségkutatás, 3. sz.
- Gereben Ferenc (2002): Olvasás- könyvtárszociológiai vizsgálatok Magyarországon. In: Könyvtárosok kézikönyve, 4. kötet. (Szerk.: Horváth Tibor, Papp István). Bp. Osiris K.
- Gereben Ferenc – Görgöy Rita – Kolozsvári Judit (2003): A Kárpát-medencében élő magyar fiatalok értékvilága, vallásossága és értéktudata. In: Ifjúság, értékrend, vallás. (Szerk.: Rosta Gergely). Bp. Faludi Ferenc Akadémia
- Gereben Ferenc – Nagy Attila (2003): Korábbi és újabb adalékok Magyarország olvasás – és értéktérképéhez. In: Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában. (Szerk.: Ábrahám Barna et al.). Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK.
- Gereben Ferenc – Nagy Attila – Lőrincz Judit – Vidra Szabó Ferenc (1993): Magyar olvasáskultúra határon innen és túl. Bp. Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézet
- Gereben Ferenc – Tomka Miklós (2000): Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben. Bp. JTMR Kerkai Jenő Egyházszociológiai Intézet
- Göncz Lajos (1985): A kétnyelvűség pszichológiája. A magyar–szerbhorvát kétnyelvűség lélektani vizsgálata. Újvidék, Forum
- Göncz Lajos (1999): A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban), Budapest–Újvidék. Osiris-Forum-MTA Kisebbségkutató Műhely
- Gyáni Gábor (2002): Történelemszisztematikusok. Bp. L' Harmattan.
- Gyurgyik László (2004): Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében. Pozsony, Kalligram K.
- Gyurgyik László – Sebők László (szerk.) (2003): Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989-2002. Bp. Teleki László Alapítvány
- Havas Mária (2005): Olvasási szokások a székellyöldi Zetelakán. (Megjelenés alatt)
- Hunyady György (1996): Sztereotípiák a változó közgondolkodásban. Bp. Akadémiai K.
- Kamarás István (1996): Olvasatok. Bp. k.n.
- Kamarás István (2002): Olvasó a határon. Az *Iskola a határon* fogadtatásának és befogadásának vizsgálata. Bp. Pont K.

- Katsányi Sándor (2000): Magyar olvasáskultúra túl a határokon. Szemle = Könyvtári Figyelő, 4. sz.
- Kántor Zoltán (szerk.) (2004): Nacionalizmuselméletek. (Szöveggyűjtemény) Bp. Rejtjel K.
- Kiss Jenő (1995): Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak. Bp. Nemzeti Tankönyvkiadó
- Kiss Gy. Csaba (1993): Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek. Bp. Pesti Szalon.
- Kocsis Károly (2003): A Kárpát-medence változó etnikai arculata (1998–2002) = Kisebbségkutatás, 4. sz.
- Kontra Miklós (szerk.) (2003): Nyelv és társadalom a rendszerváltás-kori Magyarországon. Bp. Osiris K.
- Kopp Mária – Skrabski Árpád (1992): Magyar lelkiállapot. Bp. Végeken Alapítvány.
- Kósa László (2003): A magyar nemzettudat változatai. In: Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában. (Szerk: Ábrahám Barna et al.) Piliscsaba, PPKE–BTK
- Kraus, W. (1993): Kultúra és hatalom. A vágyak átváltozása. Bp. Európa Kiadó.
- Lanstyák István (1998): Nyelvművelésünk vétségei vagy kétségei. In: Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról. (Szerk.: Kontra Miklós és Saly Noémi). Bp. Osiris K. 74–101. p.
- Lanstyák István (2000): A magyar nyelv Szlovákiában. Budapest–Pozsony, Osiris K.–Kalligram K.–MTA Kisebbségkutató Műhely
- Lesen im internationalen Vergleich (1990): Teil I. Mainz, Stiftung Lesen.
- Levendel Ádám (1984): Tallózás a Magyar Közvéleménykutató Intézet jelentéseiben (1945–1949) = Jelkép, 3., 4. sz.
- Mándi Péter (1968): Könyv és közönsége. Bp. Közgazdasági és Jogi K.
- Máthé Dénes (1995): A verespataki magyarság kétnyelvűségének/nyelvcseréjének előzményei és jellemzői = Kétnyelvűség, 2. sz.
- Miklós Tünde – Kiss Dénes (2000/a): Könyvek és olvasás Kolozsváron = Könyvesház (a Művelődés melléklete) 2. sz.

- Miklós Tünde – Kiss Dénes (2000/b): Olvasási szokások és médiahasználat Kolozsváron. (Kézirat)
- Mirnic Károly (2000): Demográfiai jellemzők, társadalmi mutatók. In: Vajdasági marasztaló. (Szerk.: Gábrityné dr. Molnár Irén – Mirnic Zsuzsa) Szabadka Magyarságkutató Tudományos Társaság.
- Mit olvasunk? 4000 háztartás könyvolvasási adatai. Bp. 1965. Központi Statisztikai Hivatal.
- Nagy Attila (1991) Keresik életük értelmét? Olvasás, könyvtár, szocializáció. Bp. OSZK–KMK
- Nagy Attila (1994/95): „Mindkét hazából kiárvulva...?” (Kárpátaljai és vajdasági magyar középiskolások olvasáskultúrájáról) = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros (1994) 12.sz.-(1995) 1.sz.
- Nagy Attila (1997): Modernizáció, globalizáció, amerikanizáció? Változási tendenciák a hazai olvasási és könyvtárhasználati szokásokban = Könyvtári Figyelő 3. sz.
- Nagy Attila (2003): Háttal a jövőnek? Középiskolások olvasás- és művelődésszociológiai vizsgálata. Bp. OSZK–Gondolat K.
- Orosz Ildikó (1992): Non scholae, sed vitae... In: Extra Hungariam. A Hatodik Síp Antológiája. Budapest–Ungvár
- Orosz Ildikó (2000): A magyar nyelvű oktatás helyzete Kárpátalján az ukrán államiság kialakulásának első évtizedében (Doktori értekezés, kézirat)
- Pataki Ferenc (1982): Az én és a társadalmi azonosságtudat. Bp. Kosuth K.
- Pataki Ferenc (1997): Nemzetkarakterológia? = Magyar Tudomány, 2.sz.
- Péntek János (1996): Szociolingvisztikai dilemmák = Korunk, 9. sz.
- Péntek János (2001): A nyelv ritkuló légköre. Szociolingvisztikai dolgozatok. Kolozsvár, Komp–Press.
- Ricoeur, P. (1999): Emlékezet – felejtés – történelem. In: N. Kovács Tímea vál. Narratívák 3. A kultúra narratívái. Bp. Kijárat K.
- Róth András Lajos (2002): Könyvből hitet és hitet = Könyvesház (a Művelődés melléklete) 1–2. sz.
- Schlemmer Éva (2002): Nemi szerepek és olvasási szokások = Valóság, 12. sz.

- Schöplin György (2004): Nemzet, modernitás, demokrácia. In: Nacionalizmus elméletek. (Szerk.: Kántor Zoltán). Bp. Rejtjel K.
- Sebők László (2003): A 2002-es szerbiai népszámlálás kérdőjelei, különösen a Vajdaság vonatkozásában. In: Népszámlálási körpék Közép-Európából 1989-2002. (Szerk.: Gyurgyik László – Sebők László, Bp. Teleki László Alapítvány)
- Sonnevend Péter (2001) Az olvasás vonzáskörében = Fordulópont, 11. sz.
- Suller Szabó Tünde (2000): A vajdasági magyarok olvasáskultúrája = Könyvtári Figyelő, 4. sz.
- Szabó Andrea et al. (szerk.) (2002): „MOZAIK 2001”. (2002) Gyorsjelentés. Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Bp. Nemzeti Ifjúságkutató Intézet.
- Szarka László (1999): A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága = Kisebbségkutatás, 2. sz.
- Szarka László (2004): Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák. Bp. Lucidus K.
- Szegedy-Maszák Mihály (1993): A bizony(talan)ság ábrándja: kánonképzés a posztmodern korban. In: Szó – művészet – társadalom. (Szerk.: Lőrinci Judit) Bp. Múzsák K.
- Szegedy-Maszák Mihály (2002): Nyelv, nemzet, irodalom = Protesztáns Szemle, 3.sz.
- Szilágyi N. Sándor (2002): Észrevételek a romániai magyar népesség fogyásáról, különös tekintettel az asszimilációra = Magyar Kisebbség, 4. sz.
- Szilágyi N. Sándor (2003): Mi egy más. Közéleti írások. Kolozsvár, Kalota K.
- Tajfel, H. (1981): Human groups and social categories. Cambridge, Cambridge University Press
- Terestyéni Tamás (1996): Írás- és olvasásnélküliség Magyarországon. In: Nyelv – nyelvész, társadalom. (Szerk: Terts István) Pécs, JPTE.
- Tomka Miklós (2000): Vallás és nemzettudat. Bp. (Kézirat)
- Tomka Miklós (2003): A kelet-közép-európai vallási változások szociológiája. In: Nemzeti és regionális identitás Közép- Európában. (Szerk.: Ábrahám Barna et al.) Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK.

- Varga E. Árpád (2002): Az erdélyi magyarság asszimilációs mérlege a XX. század folyamán = Regio, 1. sz.
- Várhegyi István (1979): A könyv és az olvasás helye a Maros megyei falu szellemi életében. In: Változó valóság. Szociográfiai tanulmányok. (Szerk.: Imreh István). Bukarest, Kriterion K.
- Vári Péter et al. (2001): Felnőtt írásbeliség – vizsgálat = Iskolakultúra, 5. sz.
- Veres Valér (2000): Az erdélyi magyarok és románok közösségi identitása a társadalmi struktúra tükrében = Szociológiai Szemle, 4. sz.
- Vetési László (1996): Szórványszolgálat és egyház. In: Jelen és jövő a szórványkutatásban. Temesvár.
- Vogel Sándor (2004): Kisebbségek, emigráció és (kulturális) külpolitika Európában. In: Stratégia és kultúra. (Szerk.: Éger György – Kiss J. László) Bp. Teleki László Alapítvány
- Vörös Ottó (1996): A szlovéniai kétnyelvű oktatás és tankönyvei. In: Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat. (Szerk.: Csernicskó István és Várad Tamás). Bp. Tinta K.
- W. Péterfi Rita (1997): Kárpátaljai pedagógusjelöltek olvasáskultúrája = Iskolakultúra, 1. sz.
- Zelliger Erzsébet (2000): Magyar–magyar kapcsolatok nyelvi következményei a felső-ausztriai magyarok nyelvhasználatában. In: Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében. Szerk. Borbély Anna. Bp. MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya
- Zelliger Erzsébet (2001): Identitástudat az emigrációban. (Kézirat) Illetve In: Hoffmann István et al. (szerk.): Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet. Debrecen–Jyväskylä 2002.

2200.-

diploma

G 122131 L

9 789639 465275

Ár: 2800 Ft

Kissé leegyszerűsített képlet szerint a határon túli magyarok olvasáskultúrája és nemzettudata egyaránt magasabb szintűnek bizonyult a magyarországinál. Mindkettő feltehetőleg a kisebbségi helyzet identitást erősítő nyomása alatt állt elő, mint ahogy a kora-kádári diktatúra értékdeficitese állapotát a magyarországi társadalom is egy értéktelítettebb (olvasás-) kultúrával ellensúlyozta az ötvenes-hatvanas évek fordulóján, a hatvanas évek elején. A Kárpát-medence Magyarországon kívül élő magyarsága tehát olvasáskultúrájának tradicionális vonásaival identitásának megőrzését szolgálja; és identitástudatának markánsabb jellege pedig egyúttal premodern, értéktelítettebb olvasási szokásait konzerválja.

Meg kell jegyezni, hogy az identitástudat és az olvasáskultúra nem automatikusan erősítik egymást. Ezredfordulós felméréseink helyzetképe változóban van: határon túlról is egyre több jelzést kapunk az olvasáskultúra hanyatlásáról. Nyomatékosan tudatosítanunk kell a fenti összefüggésből adódó másik következtetést: a hiányosságok, a romlási tendenciák is erősíthetik egymást, az írott (és nem írott) kulturális értékek megőrzésére, kényesszerű formálására irányuló folyamatos erőfeszítések nélkül az identitástudat is meggyengülhet.